

საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის
არქეოლოგიური კვლევის ცენტრი

Centre for Archaeological Studies of the
Georgian Academy of Sciences

გელა გამყრელიძე
Gela Gamkrelidze

კოლხოლოგიური ნარკვევები

COLCHOLOGICAL ARTICLES

თბილისი 2001 Tbilisi

წინამდებარე წიგნში ავტორის მიერ განხილულია ქართველოლოგიის ერთ-ერთი ნაწილის კოლხილოგიის – დასავლეთ საქართველოს – ისტორიის, არქეოლოგიის, გეოგრაფიის, მითოლოგიის, არქიტექტურის და წერილობითი წყაროთმცოდნეობის ზოგიერთი საკითხი. მასში თავმოყრილია წინა წლებში გამოქვეყნებული და ბოლო ხანებში დაწერილი სამეცნიერო სტატიები. მათი ნაწილი სხვადასხვა ქვეყნის (დიდი ბრიტანეთი, გერმანია, საფრანგეთი) სამეცნიერო კრებულებში იყო დასტაშული. წიგნი განკუთვნილია სპეციალისტებისათვის და აგრეთვე ჩვენი ქვეყნის ისტორია-კულტურით დაინტერესებული მკითხველისათვის.

In the present book the author considers some issues related to one of the parts of Kartvelology – Colchology, studying history, archaeology, geography, mythology, written sources and architecture of West Georgia. The book accumulates scientific articles published in the past and also those written lately. Part of them have been included in the collected articles published in different countries (Great Britain, Germany, France). The book is designated for the specialists and also for the readers concerned with history and culture of Georgia. The articles written in Georgian are supplied with English summaries.

რედაქტორი:

მეცნიერებათა აკადემიის წ/კ., პროფესორი ოთარ ლორთქიფანიძე

Editor: Prof. Otar Lordkipanidze

რეცენზენტები: აკადემიკოსი თინათინ ჭაუხჩიშვილი

ისტ. მეცნ. დოქტორი ღარეჯან კაპარაძე

შინაარსი

CONTEST

კოლხეთის ისტორიული განვითარების პროცესზე ბიოგეოგრაფიის და საგარეო ფაქტორის გავლენის შესახებ. On the influence of biogeographical environment and external factor on the process of the Colchis history development (Summary) ----- 5

ქალაქ ფასისის (ფოთის) ტოპოარქეოლოგიისათვის. On the topoarchacology of the city Phasis-Poti (Summary) ----- 70

ნავთობის ტრანსპორტირების შესახებ ფასის-ფოთში. On the transportation of oil to Phasis-Poti (Summary) ----- 102

კოლხურ-მოსვინიკური ძეგურ-ბათქაშიანი კოშკის რეკონსტრუირების ცდა (ადეიშვილების გორის არქეოლოგიური მონაცემები ქსენოფონტის ანაბასისის კონტექსტში). An attempt on reconstruction of Colchis-Mosviniel tower ("Adeishvili gora" archacological materials in the context of Xenophon's Anabasis) (Summary) ----- 111

ზოგიერთი მოსაზრება კოლხი მედეას იკონოგრაფიისათვის (სოხუმის ყურეში აღმოჩენილ ბარელიეფთან კონტექსტში). Some considerations on the iconography of Medea from Colchis (In the context of a bas-relief found in the Soukhumi Bay) (Summary) ----- 122

დიონისეს ტიპის ღვთაების ქანდაკება ვანის ნაქალაქარიდან. A figurine of the Dionysus type deity from the Vani city-site (Summary) ----- 135

ერთი კერამიკული ნივთის ინტერპრეტაციისათვის ადეიშვილების გორის ნაგებობიდან. Towards interpretation of the clay object from "Adeishvili gora" construction (Summary) ----- 139

პროკოპი კესარიელის და აგათიას თხზულებებში მოხსენიებული „მუხირისის“ შესახებ. About "Mukhirisi" mentioned Procopius of Caesarea and Agathias (Summary) ----- 148

К изучению Центральной Колхиды (Античная эпоха) ----- 160

Вопросы развития подводной археологии в Грузии -----	190
Hydroarchaeology in the Georgian Republic (the Colchisan littoral) (The International Journal of Nautical Archaeology, 1992, vol. 21, N 2, London, New York) -----	193
Travaux hydroarcheologiques de localisation de l'ancienne Phasis (Le Pont-Euxin vu par les Grecs; Centre de Recherches d'Histoire Ancienne, Vol. 100, Annales Litteraires de l'Université de Besançon, 427, 1990) -----	202
Ein Rhyton mit Götterdarstellung aus der Kolchis (Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan, 1998, Band 30, Dietrich Reimer Verlag, Berlin) -----	206
On the history of the development of archaeology in Georgia -----	212
Summaries -----	221
დამოწმებული ლიტერატურა. Bibliography -----	234

კოლხეთის ისტორიული განვითარების პროცესში ბიოგეოგარემოს და საბარეო ფაქტორის გავლენის შესახებ

ძველი საქართველოს ისტორიული განვითარების ჯაჭვში ერთ-ერთი მეტად საყურადღებო რგოლია დასავლეთ საქართველო (გეოგრაფიული ცნება “კოლხეთი”). საქართველოს ამ ნაწილმა ფრიად რთული ისტორიული გზა განვლო. მისი ეკონომიკა და პოლიტიკური მდგომარეობა სხვადასხვა პერიოდში სხვადასხვანაირი იყო. ქართველური მოდგმა დასაბამიდან სახლობს დღევანდელი საქართველოს მიწა-წყალზე. ამ მიწაზე საუკუნეების განმავლობაში მიმდინარეობდა მათი ისტორიულ-კულტურული განვითარების ხანგრძლივი და თავისებური პროცესი.

გეოპოლიტიკურად აზიისა და ევროპის საზღვარზე მდებარე კოლხეთი ორი დიდი პოლიტიკურ-ეკონომიკური ძალის (ერთი მხრივ ირანული და, მეორე მხრივ, ანტიკური ორიენტაციის ქვეყნების) ზეგავლენას განიცდიდა. საგარეო ფაქტორის მხრივ საყურადღებოა კოლხეთის ურთიერთობების შესწავლა საბერძნეთთან, იბერიასთან, პონტოსთან და რომთან. ამ ქვეყნებმა ძირითადი როლი ითამაშეს კოლხეთის განვითარების კულტურულ-ისტორიულ პროცესში. ნაშრომში ყურადღება გამახვილებულია ქართლი (იბერია)-კოლხეთის ურთიერთობების შესწავლაზე, რადგან მათ ადგილსა და საფუძველზე შემდგომ განვითარდა ერთიანი სახელმწიფო – საქართველო.

ისტორიული კვლევისას ბიოგეოგარემოს (resp., გეოგრაფიული გარემოს) შესწავლის გარეშე შეუძლებელია რომელიმე ქვეყნის ისტორიული განვითარების პროცესის შესწავლა. ბიოგეოგარემოს განმსაზღვრელ როლზე საზოგადოების განვითარებაში თავდაპირველად ყურადღება ანტიკური ეპოქის მეცნიერ-მოაზროვნემ ჰიპოკრატემ გაამახვილა. მისი თვალთახედვით,

ბიოგეოგარემოს კომპონენტებიდან მთავარი აქცენტი კლიმატზე იყო გადატანილი. შემდგომში გეოგრაფიული დეტერმინიზმის იდეას ბევრი მომხრე გამოუჩნდა, რომლებმაც ის განავითარეს და უფრო დახვეწეს.

გეოგრაფიული დეტერმინიზმის მომხრეთა აზრით, გეოგრაფიული გარემო გადამწყვეტ გავლენას ახდენს საზოგადოების განვითარებაზე. ისინი ძირითადად გამოყოფენ – კლიმატს, ლანდშაფტს, მადნეულს, ფაუნას, ფლორას, მდინარეს, ზღვას, ქვეყნის მდგომარეობა-განლაგებას. ეს ფაქტორები მოქმედებენ ადამიანის, საზოგადოების ზნე-ხასიათზე, შესახედაობაზე, მატერიალურ დაგროვებაზე, სულიერ წყობაზე, ქვეყნის მმართველობის ფორმაზე და სხვა. ისტორიული განვითარების პროცესის ახსნისას ჭეშმარიტება ორი ძირითადი ფაქტორის, კერძოდ, ბიოგეოგარემოს და სოციალურ გარემოს ურთიერთშემოქმედების ახსნაში უნდა ვეძებოთ, რომლებზედაც, თავის მხრივ, მოქმედებენ ბიოგეოქიმიური, გენეტიკური, ქრონოლოგიური და საკრანოოსის პროცესები (გამყრელიძე 1993, გვ.22). ბიოგეოგარემოს და საზოგადოების ისტორიული განვითარების ურთიერთშემოქმედების პრობლემა მსოფლიო ცივილიზაციების წარმოქმნა განვითარების საერთო ძირითადი პრობლემაა, მაგრამ რეალურად არსებობს კონკრეტული ბიოგეოგარემო, კონკრეტული რეგიონი, კონკრეტული საზოგადოება. ჩვენ ვეცადეთ ეს ურთიერთობები განგვეხილა ძველი კოლხეთის მაგალითზე.

კოლხეთი, როგორც ისტორიულ-გეოგრაფიული მხარე, მთელ დასავლეთ საქართველოს მოიცავს. მისი ფიზიკურ-გეოგრაფიული საზღვრებია: ჩრდილოეთით კავკასიონის მაღალი მთები; სამხრეთით “მცირე კავკასიონი”, აჭარა-ლაზეთის მთიანეთი; აღმოსავლეთით სურამის ანუ ლიხის ქედი, ხოლო დასავლეთით შავი ზღვა. დასავლეთ საქართველოს, კოლხეთის მთიანეთის ბორცვ-გორაკები, ხეობები, სერები, ტაფობები და დაბლობი

თავიანთი ბუნებრივი გარემოთი მოსახერხებელ დასასახლებელ ადგილებს ქმნიან. აქ ღიდი რაოდენობით მოიპოვება საშენი მასალა – ხე, სხვადასხვა ჯიშის ქვა, თიხა და ა.შ. არის მარმარილო, კირქვა, თაბაშირი, კერამიკული თიხა, სხვადასხვა ფიქლები. კოლხეთში თიხის ჭურჭლის მოჭიქურებისათვის და მინის ჭურჭლის საწარმოებლად გამოიყენებოდა კვარცის ქვიშა, რომელიც მრავლად მოიპოვება. დასავლეთ საქართველოში აღმოჩენილია ისეთი მინერალებიც, რომლებიც ძველთაგანვე გამოიყენება სამკაულების დასამზადებლად, მაგ., გიშერი, მთის ბროლი, აქატი, ქალცედონი, სარდიონი, ობსიდიანი, მალაქიტი, სურინჯი და ა.შ. კოლხეთში მეტალურგიული (სპილენძი, რკინა, ტყვია, თუთია, კალა, ვერცხლი) ნედლეულის მოპოვების ძირითადი ადგილებია – რაჭა-ლეჩხუმი, სვანეთი, აფხაზეთი, აჭარა. მდინარეების ენგურის, ცხენისწყლის, ტეხურის და რიონის ქვიშა გარკვეული რაოდენობით ოქროს შეიცავს. ამას ადასტურებს ჯერ კიდევ I ს. ავტორი სტრაბონი, რომლის ნაწერებიც საკმაო საფუძვლიანობით გამოირჩევა: “წყლის ნაკადებს ოქრო ჩამოაქვს, ხოლო ადგილობრივი მაცხოვრებლები მას აგროვებენ დაჩვეულებით ვარცლებით და ბეწვიანი ტყავებით” (სტრაბონი, XI, II, 19). II საუკუნის ავტორი აპიანე აღნიშნავს: “კავკასიონიდან ჩამომდინარე ნაკადულებს ოქროს ქვიშა ჩამოაქვს. ადგილობრივი მაცხოვრებლები მდინარეებში ხშირბეწვიან ცხვრის ტყავებს აგებენ და აგროვებენ ქვიშას, რომელიც მათზე ილექება” (აპიანე, მითრიდატეს ომები, 103) ოქროს მოპოვების შესახებ გადმოგვცემს I საუკუნის ავტორი გაიუს პლინიუს სეკუნდუსიც (უფროსი): “კოლხეთში მეფობდა აიეტის მემკვიდრე სავლაკი, რომელიც თავის სამეუფოში დიდძალ ოქროს და ვერცხლს იპოვებდა სვანეთის მიწასა და საერთოდ სახელმწიფოში...” (NII, XXXIII).

საყოველთაოდ ცნობილია კოლხეთის მოსახლეობის როლი მეტალურგიული წარმოების საქმეში (მაგ: ხალიბები, მოსუინიკები, მოსხები). კოლხეთის რეგიონი ლითონების წარმოება-დამუშავების ერთ-ერთ მსოფლიო ცენტრს წარმოადგენდა. აქ მოსახლეობის მიერ მადნეულის ნაყოფიერმა დამუშავება-გამოყენებამ კოლხური საზოგადოება უკვე ძვ. წ. II ათასწლეულში ახალი განვითარების საფეხურზე აიყვანა. ანტიკურ ხანაში კოლხური მეტალის ექსპორტი მეზობელ ქვეყნებშიც ხდებოდა. ამდენად, კოლხეთში სასარგებლო მადნეულის არსებობა იწვევდა პოზიტიურ ძვრებს წარმოების განვითარებაში, რაც თავის მხრივ, აქაური საზოგადოების დაწინაურებას და სახელმწიფოებრიობის განვითარების პროცესს აჩქარებდა. ამგვარად, ძველი კოლხეთი მადნეულთ მდიდარი ქვეყანა ჩანს, რაც შემდგომში საფუძვლად დაედო მომპოვებელი და გადამამუშავებელი ხელოსნობა-წარმოების მთელი რიგი დარგების განვითარებას. ამ დარგების პროდუქცია კი ხშირად სხვადასხვა ქვეყნებში გაჰქონდათ. იქიდან კი შემოჰქონდათ ისეთი ნაწარმი, რომელიც ადგილობრივად არ მოიპოვებოდა.

კოლხეთის რელიეფი, ტექტონიკური განვითარების თავისებურების გამო, ორ ძირითად განსხვავებულ ნაწილად იყოფა: მთა-მთისწინეთად და ბარ-დაბლობად. ლიხის, დიდი და მცირე კავკასიონის ქედებ-მთიანეთში გადიოდა ბილიკ-გზები, რომლითაც კოლხეთის მოსახლეობა უკავშირდებოდა დანარჩენ კულტურულ სამყაროს. ადგილობრივი მაცხოვრებლები ამ გადასასვლელებს ეხლაც იყენებენ სავალად. ესენია: რიკოთის, ზეკარის, მეფისწყაროს, გოდერძის, მამისონის, ნაკრის, ქლუხორის და სხვა. ეს გადასასვლელები ხელს უწყობდნენ ეკონომიკურ-კულტურული კონტაქტების გაღრმავებას.

მთებით შემოსაზღვრული კოლხეთი თავისი რელიეფით (ქედები, ხეობები, სერები, ტაფობები, ბორცვ-გორაკები) მოსახერ-

ხებელ თავდაცვით და სამხედრო-სტრატეგიულ გარემოს ქმნიდა. ამ თვალსაზრისით საყურადღებოა ძვ. წ. I ს-ის რომაელი მხედართმთავრის ლუკულუსის მითრიდატე ევპატორთან ომის დროს კავკასიონის მთიანეთის და მისი მიმდებარე ტერიტორიის სამხედრო მოქმედების ადგილის შეფასება: “მე აქ იმ მიზნით ვაყენებ, რომ ჩემმა მოწინააღმდეგემ (მითრიდატე ევპატორი გ.გ.) კვლავ მოიკრიბოს ძალა და დიდ მხედრობას მოუყაროს თავი, რათა ადგილზევე დარჩეს და ჩვენი მიახლოებისთანავე არ გაიქცეს. განა თქვენ ვერ ხედავთ, რომ მის ზურგში გადაშლილია უზარმაზარი და უსაზღვრო უდაბნო? (იგულისხმება ბოსფორისა და ყუბანის სტეპები გ.გ.). იქვე ახლოს არის კავკასიონი მრავალი მაღალი მთით, რომელთაც სულ ადვილად შეუძლიათ შეიფარონ და დაიცვან ბრძოლის ამრიდებელი ათობით მეფე” (პლუტარქე, ლუკულუსი, 14). აღსანიშნავია, რომ სამხედრო მოქმედების დროს დიდი მნიშვნელობა აქვს ადგილობრივი რელიეფ-ლანდშაფტის გათვალისწინებას. ჩასაკეტად ადვილი ვიწრო ხეობების, ძნელად გადასაღაზი მაღალი მთების, გასამაგრებლად მოსახერხებელი გორების, ხშირი გაუვალი ტყეების, ძნელად დასაძლევი მდინარეების მოხერხებული სამხედრო-სტრატეგიული გამოყენება საომარი მოქმედების წარმატებული დაგვირგვინების გარანტია იყო. არანაკლები მნიშვნელობა სამხედრო მოქმედებისას ენიჭება კლიმატს და წელიწადის დროების ცვლას. მაგალითად, მითრიდატე ევპატორი პომპეუსთან ომის დროს “მთების გადაღმა კოლხეთში გაიქცა” (სტრაბონი, XII, III, 28). მას ძალების მოკრება და აღჭურვილობის შევსება ესაჭიროებოდა და ზამთარი დიოსკურიასი გაატარა. ამ შემთხვევაში მითრიდატემ ზამთარი და მთები (რელიეფი და ჰავა) თავისი სამხედრო-სტრატეგიული გეგმის განსახორციელებლად გამოიყენა.

ზემოხსენებული მათა მყინვარებიდან გამოედინება დიდი თუ პატარა მდინარეები, რომლებიც შავი ზღვის აუზს მიეკუთვნება.

ნებიან. ისინი რაოდენობრივად დაახლოებით 16000-ზე მეტია. მათ შორის წყალუხვობით უწინარესი ადგილი უჭირავს — რიონს, ყვირილას, ცხენისწყალს, ტეხურს, ხობს, ენგურს, კოდორს, ბზიფს, ლალიბგას, ხანისწყალს, ფიჩორს, სუფსას, ნატანებს, ჭოროხს. აქედან ხობს, ტეხურს, ფიჩორს, სუფსას, და განსაკუთრებით რიონ-ყვირილას სატრანსპორტო გადასადგილებელ გზებად იყენებდნენ. მათზე სავაჭრო-სატრანსპორტო ნაგებობით დაცურავდნენ. სწორედ ეს სავაჭრო-სამდინარო გზები (ვიდრე სახმელეთო) გაცილებით რენტაბელურს ხდიდა ვაჭრობას, რომელიც ადგილობრივი მოსახლეობის განვითარებისთვის ერთ-ერთ მნიშვნელოვან ფაქტორს წარმოადგენდა.

რიონი (ფასისი) კოლხეთის მთავარი მდინარეა. მდინარე რიონი კავკასიონის სამხრეთ კალთებიდან, ფასის მთის მყინვარიდან გამოედინება. ქალაქ ქუთაისამდე იგი მთის მჩქეფარე მდინარეა, ჩქარი დინება გააჩნია და უმეტესწილად კიწრო ხეობაში მოედინება; ქუთაისის ქვემოთ კოლხეთის დაბლობზე ჩამოდის და ბარის მდინარის მდორე დინება უჩნდება. იგი იტოტება და მთებიდან ჩამოტანილი შლამის დაღეკვით წარმოქმნის კუნძულებს. რიონი, როგორც ჩანს, ხშირად იცვლიდა კალაპოტს, ამიტომ კოლხეთის დაბლობზე კარგად შეიმჩნევა ნარიონალები, ძველი კალაპოტები. საყურადღებოა რიონის, II ს-ში მნახველის ფლავიუს არიანეს ნაწერ — “მოგზაურობა შავი ზღვის გარშემო”-ში დაცული ცნობა: “ფასისის წყალს ტყვიის თუ კალის ფერი გადაკრავს, მაგრამ რომ გააჩერებ, ძალიან წმინდა ხდება” (ფლავიუს არიანე, 1951, გვ.37). წერილობით წყაროებში ფასისი პირველად იხსენიება ჰესიოდეს “თეოგონიაში” (ძვ. წ. VIII-VII სს.).

რიონ-ყვირილა (ფასისი) თავისი ფიზიკურ-გეოგრაფიული მდებარეობით მოხერხებული სავაჭრო-სატრანზიტო გზა იყო. ცნობები მისი სატრანზიტო გზად გამოყენების შესახებ ძირი-

თადად შემონახულია სტრაბონის და პლინიუსის ნაწერებში. სტრაბონი აღწერს მდ. რიონ-ყვირილას მაგისტრალს: “ფასისზე აღმა ცურვა შეიძლება შორაპნამდე, ამ სიმაგრეს შეუძლია და-იტიოს მთელი ქალაქის მოსახლეობა; შორაპნიდან ფეხით, საურმე გზით ოთხ დღეში მიისვლება მდ. მტკვრამდე” (XI, II, 17). ამ გზის გაგრძელებას სტრაბონი ასე აგვიწერს: “ინდური საქონელი შემოაქვთ პირკანის ზღვაში, ხოლო აქედან ალბანეთში გადააქვთ და შემდეგ მტკვარზე და მის მომდევნო ადგილებით ევქსინის ზღვაში ჩააქვთ” (სტრაბონი, XI, VII, 3). ამრიგად, ნათელია, რომ I ს. ავტორი სტრაბონი აღწერს სავაჭრო გზას, რომელიც მოემართებოდა აღმოსავლეთიდან მდ. მტკვარზე და მდ. ფასისზე (რიონ-ყვირილა) გავლით შავი ზღვისკენ. ამავე გზას აღწერს I ს. ავტორი პლინიუსი: “პომპეუსის ლაშქრობის დროს, მისი ბრძანებით შესწავლილ იქნა, რომ ინდოეთიდან შეიძლება შვიდ დღეში ჩასვლა ბაქტრიამში, მდ, ბაქტრთან, რომელიც ერთვის ოქსს. აქედან ინდური სავაჭრო საქონელი გადააქვთ კასპიის ზღვის იქით მდ. მტკვარზე და ხმელეთით არა უმეტეს ხუთი დღისა მათ შეუძლიათ მიაღწიონ ფასის, რომელიც შავ ზღვას უერთდება” (პლინიუს სეკუნდუსი, NH, VI, 52). საყურადღებოა, რომ სწორედ ამ გზის გაყოლებაზე მდებარეობს ანტიკური ხანის და ადრეული შუა საუკუნეების ნამოსახლარები, რომელთა არქეოლოგიური კვლევის დროსაც აღმოჩნდა შემოტანილი უცხოური ნაწარმი (კერამიკა, სამკაულები, მონეტები, ლითონის და მინის ჭურჭელი). ასეთი ნამოსახლარები მდ. რიონ-ყვირილას გაყო-ლებაზე აღმოჩენილია შორაპანში, ვარციხე-პატრიკეთში, ვანში, საყანჩიაში, ციხესულორში, შუამთაში, ფარცხანაყანევში, მთის-ბირში, დაბლაგომში, დაფნარში, საჯავახოში, პატარა ფოთში, ჭა-ლადიდში, ფოთში (პალიასტომის ტბაზე) და სხვა. (იხ. Гамкрелидзе, 1992).

რიონ-ყვირილას (ფასისის) საეკრო-სამდინარო გზის ბოლო პუნქტი იყო ტბა პალიასტომზე მდებარე ქალაქი, რომლის შემდეგაც საეკრო კარჭაპები შავ ზღვაში გადიოდნენ კაბოტაჟური ცურვისათვის. გეომორფოლოგების აზრით, პალიასტომის ტბა-ლაგუნა ზღვიური რელიქტია. ძველად აქ მდინარე რიონის ლიმანი იყო. სრულიად ბუნებრივია, რომ წინათ სწორედ ამ მოხერხებულ ლიმანში, რომლის ნაპირზედაც ქალაქ-ნავსაყუდელი მდებარეობდა, ხომალდები შემოსულიყვნენ. ხომალდებიდან შემდეგ ტვირთი ბრტყელძირა სამდინარო კარჭაპებში გადაიტვირთებოდა და პალიასტომის გავლით მდინარე რიონზე ანდა ფიჩორზე აღმა აგრძელებდნენ სვლას. აგათია პალიასტომის შესახებ გადმოგვცემს: “იქ ხომ ერთი ტბა არის, რომელსაც პატარა ზღვას ეძახიან და რომელიც ექსინის პონტოს უერთდება” შემდეგ “დიდი სატვირთო ხომალდები ზღვის ნაპირას და ფასისის შესართავთან მიაყვანეს ქალაქის მახლობლად” (აგათია, “გეორგია”. 1936, გვ. 102). მდინარე რიონზე ჩამოცურებული სატრანსპორტო ნაგებობებიდან ტვირთი პალიასტომის ტბაზე მდებარე ნავსაყუდელში უკვე საზღვაო კარჭაპ-ხომალდებში გადაჰქონდათ და შავი ზღვის გავლით მიჰქონდათ შორეულ ქვეყნებში.

ზღვამ დიდი როლი ითამაშა კოლხეთის სოციალურ-ეკონომიკურ განვითარებაში. წერილობითი და არქეოლოგიური მონაცემების მიხედვით ზღვის სანაპიროზე მთელი რიგი ნაქალაქარები და სხვა დასახლებული პუნქტებია მიკვლეული: აფსაროსი (გონიოსთან), ბათუმის ციხე, ციხისძირი, ქობულეთ-ფიჭვნარი, ურეკი, ფასისი (ფოთთან), ანაკლია, ფიჩორი, გიენოსი (ოჩამჩირესთან), დიოსკურია-სებასტოპოლი (სოხუმთან), ეშერა, პიტიუნტი (ბიჭვინტასთან) და ა.შ. ჩამოთვლილი დასახლებები, ბუნებრივია, ცხოვრების წესით ზღვასთან მჭიდროდ იყო დაკავშირებული. ისინი გარკვეულ როლს ასრულებდნენ უცხოეთთან საეკრო-ეკონომიკურ და კულტურულ-პოლიტიკურ ურთიერთობაში. პირველ

რიგში, სწორედ ზღვისპირა ქალაქების მეშვეობით ხორციელდებოდა კონტაქტები შავი ზღვის და ხმელთაშუა ზღვის ქვეყნებთან და ქალაქებთან: მილეთთან, ქიოსთან, როდოსთან, ათენთან, მენდესთან, სინოპესთან, რომთან (ოსტია). შემდგომში ბიზანტიასთან (კონსტანტინეპოლთან), გენუასთან, ვენეციასთან და სხვა. ზღვისპირა ქალაქებში, ვაჭრობის გარდა, ხელოსნობის სხვადასხვა დარგები (მეთუნეობა, მჭედლობა, ხურობა, ფეიქრობა, და ა.შ.) იყო განვითარებული. მაგრამ აქ ალბათ განსაკუთრებული ადგილი მაინც ზღვასთან დაკავშირებულ საქმიანობას, ზღვაოსნობას, მეთევზეობას, ზღვის მარილის მოპოვებას და, რაც მთავარია, ვაჭრობას ეჭირა. ცნობილია, რომ ზღვამ მსოფლიო არენაზე ცივილიზებული ქვეყნები გამოიყვანა. ანტიკურ ეპოქაში კოლხებმაც გამოიყენეს საზღვაო კომუნიკაციები ვაჭრობისათვის. ანტიკურ ხანაში კოლხეთის სანაპიროზე გარკვეული საკონტაქტო რეგიონი შეიქმნა ანტიკურ სამყაროსა და კოლხეთს შორის.

ბიზანტიელი ისტორიკოსი აგათია კოლხეთის შესახებ გადმოგვცემს: “ძლიერნი და მამაცნი არიან ლაზები”. ისინი “...ამაყობენ კოლხთა ძველი სახელით”; გამოირჩევიან “...თავისი სიმდიდრის სიუხვით, ასევე ქვეშევრდომთა სიმრავლით, მიწაწყლის სიჭარბით და მოსავლიანობით...” “...ეხლანდელი მცხოვრებლები დაცურავენ კიდეც, რამდენადაც შესაძლებელია, და ვაჭრობაშიც ნახულობენ დიდ სარგებელს” (აგათია, III, 5) (ყუხჩიშვილი, 1936, გვ.50).

შავი ზღვა ხმელეთშიდა ზღვაა. ის ბოსფორ-დარდანელის სრუტეებით გადის ხმელთაშუა ზღვის აუზში. ბოსფორის სრუტის უვიწროესი ადგილი სიგანეში მხოლოდ 700 მეტრია, ამიტომ მისი გადაკეტვა-კონტროლი ადვილია. სრუტე გეოპოლიტიკურ-სტრატეგიულად ფრიად მოსახერხებელია. ისტორიულად ვის ხელშიაც ბოსფორის სრუტე იყო, ის აკონტროლებდა ხმელთაშუა

და შავზღვებს შორის მიმოსვლას. ამან უარყოფითი როლი ითამაშა კოლხეთის ისტორიულ-ეკონომიკურ განვითარებაზე. ანტიკური ხანის კოლხეთის გეოგრაფიულმა ადგილმდებარეობამ განაპირობა საზღვაო (სანაპირო ქალაქები – ფასისი, გიენოსი, დიოსკურია და სხვა.) და სამდინარო (რიონ-ყვირილას სატრანზიტო გზა) კომუნიკაციების განვითარება, რაც დიდად მოქმედებდა მაშინდელი ქვეყნის შიგა და გარე წარმატებული ვაჭრობის წარმოებაზე. კოლხეთის სანაპიროზე ზღვის წყალი არ იყინება. კოლხეთის ფარგლებში სანაპიროზე ძლიერი გრივალური, დამანგრეველი ქარი არ იცის.

ზღვა უდიდეს როლს თამაშობს კოლხეთის კლიმატის ფორმირებაში, რაც, თავის მხრივ, დიდ გავლენას ახდენს აქაურ აგროკლიმატურ სიტუაციაზე და ადგილობრივი მცხოვრებლების სამეურნეო ყოფაზე. ზღვა კოლხეთში თბილი და ნოტიო კლიმატის ჩამოყალიბებას უწყობს ხელს. კოლხეთის ისტორიაში ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი უარყოფითი როლი ზღვის ნაპირის ბიოგეოგარემოს შეცვლამ ითამაშა. გეომორფოლოგების ვარაუდით, ახალშავზღვიურმა ტრანსგრესიამ შეცვალა ფანაგორიული რეგრესია (დაახლოებით ძვ. წ. I ათასწლეულის მეორე ნახევარში), ზოლო ძველი და ახალი წელთაღრიცხვის მიჯნაზე ისევ იწყება ტრანსგრესია, ზღვის დონის აწევა. ამის გამო სანაპიროზე განლაგებული ქალაქ-დასახლებები წყლის ქვეშ მოხვდა და შეწყვიტა არსებობა. საქართველოს ზღვისპირეთში, წერილობითი წყაროების (სკილაქს კარიანდელი, ფლავიუს არიანე, პომპონიუს მელა, სტრაბონი, კლავდიოს პტოლემეოსი, პროკოპი კესარიელი, აგათია, ვახუშტი ბაგრატიონი და სხვ.) მიხედვით, მთელი რიგი ნაქალაქარები არის მოხსენიებული: ფოთთან – ფასისი, ოჩამჩირესთან – გიენოსი, სოხუმთან – დიოსკურია-სებასტოპოლისი, ბიჭვინთასთან – პიტიუნტი და ა.შ. ხსენებული ნაქალაქარების ან მათი მიმდებარე ტერიტორიის წყალში დაძირვამ და ცხოვრების

შეწყვეტამ ზღვისპირეთში საწარმო-ეკონომიკური ღონის და-
ქვეითება გამოიწვია. შესაბამისად, გვიანანტიკური ხანის და ად-
რეული შუა საუკუნეების კოლხეთის ისტორიულ განვითარებაზე
ეს გეომორფოლოგიური პროცესი უარყოფითად იმოქმედებდა.

საყურადღებოა სტრაბონის “გეოგრაფიაში” ცნობა, სადაც,
შავი ზღვის ის მონაკვეთი, რომელიც მდებარეობდა კოლხეთის
სანაპიროსთან, იწოდებოდა “კოლხეთის ზღვად” (XI, I, 6), რაც
კოლხეთზე, როგორც ზღვაოსნობის ქვეყანაზე უნდა მიუთითებდეს.

კავკასიონი, ანტიკავკასიონი, ლიხის ქედი და შავი ზღვა
ქმნიან ბუნებრივად შემოზღუდულ ტერიტორიას, რომლის შუაშიც
კოლხეთის ბარ-დაბლობი და მთისწინეთი ექცევა. ეს ტერიტორია
კოლხეთის მთავარი აგრაღურ-სამეურნეო რეგიონი იყო. კოლ-
ხეთის ბარ-დაბლობი ხასითდება ჭაობიანი და ეწერი, ხოლო
მთისწინეთი წითელი და ყვითელმიწა ნიადაგებით. კოლხეთის
დაბლობი სხვადასხვა სიბრტყეებზეა განლაგებული. ამიტომ და-
სავლეთ, ზღვისპირა მონაკვეთში აღინიშნება განსაკუთრებული
ჭაობიანობა, ხოლო აღმოსავლეთით უფრო ეწერი ნიადაგებია. ჭა-
ობებში ძირითადად ტორფიანი ნიადაგები ჭარბობს. არის აგრეთვე
ჭაობის ქვიშა-ლამიანი და თიხნარიანი მონაკვეთებიც. აგრაღურ-
სამეურნეო საქმიანობაში ყველაზე მეტად გამოყენებულია კოლ-
ხეთის დაბლობის შემადგენელი მონაკვეთი. სამეურნეო საქმი-
ანობაში იყო ჩაბმული აგრეთვე კოლხეთის მთისწინეთის ბორცვ-
გორაკიანი ნაწილიც. სტრაბონის “გეოგრაფიაში” დაცული ცნო-
ბის მიხედვით, კოლხეთი ბუნებრივი რესურსებით საკმაოდ მდი-
დარ ქვეყნად წარმოგიდგება: “...ქვეყანაში კარგი ნაყოფები
იცის; ...მოიპოვება გემთსაშენი ყოველივე მასალა, რადგან იზრ-
დება აქ მრავალი ტყე და მღინარეებით ჩამოაქვთ; ამუშავენ
ბევრ სელს, კანაფს, ცვილსა და ფისს. ხოლო სელის წარმოება
განთქმულია და გარეთაც კი გააქვთ” (სტრაბონი, XI, II, 17).
ექსპორტზეა საუბარი მარკუს მანილიუსის (I ს.) ცნობაშიც,

სადაც ის გადმოგვცემს, რომ რომაელებს კვებავს ნუმიდიელთა სანაპირო და ფასისის ჭალებიო.

საყურადღებოა კოლხეთის შესახებ VI ს. ბიზანტიელი მწერლის პროკოპი კესარიელის წერილობითი ცნობა: “მოხირისი ერთი დღის სავალზეა არქეოპოლისიდან და შეიცავს მრავალ მჭიდროდ დასახლებულ სოფელს. კოლხეთის მიწა-წყალზე ის საუკეთესო მხარეს წარმოადგენს; ღვინოც კარგი მოდის და ნაყოფიც იქ კარგად ხარობს ” (პროკოპი კესარიელი BG, VIII, 14). კოლხეთში მდებარე მოხირისის მხარე, როგორც ჩანს, ეკონომიკურად ძლიერი რეგიონია. მდ. რიონის შუაწელი ემთხვევა კოლხეთის ამ რეგიონის შედარებით გვიანდელ სახელწოდებას – “სამოქალაქო”, რომელიც აგრეთვე მძლავრ ეკონომიკურ მხარედ არის ცნობილი. კოლხეთის დაბლობი რომ დაწინაურებული სამეურნეო-ეკონომიკური მხარე იყო, კარგად ჩანს ამ რეგიონში აღმოჩენილი არქეოლოგიური მასალიდანაც.

კოლხეთის კლიმატის ფორმირებაში დიდ როლს ასრულებს მზის რადიაცია, ჰაერის ცირკულაცია, ზღვასთან სიახლოვე. აქ ბარის და მთის ჰავაში დიდი სხვაობაა. კოლხეთის ქარის მმართველბა-სიჩქარეზე ძირითადად ხეობების, ქედების და ზეგნების განლაგება მოქმედებს. ხალხურ დაკვირვებაში შემორჩენილია ორი ქარის სახელი – “ზენა ქარი” და “ქვენა ქარი” (დასავლეთისა და აღმოსავლეთის ქარი), რომელთა მიხედვითაც მეურნე ცდილობდა ამინდის პროგნოზირებას და თავის სამეურნეო საქმიანობის შესაბამისად დაგეგმვას.

კოლხეთი მრავალფეროვანია თავისი მცენარეული საფარით. აქ დღესაც შეხვდებით რელიქტურ სახეობებს; არის ენდემური ჯიშები. ალპიური სარტყელის ქვემოთ მთა-მთისწინეთი და ნაწილობრივ ბარიც, ძირითადად ტყითაა შემოსილი. ბარ-დაბლობში ტყეები ძირითადად მდინარეების ჭალებშია. კოლხეთის ბარ-მთისწინეთში გაბატონებულია ფოთლოვანი ხეები – მუხა,

რცხილა, წაბლი, წიფელი, ცაცხვი, ნეკერჩხალი. შემორჩენილია აგრეთვე მესამეული პერიოდის ხეები – ლაფანი, ძელქვა. არის მარად მწვანე ბუჩქნარები – ბზა, წყავი, შქერი. დაბლობებში ტყე ჩახლართულია ხვიარებით (სურო, ღვედკეცი). წინათ კოლხეთის დაბლობზე შემადლებულ ადგილებში იზრდებოდა მუხა, რცხილა, წიფელი, რაც ეხლა აქ თითქმის იშვითობას წარმოადგენს. ამ ხეების სამშენებლო მასალად გამოყენება არქეოლოგიური მონაცემებით ხშირად დასტურდება.

კოლხეთის განვითარების გარკვეულ ეტაპზე ძვ.წ. III საუკუნემდე, ხე შეიძლება ძირითად სამშენებლო მასალად ჩაითვალოს. გათლილი ხისაგან და მორისაგან იგებოდა საცხოვრებელი სახლები, შენდებოდა თავდაცვითი ნაგებობები და ზოგჯერ ჭაობიან ადგილებში გზა-ტროტუარების გასამართავადაც გამოიყენებოდა. სტრაბონის ცნობით, „ქვეყანაში (კოლხეთში გ.გ.) კარგი ნაყოფი მოდის, გარდა თაფლისა, რომელიც მეტწილად მწარეა. მოიპოვება გემთსაშენი ყველანაირი მასალა, რადგან იზრდება აქ მრავალი ტყე და მდინარეებით ჩამოაქვთ; ამუშავებენ ბლომად სელს, კანაფს, ცვილსა და ფისს. ხოლო სელის დამუშავება განთქმულიც კი არის; გააქვთ ქვეყნის გარეთაც“ (სტრაბონი, XI, II, 17). ტყეების სიუხვესვე ადასტურებს ძვ.წ. I ს. რომელი არქიტექტორი ვიტრუვიუსიც: „კოლხები პონტოს მხარეში ტყის სიუხვის გამო აწყობენ მიწაზე მარჯვნივ და მარცხნივ მთლიან ხეებს...“ (ვიტრუვიუსი, ათი წიგნი არქიტექტურის შესახებ, II წ. I, 4).

კოლხეთის ქვემო ნაწილი ტორფიან ჭაობებს უჭირავს. ჭაობის და მისი მიმდებარე ადგილებისათვის ძირითადად დამახასიათებელია ლელიანები, ისლიანები, ჩალიანები, გვიმრიანები; სელი, კანაფი და სხვ. ძველი კოლხეთის სამეურნეო ყოფისათვის დიდი მნიშვნელობა ექნებოდა ისეთი მცენარეების გავრცელებას, როგორიც იყო, მაგალითად, ხორბლის და ქერის მარცვალი,

ვაზი, ფეტვი, ჭვავი, წაბლი, ღომი, კაკალი, თხილი, ლელვი, ზღმარტლი, ხახვი და სხვ.

კოლხეთის ბარ-დაბლობში უკეთესი მდგომარეობა იყო დასასახლებლად და სამეურნეო საქმიანობისათვის. ბუნებრივია, აქ ხდებოდა კულტურულ-სამეურნეო მცენარეების ახალი ჯიშების შემოტანა-გავრცელება. ზოგ შემთხვევაში ახალი პროდუქტიული ჯიშების შემოტანით ძველი ტრადიციული ჯიშები თითქმის ქრებოდა. მაგალითად, XVII ს-ში სიმინდის შემოტანამ კოლხეთში თანდათან თითქმის მოსპო ისეთი ძველი კულტურული მცენარე, როგორიც ღომია.

ცხოველთა სამყაროდან კოლხეთში, ენდემურის გარდა, მრავლადაა გავრცელებული ევროპული და მცირეაზიური სახეობები. მარტო კოლხეთის დაბლობზე მეცნიერ-მკვლევარების მიერ აღნუსხულია 380-მდე ხერხემლიანი ცხოველი. ცხოველთა სამყაროს სიმრავლეზე და მის მრავალფეროვნებაზე იყო გარკვეულწილად დამყარებული მოცემულ ტერიტორიაზე მოსახლეობის გამოკვება. ამიტომ აქ შინაური ცხოველების მოშენება ერთ-ერთი სამეურნეო საქმიანობა უნდა ყოფილიყო.

კოლხეთში ნადირობდნენ ისეთ გარეულ ცხოველებზე, როგორიცაა - არჩვი, ჯიხვი, ღორი, კურდღელი, ირემი, შველი, მურა დათვი და სხვ.; მგლის, დათვის, ტურის, მელას, ფოცხვერის ტყავს სამოსის გასაკეთებლად იყენებდნენ. კოლხეთის მდინარეებში ბევრია კალმახი, ლოქო, ორაგული, წვერა. საკვებად გამოსაყენებელ ფრინველთაგან გავრცელებულია ზოხობი, გარეული იხვი, ბატი, გნოლი, მწყერი. ამათგან არა მარტო საშინაო, არამედ საგარეო ბაზარზე თითქმის მთელ მაშინდელ ცივილიზებულ სამყაროში სახელი მოიხვეჭა კოლხურ-ფასისურმა ზოხობმა Phasianus Colchicus, რომელიც ორ კილოგრამამდე იწონის. ფასისურ ზოხობს საკვებად განსაკუთრებით შეძლებული გურმანები ეტანებოდნენ და ამიტომ ეს დელიკატესი ძვირად

ფასობდა, თუმცა არ არის გამორიცხული, რომ ხოხობებს დეკორატიული (ფარშევანგისნაირი) დანიშნულებაც ჰქონდათ. ხოხობი მკვეთრად ნაირფერად შეფერილი, ხოლო ბუმბულზე ვერცხლისფერი ბზინყარება დაჰკრავს. XII ს. ავტორი ევსტათი თესალონიკელი ძველ გადმოცემებზე დაყრდნობით ნაშრომში „ჰომეროსის ილიადას განმარტებები“ აღნიშნავს: „...ამბობენ მეფე პტოლემეოსი გამოტყდა, რომ მას არ ეგემნა ფასისური ხოხობი, რადგან წინაპრები მას (ხოხობს) აშენებდნენ სილამაზისათვის...“ (XXII, 69). ანტიკური წერილობითი წყაროებიდან ნათელია, რომ ხოხობის სახელი მაშინდელ ცივილიზებულ სამყაროში ფასისიდან არის გავრცელებული (ბერძნიშვილი, 1969, გვ. 36-37). ამიტომ არის, რომ ბერძნულად მას *Φασίσιος*, ხოლო ლათინურად *Fasianus* - ი ჰქვია. შესაბამისად, ხოხობის სახელი ბერძნულ-ლათინურიდან შევიდა სხვა ევროპულ ენებში. ძველ საქართველოში ხოხობი, ალბათ, იმდენად მნიშვნელოვანი, დელიკატესი საკვები ფრინველი იყო, რომ ქართულ გასტრონომიულ ფოლკლორში დღესაც იხმარება მისგან დამზადებული კერძი - ჩახოხბილი, რომელსაც ეხლა ქათმისაგან ამზადებენ.

დასავლეთ საქართველოში არქეოლოგიურად მოპოვებულ მასალაში ხშირია ოსტეოლოგიური ნაშთები, რაც გარკვეულ წარმოდგენას გვიქმნის ძველი კოლხეთის მოსახლეობის მეცხოველეობა-მონადირეობის შესახებ. ანტიკურ ხანასა და შუა საუკუნეებში აქ მონადირეობას უკვე აღარ ექნებოდა ისეთი სასიცოცხლო მნიშვნელობა, როგორც წინა ეპოქებში ჰქონდა. რაც შეეხება მეცხოველეობას, არქეოლოგიურ მასალაში მსხვილი და წვრილი რქოსანი საქონლის (ხარ-ძროხა, თხა, ცხვარი) ძვლები მრავლად არის დადასტურებული. გვხვდება აგრეთვე ღორის, ძაღლის, ცხენის ძვლებიც. ეს ოსტეოლოგიური მონაცემები დღევანდელი დასავლეთ საქართველოსთვის დამახასიათებელ შინაურ ცხოველთა სახეობებს ჩამოგავს. საგულისხმოა, რომ არის-

ტოტელე (ძვ.წ. IV ს.) ნაშრომში „ცხოველთა ისტორია“ კოლხეთის ტანმორჩილ ძროხებს აღწერს: „მეწველი ცხოველი მეტოუ ნაკლებ რძეს მოიწველის, დამოკიდებულია ტანის სიდიდეზედაც და საზრდოს ნაირფეროვნებაზეც. მაგალითად, ფასისთან არიან მომცრო ძროხები, რომელთაგან თითოეული ბევრ რძეს იწველის...“ (III, 21). გამწევ-სატრანსპორტო პირუტყვიდან ძირითადად არქეოლოგიურ მასალაში დადასტურებულია ხარისა და ცხენის ძელები.

კოლხეთში ხარის სამეურნეო საქმიანობაში გამოყენების შესახებ აღნიშნავს აპოლონიოს როდოსელი (ძვ.წ. III ს.) „არგონავტიკაში“: „არესის ველზე საბალახოდ გაშვებული მყავს ორი სპილენძისწლიქებიანი ხარი, რომლებიც ცეცხლს აფრქვევენ. მე მათ უღელში ვაბამ და ზოდაბუნისავენ მივერეკები. ამ ადგილს სწრაფად ვხნავ გუთნით...“ „...ხარებს უღელში დილით ადრე ვაბამ, ზოლო სადამო ხანს მკას ვათავებ“ (არგონავტიკა, III, 405-415).

საერთოდ, კოლხეთში და განსაკუთრებით მის დაბლობ ნაწილში წვიმების სიუხვე, თბილი ზამთარი და ხანგრძლივი ზაფხული ხელსაყრელ პირობებს ქმნის სამეურნეო-აგარარული საქმიანობისათვის, კერძოდ, მემარცვლეობის, მებოსტნეობის და მევენახეობა-მეხილეობის განვითარებისათვის, რაც კოლხეთს, ადრინდელ, ძველი სამიწათმოქმედო ქვეყნების რიგში აყენებდა.

ხსენებული სამიწათმოქმედო-სამეურნეო დარგების განვითარება მოცემული რეგიონისათვის დამახასიათებელ კვების რაციონს აყალიბებდა. ასეთი რაციონის გასტროკალორიული პროდუქტები კი, თავის მხრივ, იწვევდნენ გარკვეული ფიზიონომურ-ფსიქიკური, კოლხეთისათვის დამახასიათებელი ადამიანის ტიპის განვითარება-ჩამოყალიბებას. ერთი მხრივ, ზემოთ ხსენებულ გარემოებას, და მეორე მხრივ, საწარმოო ძალთა განვითარებას

და ჭარბი პროდუქციის წარმოებას კოლხეთში დემოგრაფიული ზრდა უნდა გამოეწვია.

კოლხეთის დაბლობი გარშემორტყმულია ნაოჭა სისტემებით. მის დაბალ ნაწილში გავრცელებულია ტორფიან-ჭაობიანი ნიადაგები. მდინარეთა აუზებში გვხვდება ალუვიური მიწები. კოლხეთის აღმოსავლეთ ნაწილში ძირითადად ალუვიურთან ერთად ნეშომპალა-კარბონატული ნიადაგებია. ჰავა აქ გარდამავალია ნოტიოდან მშრალისაკენ და ზაფხული თბილი იცის. კოლხეთის დაბლობთან შედარებით წვიმები აქ ნაკლებია.

დასავლეთ კოლხეთის კლიმატურ-გეოგრაფიული გარემოს შესახებ ძვ.წ. IV ს-ის განთქმული ბერძენი მეცნიერი პიპოკრატე გადმოგვცემს: „ეს ქვეყანა ჭაობიანია, თბილი, წყლიანი და ტყიანი. წლის ყოველ დროს აქ ხშირი წვიმები იცის. ადამიანებს საცხოვრებელი ჭაობებში აქვთ, მათ ხისა და ლერწმის სახლები წყალზე აქვთ.“ „ფასისი მდინარეთა შორის ყველაზე ღინჯია და მდორედ მოედინება“; „აქ ბევრი სამხრეთის ქარი ქრის, გარდა ერთი ადგილობრივი ქარისა; ხოლო ეს ხანდახან ძლიერად უბერავს და ცხელია. ამ ქარს ეწოდება ქენხრონის. ჩრდილოეთის ქარი აქამდე თითქმის ვერ აღწევს, ხოლო როცა უბერავს, ის სუსტია და წყნარი.“ „...ფასისელებს სხვა ადამიანებთან შედარებით ძალიან განსხვავებული გარეგნობა აქვთ“ (პიპოკრატე, ჰაერთა, წყალთა და ადგილთა შესახებ, § 15).

კოლხეთის დაბლობის კლიმატურ პირობებს ასევე ახასიათებს XVII ს. იტალიელი მოგზაურ-მისიონერი არქანჯელო ლამბერტი: „კოლხეთს ადგილმდებარეობის გამო ისეთი ნოტიო ჰავა აქვს, რომლის ნაირი არსად არ მოიპოვება. მიზეზი ამისა ის არის, რომ დასავლეთით, შავი ზღვიდან ჰქრის ნამიანი ჰაერი და აღმოსავლეთით კი აკრავს კავკასიონი, საიდანაც მრავალი მდინარე ჩამოედინება. ამას ემატება ხშირი ტყეები, რომლის გამოც ჰაერი ცუდად მოძრაობს. ზღვის ქარი ძალიან ხშირია და მას

ზშირადვე მოსდევს წვიმა“ (არქანჯელო ლამბერტი, 1938, გვ. 19-20).

ჰავისა და ტყიანი საფარის შესახებ, კოლხეთში, საყურად-
ღებო ცნობებს გვაწვდის XVIII ს. ქართველი მეცნიერი ვახუშტი
ბაგრატიონი ნაშრომში „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“: „და
არს ქვეყანა ესე ფრიად ტყიანი, რამეთუ იშვიათ არს ველნი, თუ
არ ადგილ-ადგილს მცირენი, თვინიერ სახვნელთაგან. არამედ
ტყენი ადგილ-ადგილ ხილიან-ვენახიანი. ჰავითა კეთილ-მშუენი.
გარნა ტყის გამო ზაფხულს იმყოფის სიცხე, ვინაითგან ძნიად
იძვრის ქარნი, და არა გაუპლისი სიცხე, თვინიერ ადგილთა
რომელთამ. ზამთარი თბილი, რამეთუ ვერ ოდეს განჰყინავს
მდინარეთა, ვერცა გუბესა, რომელსა ზედა შედგეს უტყვი ანუ
მეტყუელი. არამედ თოვლი დიდი, რომლისა სიმაღლე ოდესმე
მზარი და უმეტესიცა. თუალთა ქუეშე შუენიერება ეგოდენ არა
მზენარობს ტყის გამო, თვინიერ ადგილ-ადგილთა, რამეთუ,
უკეთუ დახედო მაღლის მთიდამ, იხილავ სრულიადს...“ (ვა-
ხუშტი, 1973, გვ. 743).

შემოთ მოყვანილი მონაცემებიდან ჩანს, რომ კოლხეთის ფიზი-
კურ-გეოგრაფიული და აგროკლიმატური, აქედან გამომდინარე
საწარმოო-სამეურნეო პირობები უკანასკნელი ოცდასამი საუკუ-
ნის განმავლობაში დიდად არ შეცვლილა. საერთოდ, პოლოცენში
კოლხეთის ბიოგეოგარემო, და უპირველესად კლიმატი, დღემდე
არსებითად არ შეცვლილა (ჯანელიძე, 1991, გვ. 68-69). ამას-
თანავე გასათვალისწინებელია, რომ XIX საუკუნიდან მოყო-
ლებული, ტექნიკის განვითარებამ, ადამიანის გაცხოველებულმა
სამეურნეო საქმიანობამ, ტყეების დიდი რაოდენობით გაჩეხვამ,
ჭაობების ამოშრობამ და ა.შ., ბუნებრივია, კოლხეთის გეოკლი-
მატურ პირობებზე უარყოფითად იმოქმედა.

კოლხეთის ისტორიულ განვითარებაში ანგარიშგასაწევია ბიო-
გეოგარემოს ზოგიერთი ფაქტორ-კომპონენტის უარყოფითი

მხარე. კერძოდ, კოლხეთში აგროკლიმატური პირობები კარგია, მაგრამ დასამუშავებელი ფართობები ცოტაა, რაც მიწათმოქმედების ინტენსიური განვითარებისათვის არახელსაყრელი იქნებოდა და, შესაბამისად, დემოგრაფიულ სიტუაციაზეც იმოქმედებდა. დასავლეთ კოლხეთის ჭაობიანობა იწვევდა სხვადასხვა დაავადებას, რაც აგრეთვე უარყოფითად იმოქმედებდა მოსახლეობის გამრავლებაზე. კოლხეთის მთაგორიანი და ჭაობიანი ლანდშაფტი სახმელეთო კომუნიკაციების გასამართავად მოუხერხებელი იყო, რაც გამოიწვევდა ვაჭრობის შეფერხებას. კოლხეთის სასარგებლო მადნეული საფუძვლად დაედო გადამამუშავებელ სამეურნეო-საწარმოო საქმიანობას, მაგრამ ეს უკანასკნელიც, გარკვეული ტექნოლოგიური მიზეზების გამო, ეტყობა სრულად არ იყო გამოყენებული. უარყოფითი როლი ითამაშა აგრეთვე ზღვის ტრანსგრესიამ, რამაც სანაპიროზე მდებარე სავაჭრო-სამეურნეო საქმიანობის სტაგნაცია გამოიწვია. კოლხეთის ზღვის სანაპიროზე ბუნებრივი ყურეები ცოტაა, რაც ნავთსაყუდლების მოწყობის სიმცირეს იწვევდა და აგრეთვე უარყოფითად ზემოქმედებდა ზღვაოსნობის ინტენსიურ განვითარებაზე.

ძველი კოლხეთის ბიოგეოგარემოს, წერილობითი და არქეოლოგიური მიმოხილვიდან ნათლად ჩანს, რომ ბიოგეოგარემომ წამყვანი როლი ითამაშა კოლხეთის ისტორიული განვითარების პროცესში. კოლხეთი მთებითა და ზღვით კარგად შემოსაზღვრული ისტორიულ-გეოგრაფიული რეგიონი იყო, რაც გეოპოლიტიკურად გარკვეულ ბუნებრივ დამცავ არეს ქმნიდა. ნოყიერი ნიადაგი, მრავალფეროვანი რელიეფი, ზომიერი კლიმატი, ჰიდრორესურსების სიმრავლე, მადნეული, ფლორისა და ფაუნის მრავალსახეობა საზოგადოების პროგრესისათვის კარგ საფუძველს იძლეოდა. უპირატესად კი ამაზე არის დამოკიდებული საზოგადოების სამეურნეო-ეკონომიკური, დემო-

გრაფიული, ფიზიოლოგიურ-ფსიქიკური, ინტელექტუალურ-ტექნიკური, სავაჭრო-კომუნიკაციური, გეოპოლიტიკურ-სტრატეგიული, სულიერ-კულტურული განვითარების მაღალი დონე.

აქედან გამომდინარე, კოლხეთში, ცენტრით მდინარე რიონზე ჩამოყალიბდა ფრიად თავისებური ისტორიულ-კულტურული, ლოკალური არე და ძვ.წ. I ათასწლეულში აქ განვითარდა სახელმწიფოებრიობა. ამ არეალში დროთა განმავლობაში ადამიანის და ბიოგეოგარემოს ურთიერთზემოქმედების შედეგად მიმდინარეობდა ევოლუციური პროცესი. აქ ისტორიული განვითარების დონე, ეკონომიკა და პოლიტიკური მდგომარეობა სხვადასხვა პერიოდში სხვადასხვანაირი იყო. ანტიკური ხანის კოლხეთს გეოპოლიტიკურად საკვანძო ტერიტორია ეკავა. აქ ხდებოდა აღმოსავლური და დასავლური ცივილიზაციების გარკვეული თანხვედრა.

ასეთი იყო ძველი კოლხეთის ისტორიული ევოლუციის პროცესში ბიოგეოგარემოს როლი. ისტორიული განვითარების განხილვისას ჩვენ იერარქიულად პირველ ადგილზე ბიოგეოგარემოს ვაყენებთ. მხოლოდ ამ გარემოსთან ურთიერთზემოქმედებაში ადამიანი ქმნის სოციოგარემოს, რაზედაც დამოკიდებულია ამა თუ იმ ქვეყნის ისტორიული წინსვლის შემდგომი ბედი. ძველი კოლხეთის საერთო მიმოხილვიდან გამომჩნდა, რომ ბიოგეოგარემომ ძირითადი როლი შეასრულა მისი ისტორიული განვითარების პროცესში და ანტიკურ ხანაში მაღალგანვითარებული საზოგადოების ჩამოყალიბებაში.

ისეთ გეოპოლიტიკურ გარემოში მყოფი ქვეყნისათვის, როგორც კოლხეთი იყო, საგარეო ფაქტორს დიდი მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა. ამის გათვალისწინება აუცილებელია კოლხეთის ისტორიის რიგი საკითხების ასახსნელად.

საგარეო ფაქტორი ამა თუ იმ ქვეყნის გეოპოლიტიკური სინამდვილის ნაწილია. მეზობელი ქვეყნები ერთმანეთზე ზოგჯერ

სასიკეთო, ხოლო ზოგჯერ უკეთურ გავლენას ახდენენ. საგარეო ფაქტორი ქვეყნის ისტორიაში ხან კონსტრუქციულ, ხან კი დესტრუქციულ როლს თამაშობს. კონსტრუქციულია, მაგ., საგარეო-საეკონომიკური, სამეურნეო, კულტურული ინოვაციები; დესტრუქციულია - საომარი თავდასხმის შედეგად ქვეყნის დაპყრობა, საზოგადოებრივი წყობის ტრადიციული სტრუქტურების შეცვლა, საბრძოლო მოქმედებების შედეგად სოფლების და ქალაქების დანგრევა, მატერიალურ ფასეულობათა ძარცვა-განადგურება, ქვეყნის ეკონომიკური საფუძვლის მოშლა და ა.შ. აზიისა და ევროპის საზღვარზე მდებარე კოლხეთი ორი დიდი პოლიტიკურ-ეკონომიკური ძალის, ერთი მხრივ, ირანული და, მეორე მხრივ, ანტიკური ორიენტაციის ქვეყნების საომარი მოქმედებების ასპარეზი იყო. ასეთ გარემოცვაში მყოფი კოლხეთი ძლიერი შეზოგადებული ქვეყნებისაგან ხშირ აგრესიას განიცდიდა.

სამეცნიერო ლიტერატურაში პროტოსახელმწიფოს ჩასახვის ერთ-ერთ ძირითად ფაქტორად ომისათვის მზადებას (თავდაცვას ან თავდასხმას) მიიჩნევენ. ომისათვის მზადება, საომარ მდგომარეობაში ყოფნა, გამორჩეულ წინამძღოლ-პიროვნებათა აღზევებას, საზოგადოების შეკვრა-მობილიზებას და მეტ ორგანიზებულობას იწვევდა, რაც, თავის მხრივ, საზოგადოების განვითარების უფრო მაღალ საფეხურზე აყვანაში და სახელმწიფოებრიობის წარმოქმნაში გამოიხატებოდა (Claessen, Skalnik, 1978, გვ. 619-636). ჩამოყალიბებული სახელმწიფოს განვითარებაშიც „საომარ ფაქტორს,“ საგარეო ფაქტორის შემადგენელ ნაწილს, აგრეთვე დიდი მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა. ჩამოყალიბებულ, განვითარებულ სახელმწიფოში ეს ფაქტორი დადებით (ქვეყნის კონსოლიდაცია-დარაზმულობა, საზოგადოებრივი წესრიგის ამაღლება, საფორტიფიკაციო-კომუნიკაციური მშენებლობა და სხვ.) ან უარყოფით (სახელმწიფოებრიობის დაკარგვა,

ტრადიციული ცხოვრების წესის მოშლა, ეკონომიკური ზარალი და სხვ.) შედეგს იწვევდა.

ძვ.წ. I ათასწლეულის პირველ ნახევარში ურარტუელების და ე.წ. სკითების (ნომადური) აგრესიულმა მეზობლობამ კოლხეთის გეოგრაფიულად კარგად შემოსაზღვრულ რეგიონში მომხდურთან დასაპირისპირებლად საზოგადოების სხვადასხვა ჯგუფების თავდაცვითი ორგანიზება და შეკვრა-კონსოლიდაცია გამოიწვია. მოცემულ საგარეო ფაქტორს შემდგომში, ძვ.წ. V საუკუნისათვის, კოლხეთის სამეფოს განვითარების პროცესში საგრძნობი როლი უნდა შეესრულებინა. კოლხეთის სამეფოს განმტკიცებაში გამოჩენილი, კონსტრუქციული ადგილი ეჭირა კულტურულ ინოვაციებს.

საგარეო ფაქტორად უნდა ჩაითვალოს ე.წ. „ბერძნული კოლონიზაციის“ მიმდინარეობა კოლხეთის ზღვისპირეთში, კერძოდ, საინტერესოა ის, თუ რა გავლენა მოახდინა მან კოლხური საზოგადოების პოლიტიკურ-ეკონომიკურ და კულტურულ ცხოვრებაზე (დაწერილებით იხ. Лордкипаниძე, 1977; ლომოური, 1962; ინაძე, 1982). უახლესი სამეცნიერო ლიტერატურის მიხედვით, საბერძნეთიდან გასული მოსახლეობის ახალშენებს შორის გაიმიჯნა სავაჭრო და აგრარული კოლონია-აპოიკიები. ამ ორ ფორმას აქვს თავისი მოქმედება-გავრცელების მექანიზმი: პირველს - კომერციული, მეორეს - ტერიტორიული (Vallet, 1973, გვ. 53-72). პირველი, კონსტრუქციული საგარეო ფაქტორი უნდა ყოფილიყო. ასეთი კოლონიები დაარსებულია, როგორც ემპორიონები. მეორე დესტრუქციული საგარეო ფაქტორია ადგილობრივი მოსახლეობისათვის, რადგან მას თან ახლავს ისეთი მოვლენები, როგორიცაა ტერიტორიის დაკარგვა და ადგილობრივი მოსახლეობის განდევნა. ასეთი კოლონიები თავიდანვე დაარსებულია, როგორც პოლისები სასოფლო-სამეურნეო ქორით.

ხმელთაშუა და შავი ზღვის სანაპიროების ბერძნული კოლონიების მეცნიერულმა შესწავლამ (ბიბლიოგრაფია იხ. Качарана, Квирквелия, 1991) ცხადი გახდა, რომ ახალშენები არსდებოდა, ვითარდებოდა და სხვადასხვა ქრონოლოგიურ ეტაპზე ტრანსფორმაციას განიცდიდა. მეტროპოლიიდან შორს დაარსებული ახალშენები დროთა განმავლობაში ადგილობრივ მოსახლეობასთან კონტაქტების შედეგად სიმბიოზს და ცვალებადობას განიცდიდნენ. ეს ცვლილებები დიდად იყო დამოკიდებული ადგილობრივ ბიოგეოგარემოზე და სოციოგარემოზე. პირველ რიგში სწორედ მათზეა დამოკიდებული დროთა განმავლობაში კოლონიებში მეტროპოლიისაგან განსხვავებული საზოგადოებრივი და ეკონომიკური წყობის განვითარება. ამიტომ პრინციპული მნიშვნელობა ჰქონდა იმას, თუ რომელ გეოგრაფიულ რეგიონში არსდებოდა ესა თუ ის ახალშენი.

წერილობით წყაროებში მოხსენიებული კოლხეთის სანაპიროზე მდებარე ქალაქები ფასისი, გიენოსი, დიოსკურია ბერძნების მიერ დაარსდნენ, როგორც ემპორიონები. მათი დაარსების ძირითადი მიზანი იყო, პირველ რიგში, ადგილობრივი ნედლეულის გატანა და სანაცვლოდ კოლხეთში სხვადასხვა ფუფუნების საგნების (ნატიფი კერამიკის, სამკაულების, ლითონის ჭურჭლის, ნელსაცხებლების და ა.შ.) შემოტანა, რაც წერილობითი და არქეოლოგიური წყაროებით დასტურდება. ადგილობრივ სამოსახლოებთან დაარსებული ამ ემპორიონების საშუალებით ზორციელდებოდა ძირითადად კოლხეთის ჩაბმა უცხოეთის მოწინავე ქვეყნების ურთიერთობების ორბიტაში (დაწვრილებით იხ. Лордкипанидзе, 1977 და იქ დასახ. ლიტ.). ამდენად, ზღვის სანაპიროზე ემპორიონების წარმოქმნა თვით კოლხების ინტერესებში შედიოდა. ასეთი მდგომარეობა, ჩვენი აზრით, გაგრძელდა ძვ.წ. IV ს. ბოლომდე. კოლხეთის სამეფოს დაშლის მერე კი სანაპიროზე მდებარე ემპორიონები თანდათან ანტიკურ

ქვეყნებსა და შიდა კოლხეთს შორის ბუფერული, შერეული, პოლისური ტიპის ქალაქებად ტრანსფორმირდა (იხ. გამყრელიძე, 1985, გვ. 95).

ამრიგად, ბერძნულ „კოლონიზაციას“, როგორც საგარეო ფაქტორს, კოლხეთისათვის უნდა მოჰყოლოდა ძირითადად კონსტრუქციული, დადებითი ძვრები, კერძოდ, საერთაშორისო ურთიერთობებში ჩაბმა; ადგილობრივი მოსახლეობა გაეცნო იმ ხანად მოწინავე ბერძნულ სამეურნეო, საზოგადოებრივ და კულტურულ მიღწევებს, რამაც მნიშვნელოვანი სტიმული მისცა კოლხურ საზოგადოებაში საქალაქო ცხოვრების დაწინაურებას.

კოლხეთმა, ქართული წერილობითი წყაროების მიხედვით ეგრისმა, რთული ისტორიული გზა განვლო. მისი ეკონომიკა და პოლიტიკური მდგომარეობა სხვადასხვა პერიოდში სხვადასხვანაირი იყო. კოლხეთის ისტორიული განვითარების პროცესში წამყვანი როლი შეასრულა ბიოგეოგარემომ. უმეტესად ამაზე იყო დამოკიდებული მოსახლეობის სამეურნეო-ეკონომიკური, დემოგრაფიული და სულიერ-კულტურული მდგომარეობა. ეგრისის სახელით ქართულ წერილობით წყაროებში ზოგჯერ მთელი დასავლეთ საქართველო აღინიშნება „ხოლო ეგროსს მისცა ქუეყანა ზღვის ყურისა, და უჩინა საზღვარი: აღმოსავლით მთა მცირე, რომელსა აწ ჰქვიან ლიხი; დასავლით ზღუა; ჩრდილოთ მდინარე მცირისა ხაზარეთისა, სადა წარსწუთების წუერი კავკასიისა“ (ქართლის ცხოვრება, 1955, გვ. 5). მაშასადამე, „ქართლის ცხოვრების“ მიხედვით, ეგრისს გარკვეულ პერიოდში აღმოსავლეთით საზღვრავს სურამის ანუ ლიხის ქედი; დასავლეთით ზღვა, ჩრდილოეთით - კავკასიონის მთები, რომელიც აღწევს ზღვამდე მდ. ფსოუსთან; ხოლო სამხრეთით აჭარა-ლაზეთის მთიანეთი „მეშვიდე გაგზავნა კლარჯეთის ერისთავად, და მისცა არსიანითგან ზღუამდე. და მერვე, ქუჯი, იყო ერისთავი ეგრისისა“ (ქართლის ცხოვრება, 1955, გვ. 24). ქართული და უცხოური

წერილობითი წყაროების შედარებისას ეგრისის საზღვრები ძნელად გასარკვევი ჩანს.

ეგრისი ქართულ წერილობით წყაროებში არსად არ აღინიშნება როგორც სამეფო „ეგრისის სამეფო.“ ეგრისი უმეტესად იხსენიება, როგორც საერისთავო - „და მერვე, ქუჯი, იყო ერისთავი ეგრისისა“ (ქართლის ცხოვრება, 1955, გვ. 24). „და მისცა ქუჯის ქუეყანა ეგრის წყალსა და რიონს შუა, ზღვითგან მთამდე, რომელსა შინა არის ეგრისი და სუანეთი და დაამტკიცა იგი ერისთავად მუნ“ (ქართლის ცხოვრება, 1955, გვ. 23-24). „და გარდამოვლეს გზა თაკუერისა, და მოვიდეს ერისთავთა თანა ეგრისათა“ (ქართლის ცხოვრება, 1955, გვ. 57). ზოგჯერ ეგრისი პერეთის ნაირი სტატუსის მქონე ოლქად არის ნახსენები „და ამისა შემდგომად განდგეს კლარჯნი ვარაზ-ბაქარისაგან და მიერთნეს ბერძენთა; და დაიპყრეს ბერძენთა თუხარისი და ყოველი კლარჯეთი ზღვითგან არსიანიამდე; და დარჩა ვარაზ-ბაქარს ქართლი თვინიერ კლარჯეთისა და პერეთი და ეგრისი“ (ქართლის ცხოვრება, 1955, გვ. 136). ანდა „და მეფობდა ესრეთ მირიან მცხეთით გაღმართ ქართლს, სომხითს, რანს, პერეთს, მოვაკანს და ეგრს“ (ქართლის ცხოვრება, 1955, გვ. 65).

გარკვეული დროიდან ტოპონიმი ეგრისი დასავლეთ საქართველოს კრებითი სახელია (ისეთივე, როგორც ბერძნულ-ლათინური წყაროების „კოლხიდა“). ის ხან დიდი ტერიტორიის მომცველია (მთელი დასავლეთ საქართველო), ხან კი მცირე რეგიონულ სახელად გვევლინება; მაგ., ფ. ბუზანდის ეგერ-სკანები (Бызанн, 1953, გვ. 15), ან „ქართლის ცხოვრების“ „შიდა ეგრისი“ (ქართლის ცხოვრება, 1955, გვ. 185), ანდა კიდეც, კლავდიოს პტოლემეაიოსის - ეკრეტიკა (ლომოური, 1955, გვ. 45), რომელსაც ეგერ-ეგრისის დამახინჯებულ ფორმად მიიჩნევენ (ჯავახიშვილი, 1960, გვ. 404; ჯანაშია, 1959, გვ. 6). „სომხურ გეოგრაფიაში“, რომელიც ადრინდელი ბერძნული გეოგრაფიების გავლენითაა

დაწერილი, ეგრისის ტერიტორიაზე აღინიშნება ოთხი მხარე „კოლხიდა, რომელიც არის ეგერი, მდებარეობს პონტოს ზღვის აღმოსავლეთით, სარმატიის ახლოს და საზღვრავს იბერიას და დიდ არმენიას. ეგერი იყოფა ოთხ მხარედ: მანრილი, ეგრისი-ეგრევიკა, ლაზეთი, ჭანივი რომელიც არის ქალდეა. აქ არის ბევრი მთა, მდინარე, ქალაქი, ციხე, სოფლები და სავაჭრო ადგილები“ (Армянская география, 1877, გვ. 38-39).

ჩამოთვლილი მხარეები მანრილი, ეკრეტიკა ეგრევიკა, ლაზეთი და ჭანივი ეგერ-ეგრისში შედიან. მანრილი იგივეა, რაც კლავდიოს პტოლემეაიოსის მიერ ხსენებული მანრალეები (ლომონური, 1955, გვ. 45). ეკრეტიკა ეგრევიკა ნახსენებია კლავდიოს პტოლემეაიოსის გეორგაფიაში და „ქართლის ცხოვრებაში“ ალბათ „შიდა ეგრის“ სახით (ქართლის ცხოვრება, 1955, გვ. 24). ჭანივი კი ფლავიუს არიანეს „მოგზაურობაშია“ დადასტურებული. იგი ტრაპეზუნტის ახლოს, მთებისკენ მდებარეობს (არიანე, § 11). თუ დავუშვებთ იმას, რომ სომეხი ანონიმი ეგრისის მხარეების ჩამოთვლაში გარკვეულ თანამიმდევრობას იცავს, მაშინ გამოვა ჭანეთს ტრაპიზონის ახლოს (მთებისკენ) ესაზღვრება ლაზეთი, რომელსაც რიონამდე ზღვის სანაპირო ეჭირა. მას შემდეგ მოსდევს ეკრეტიკა - ეგრეთი, რომელსაც თუ „შიდა ეგრად“ მივიჩნევთ, მაშინ უნდა მოვათავსოთ მდინარე რიონს ზემოთ (ქართლის ცხოვრება, 1955, გვ. 24), დაახლოებით სამეგრელოს და ცენტრალურ კოლხეთში. მანრილეთი კი გამოდის, რომ განლაგებულია ეგრისის დარჩენილ ნაწილში (არგვეთი და თაკვერი). ლაზეთის, როგორც ეგრისის ერთ-ერთი მხარის ხსენება აქ, ეტყობა, გამოწვეულია იმით, რომ „სომხურ გეოგრაფიაში“ აისახა ის დრო, როცა ლაზეთს ჯერ კიდევ არ ჰქონდა ჰეგემონობა მოპოვებული მთელ ეგრისზე.

ქართულ წერილობით წყაროებში დაცული ცნობები, რომლის მიხედვითაც აზოს და შემდგომში ფარნავაზის დროს (ძვ.წ. IV ს.

ბოლო - III ს. დასაწყისი) კოლხეთის ნაწილი იბერიის სამეფოს ფარგლებშია მოქცეული, სანდოდ გამოიყურება (Меликишвили, 1959, გვ. 290-292; Лордкипаниძე, 1979, გვ. 196). ამ დროისათვის კოლხეთის სამეფო დასუსტებულია და ვეღარ უძლებს ნომადური ტომების შემოსევებს. იგი თანდათან სუსტდება და კარგავს ტერიტორიებს. ჯერ აღმოსავლეთ, ხოლო შემდეგ შიდა კოლხეთზეც ვრცელდება იბერიის გავლენა. საფიქრებელია, რომ სწორედ ეს ტერიტორია იწოდებოდა მაშინ ძველი ქართული წერილობითი წყაროების ეგრისად. დროთა განმავლობაში სახელი ეგრისი დასავლეთ საქართველოს დასავლეთ ნაწილზეც გავრცელდა (მელიქიშვილი, 1965, გვ. 90). ზემოხსენებულს მხარს უბამს დასავლეთ საქართველოს არქეოლოგიური მონაცემები. ძვ.წ. IV ს. ბოლოს კოლხეთის მატერიალურ კულტურაში, რომელიც ადრე ერთგვაროვანი იყო, შეინიშნება ცვლილებები. ძვ.წ. III საუკუნეში კი ეს ცვლილებები კიდევ უფრო გაღრმავდა.

შემდგომ, მკვეთრი განსხვავება შეიმჩნევა შიდა და ზღვისპირა კოლხეთის მატერიალურ კულტურაში (ლორთქიფანიძე, 1972, გვ. 40). ამ პერიოდში შიდა კოლხეთის მატერიალური კულტურა იბერიულ გავლენას განიცდის. პირველად ეს აისახა დაკრძალვის ახალი წესის გაჩენაში (ქვევრსამარხები) (ლორთქიფანიძე, 1972, გვ. 40). ამგვარი სამარხები ძირითადად შიდა კოლხეთშია აღმოჩენილი, ხოლო ზღვისპირეთში ისინი არ გვხვდება - ნიგორზღვა, დაფნარი, დაბლაგომი, მთისძირი, ფარცხანაყანევი, ქუთაისი, წყალტუბო, მაღლაკი, ბანოჯი, ქვიტირი, გოლოგანი, ოდილაური, აჯამეთი, ჩხარი, ბანძა, ძევერი, ციხესულორი, დიდვანი, ბზვანი, მუხიანი, ჭოგნარი, მესხეთი, უკანეთი, ბუკისციხე, ზენობანი, გოგორეთი, ზემოფარცხმა, თეკლათი, ისულა, ზანათი, ნოქალაქევი, ბატნაოხურო, ლანჩხუთი, ჩიბათი, ძირულა, საჯავახო, ბორი და სხვ. (Кигураძე, 1976, ტაბ. 1; თოლორაძე, 1980, ტაბ. 1).

შიდა კოლხეთის ქვევრსამარხებში დაკრძალვის რამდენიმე ვარიანტია დადასტურებული: პირველი - ქვევრი ვერტიკალურადაა, მიწაში თავდაყირა ჩადგმული. მეორე ქვევრი აგრეთვე ვერტიკალურადაა, მხოლოდ ძირით ქვევით. მესამე ქვევრი ჰორიზონტალურადაა ჩადგმული. სამარხებად გამოყენებულია ჩვეულებრივი სამეურნეო დანიშნულების ქვევრები (რუხად გამომწვარი, მოშავო ზედაპირიანი; ქვევრის პირი საკმაოდ ფართო და პროფილირებული; მუცელი თითქმის სფერულია; ქვევრები ხშირად ორნამენტირებულია რელიეფური სარტყლებით და ვერტიკალური ქედებით). ქვევრებზე ხანდახან ამოკაწრულია ნიშნები. ქვევრის პირის გვირგვინი შედარებით სადაა. მასზე არ შეიმჩნევა წინა ეპოქის კოლხური ქვევრის პირებისათვის დამახასიათებელი ე.წ. ბადისებური ან წიწვოვანი ორნამენტი.

ქვევრსამარხები აღმოჩენილია კავკასიის მთელ რიგ რეგიონებში. დღემდე ცნობილი არქეოლოგიური მასალების მიხედვით ქვევრსამარხების გავრცელებას საქართველოს ტერიტორიაზე ძვ.წ. I ათასწლეულის მეორე ნახევარში ვარაუდობენ. კოლხეთში ქვევრში დაკრძალვის წესის გაჩენა, უახლესი არქეოლოგიური მონაცემების მიხედვით, დაახლოებით ძვ.წ. IV ს. მიწურულიდან არის სავარაუდო. ქვევრსამარხების რაოდენობის მიხედვით მდ. რიონის შუაწელი ძირითადი რეგიონია კოლხეთში. ამგვარი სამარხებიდან მომდინარე არქეოლოგიური მასალა რამდენაღმე განსხვავდება მის წინ არსებულისაგან და მიგვითითებს ცვლილებებზე შიდა კოლხეთის ტერიტორიაზე (ლორთქიფანიძე, 1972, გვ. 40).

სამარხებიდან მომდინარე მასალა ძირითადად კერამიკას და სამკაულებს (მძივები, ლითონის სამაჯურები, საკისრე და საყურე რგოლები) შეიცავს. ქვევრსამარხებში აღმოჩენილი ჭურჭელი სხვადასხვანაირია. მათში შეიმჩნევა ადგილობრივი და შემოტანილი ფორმა-გაფორმების შერწყმა. აქ არის ადგილობრივთან გენე-

ტიკურად დაკავშირებული ჭურჭელი და აღმოსავლურ ქართულ კულტურასთან დაკავშირებული კერამიკაც - მსხლისებური მოყვანილობის წითლად მოხატული დოქები, რომლებიც კოლხეთის ზღვისპირა ზოლში ჯერჯერობით არაა მიკვლეული. ქვეერსამარხებში ნაპოვნი ნივთები უმეტეს შემთხვევაში ცოცხა და ღარიბული. საბრძოლო იარაღი მათში არ გვხვდება. ეს ფაქტიც დასავლეთ და აღმოსავლეთ საქართველოს ქვეერსამარხებს აახლოებს (თოლორდავა, 1980, გვ. 59).

უიარაღო ქვეერსამარხებთან დაკავშირებით საყურადღებოა „ქართლის ცხოვრების“ ერთი ცნობა, რომლის მიხედვითაც აზოს ბრძანებით უნდა დასჯილყო ყველა ქართველი, ვისაც იარაღი ჰქონდა: „აზო იყო კაცი ძნელი და მესისხლე, და ესე დააწესა და ამცნო სპათა მისთა, ვითარმედ: ყოველმან ქართველთაგანმან რომელმან პოვოს საჭურველი, მოკალთ იგი. და ჰყოფდეს ჰრომნი იგი ესრეთ ქართველთა ზედა, და ვინცაჲ ვინ გამოჩნდის ქართველთაგანი ქმნულ-კეთილი და ასაკოვანი, მოკლიან იგი“ (ქართლის ცხოვრება, 1955, გვ. 20).

შიდა კოლხეთის მატერიალურ კულტურაში ცვლილება პირველად საირხის ლომინაურში (ნადირაძე, 1975, გვ. 99), ითხვისში და ვანში (ლორთქიფანიძე, 1977, გვ. 20) წითლად მოხატული იბერიული კერამიკის გაჩენით აღინიშნა. განსაკუთრებით საყურადღებოა მსხლისებურტანიანი, ბრტყელძირა, ცალყურა, პირგადაშლილი და წითელი საღებავით გაფორმებული დოქების აღმოჩენა. წითლად მოხატული ამგვარი ჭურჭელი უცხოა ძვ.წ. III ს-მდე კოლხეთისათვის, ხოლო აღმოსავლეთ საქართველოში ისინი ბევრია დადასტურებული ციხიაგორას „დაჭრილების“ სამაროვანი (ნაკაიძე, 1980, გვ. 28-41), თეთრიწყარო (ბოხოჩაძე, 1963, გვ. 27), თბილისი (ქორიძე, 1958, გვ. 47), ასურეთი (Куртин, 1948, გვ. 8). მაგ.: მოყვითალოდ ანგობიერებული და წითლად მოხატული ჭურჭელი ინახება ქ. ხაშურის მხარეთმცოდნეობის

მუზეუმში, სადაც სოფ. ტკოციდან არის მოტანილი, ინვ. № 036, და ა.შ. ამგვარი ჭურჭლის პირველი, მოყვითალოდ ანგობი-რებული ნიმუშები (ვანის № 9 სამარხი და ითხვისის № 2 სამარხი) იბერიიდან არის შემოტანილი. შემდგომში ამგვარი ფორმის და გაფორმების კერამიკა (უანგობო) ადგილობრივ დამ-ზადებული უკვე მრავლად გვხვდება დასავლეთ საქართველოში აღმოჩენილ ქვეერსამარხებში.

ცვლილება შეიმჩნევა კოლხური ხელოსნობის ისეთ მკვეთრად გამოხატულ დარგში, როგორიც ოქროს და ვერცხლის მხატვრუ-ლი დამუშავებაა. ძვ.წ. VI-IV სს. ოქროს და ვერცხლის ნივთების დამზადებაში შეიმჩნევა გეომეტრიული ფორმების (სამკუთხედი, რომბი, წრე) და გაფორმების ტექნიკის (ცვარა, დაკეჭვნა, გრეხ-ვა) მდგრადობა. გავრცელებულია რომბიანი ღიაღებები, ე.წ. სხი-ვანა საყურეები, ჭვირულბურთულებიანი საყურეები, ყელსაბამები, სასაფეთქლეები - ვანი, ითხვისი, მთისძირი, ქობულეთ-ფიჭვნარი, ბრილი, საირხე, სოხუმი და ა.შ. (დაწვრილებით იხ. ლორთქი-ფანიძე, 1971, გვ. 51-63; ჭყონია, 1981, გვ. 6-53). კოლხური ოქრო-მჭედლობა ძვ.წ. IV ს. მეორე ნახევრიდან გარკვეულ სტაგნაციას განიცდის. ეს შესაძლოა გამოწვეული იყოს სამხედრო მოქმე-დებების შედეგად (საგარეო ფაქტორი) ქვეყნის ეკონომიკის დაცემით. ძვ.წ. III საუკუნიდან იცვლება ფორმები და გაფორმე-ბის ხერხები, შემოდის პოლიქრომიულობა, ახალი სიუჟეტები, სჭარბობს უცხოური საიუველირო ნაწარმი.

დასავლეთ საქართველოს ხუროთმოძღვრებაში, კერძოდ, შიდა კოლხეთის არქიტექტურულ მასალაზე, იბერიის გავლენა აისახა, მაგალითად - საირხეში (ნადირაძე, 1975), საზანოში (ჯა-ფარიძე, 1984, გვ. 8), საყანჩიაში (ლიჩელი, 1977, გვ. 52-57), მთისძირში (გამყრელიძე, 1982). მსგავსება შეიმჩნევა იბერიის არმაზციხე, წიწამური, ღართის კარი (Апакидзе, Нико-лайшвили, 1985, გვ. 44-46), ციხიაგორა (Цхитишвили, 1976, გვ.

60), სამადლო (Гарошяძე, 1979, გვ. 62), უფლისციხე (ხაზუტაიშვილი, 1970, გვ. 22) და კოლხეთის - ვანი, საყანჩია, საირხე, მთისძირის სამშენებლო წესებში (ალიზის აგურის და ქვათლილების გამოყენება; ქვათლილების მშრალი წყობა და ერომანეთთან დაკავშირების წესი). ფორმის მხრივ გარკვეული სიასლოვე აღინიშნება სამადლოს და ვანის კრამიტს შორის (Гарошяძე, 1979, გვ. 62); ვანის, მთისძირის, ციხიაგორას, სამადლოს და მცხეთის კრამიტების ნიშნებშიც თითქოს მსგავსება აღინიშნება.

საინტერესო ფაქტია, რომ რიყის ქვით საძირკვლის გაკეთება აღმოსავლეთ საქართველოში დადასტურებულია დედოფლის მინდორზე, ურბნისში, „საყარაულო სერზე“, ხოლო კოლხეთში ის მხოლოდ ძვ.წ. III ს. საყანჩიას ნამოსახლარზე გვხვდება (ლიჩელი, 1981, გვ. 42). ანგარიშიშგასაწევია მსგავსება სამადლოს, სარკინეს და ვანის ნაქალაქარების ტერასული პრინციპით დაგეგმარებაში. სამადლოს ზოგიერთი სამშენებლო ქვის პეტროგრაფიული შესწავლის შედეგად გაირკვა, რომ ასეთი ჯიშის ქვა (ეკლარის კირქვა) მოიპოვება მხოლოდ დასავლეთ საქართველოში ქ. ქუთაისის მახლობლად. აქ ეხლაც ამუშავენ ეკლარის ქვის საბადოებს. ამ კარიერზე უფრო ახლო სამადლოსთან ამგვარი ჯიშის ქვა არ მოიპოვება (ანალიზები ჩაატარეს გეოლოგებმა მ. ხუჭუამ და თ. ქუთათელაძემ; Гарошяძე, 1979, გვ. 53).

კოლხეთის მატერიალურ კულტურაში გარდატეხის მიმანიშნებელია ისიც, რომ ძვ.წ. IV საუკუნის ბოლოდან აღარ იჭრება კოლხური თეთრი, რომელიც აქამდე, თითქმის სამი საუკუნის განმავლობაში, მთავარ მონეტად ჩანს კოლხეთის სამონეტო მიმოქცევაში (Дундуа, 1987, გვ. 9; Капанაძე, Голенко, 1957, გვ. 88-95). იბერიასა და შიდა კოლხეთში ძვ.წ. III საუკუნიდან ძირითადად შემოდის ალექსანდრე მაკედონელის და ლისიმაქეს სახელზე მოჭრილი მონეტები. საქართველოს ტერი-

ტორიაზე ნაპოვნი 381 მონეტიდან მხოლოდ სამიოდეა მიკვლეული ზღვის სანაპიროზე (ფიჭვნარი და გულრიფშის რაიონი) (Душья, 1982, გვ. 15). შემდგომში ალექსანდრეს და ლისიმაქეს სტატერების მინაბაძები საკმაო რაოდენობით გვხვდება დასავლეთ და აღმოსავლეთ საქართველოს არქეოლოგიურ მასალაში.

შიდა კოლხეთში არამეულის ერთ-ერთი სახეობის, მცხეთის ტერიტორიაზე დადასტურებული „არმაზული“ (წერეთელი, 1943, გვ. 2-87) დამწერლობის ნაირი ნიმუშები აღმოჩენილია სოფ. ბორში (ხარაგაულის რაიონი) ნანახ ვერცხლის თეფშზე (Прилик, 1914, გვ. 15) და ვანის ნაქალაქარზე გათხრილ ძვ.წ. II-I სს. ნაგებობის ნანგრევებში, სადაც წარწერა ამოკაწრულია ოქროს ფირფიტაზე, ქალის რელიეფური გამოსახულების გარშემო (ჭყონია, 1981, გვ. 84, 125). არამეული ენის სპეციალისტი, აკად. კ. წერეთელი თავის ნაშრომში „არამეული ენა საქართველოში“ აღნიშნავს: „არამეული დამწერლობის ხმარებას ჩვენში კარგა ხნის ტრადიცია უნდა ჰქონოდა. ვფიქრობთ, მართალი უნდა იყოს გერმანელი მეცნიერი ელსნერი, რომელიც არმაზული დამწერლობის ჩამოყალიბებას ძვ.წ. II-I სს. ვარაუდობს. ამასთანავე, მისი თქმით, არმაზული დამწერლობა არამეულის ჩრდილო-მესოპოტამიური ტიპის შემდგომ განვითარებას წარმოადგენს. თუ ეს ასეა, მაშინ არამეული ენის ხმარებას აღმოსავლეთ საქართველოში (იბერიაში, გ.გ.) ხანგრძლივი ისტორია აქვს და სავსებით ბუნებრივი ჩანს, რომ ამ ისტორიის დასაწყისი აქემენიანთა ხანაში უნდა ვეძებოთ. სწორედ მაშინ უნდა დაწყებულიყო საქართველოში (აღმოსავლეთ საქართველოში, გ.გ.) არამეული ენის ხმარება როგორც ადმინისტრაციის ენისა“ (წერეთელი, 1976, გვ. 15; წერეთელი, 1982, გვ. 19). ამრიგად, სრულიად შესაძლებელია, რომ არამეული დამწერლობა კოლხეთში აღ-

მოსავლეთ საქართველოდან, აქ კი არიან-ქართლიდან გავრცელებულიყო.

ძვ.წ. IV საუკუნის მიწურულის საომარი მოქმედებების შედეგადაა ეტყობა დანგრეული, მაგალითად, ვარციხის „გიორგობიანების გორის“, ვანისა და მთისძირის „ადეიშვილების გორის“ ნაგებობები. სამწუხაროდ, შიდა კოლხეთში ამ პერიოდის სხვა ნაგებობები ჯერჯერობით ცოტაა მიკვლეული და გათხრილი. ვფიქრობთ, რომ შეუსწავლელ ნამოსახლარებზეც იგივე სიტუაცია აღინიშნება. სოფ. ვარციხის „გიორგობიანების გორაზე“ აღმოჩენილი ნაგებობა დანგრეულ-გადამწვარია ძვ.წ. IV ს. მიწურულს (ჯაფარიძე, 1977, გვ. 43-50). ამავე პერიოდშია გადამწვარი ვანის ნაქალაქარის ცენტრალური ტერასის თეთრი ქვით ნაგები შენობა და ზედა ტერასაზე (ნაკ. 211 და 193) გათხრილი ძელურბათქაშიანი ნაგებობა. ძვ.წ. IV საუკუნის მიწურულისათვისაა დანგრეული სოფ. მთისძირის „ადეიშვილების გორის“ ძელურ-ბათქაშიანი თავდაცვითი ნაგებობა (შენობის დანგრევის დრო რადიოაქტიური ნახშირბადის დაშლის მეთოდითაა განსაზღვრული) (გამყრელიძე, 1982, გვ. 56-63, 93).

კოლხეთის ძვ.წ. IV ს. მიწურულის და ძვ.წ. III ს. პირველი ნახევრის მატერიალურ კულტურაში ზემოთ აღნიშნული ცვლილებები შეიძლება, ერთი მხრივ, აზოს (აზონ) და, მეორე მხრივ, ფარნავაზ-ქუჯის მიერ ძალაუფლებისათვის ბრძოლით გამოწვეული საომარი მოქმედებების შედეგებით აიხსნას. როგორც ცნობილია, ქართლის (იბერიის) სამეფოს ჩამოყალიბების რთული პროცესი სწორედ ძვ.წ. IV-III საუკუნეების მიჯნაზე მიმდინარეობს (Меликишвили, 1959, გვ. 266-283; Ломоური, 1975, გვ. 481-494; Гагошидзе, 1979, გვ. 97-100; მამულია, 1979, გვ. 93-113). ამ დროისათვის შიდა კოლხეთიც ქართლის სამეფოს ფარგლებში ერთიანდება. ახალი სამეცნიერო ლიტერატურის მიხედვით, ქართული საისტორიო გადმოცემა („მოქცევაი ქართლისაი“ და

„ცხოვრება ქართველთა მეფეთა და პირველთაგანთა მამათა და ნათესაეთა“) ქართლის სამეფოს წარმოშობის და აზო-ფარნაეზის ურთიერთობის შესახებ ძირითადად სანდოა. არიან-ქართლიდან (მდინარე მტკვრის, ჭოროხის სათავეების და ვანის ტბის ახლო-მახლო ტერიტორია. ჰეროდოტე, III, 94) მოსულმა ალექსანდრე მაკედონელის მიერ აღზევებულმა აზომ ჯერ ქართლის გეოგრაფიულ-სტრატეგიული (მდ. მტკვრისა და მდ. არაგვის შესაყარი) ცენტრი „მცხეთა“ დაიმორჩილა, ხოლო შემდგომში ქართველური მოდგმის ხალხით დასახლებული სხვა მხარეებიც დაიქვემდებარა (მათ შორის ეგრისიც). ერთგვარად აზო ქართველურად მოლაპარაკეთა გამაერთიანებლად გვევლინება: „და მას მიუბოძა მცხეთა საჯდომად და საზღვარი დაუდვა მას ჰერეთი და ეგრის წყალი და სომხითი და მთაი ცროლისაი“ (ძველი ქართული აგიოგრაფიული..., 1963, გვ. 81).

ჩვენთვის საინტერესო აზოს დროინდელი ქართლის (იბერიის) დასავლეთი საზღვრის დასადგენად გასარკვევია, თუ დასავლეთ საქართველოს რომელ მდინარეს ეწოდებოდა „ეგრისწყალი.“ ქართულ ისტორიოგრაფიაში ეგრისწყლის მდებარეობის შესახებ გამოთქმულია რამდენიმე მოსაზრება: პირველი მდ. ღალიძგა, მეორე - მდ. ოხოჯი, მესამე - მდ. ერისწყალი, მეოთხე მდ. ენგური (საკითხის ისტორიოგრაფია დაწვრილებით იხ. ბერაძე, 1967, გვ. 131-183). საგულისხმოა, რომ ყველა ავტორი მას დაახლოებით ერთი და იგივე რეგიონში ეძებს (მდ. ენგურიდან მდ. ღალიძგამდე). მართლაც, შესაძლოა, რომ ეგრისწყალში იგულისხმებოდეს დღევანდელი ერისწყალი (ლომოური, 1981, გვ. 31). „მოქცევაი ქართლისაის“ ზემოთ მოყვანილ ნაწყვეტში ეგრისის დასავლეთ საზღვრად ეგრისწყალია დასახელებული. აქ ნახსენები არ არის ზღვა, რომელიც აქვე ახლოა და ისეთი ბუნებრივი საზღვარია, რომ მისი აღუნიშნაობა გარკვეულ ახსნას მოითხოვს. „მოქცევაი ქართლისაის“ ავტორმა ალბათ რაიმე

რეალური მიზეზი იცოდა, რის მიხედვითაც კოლხეთის ზღვისპირეთი არ შევიდა აზო-ფარნავაზის დროინდელი ქართლის სამეფოს შემადგენლობაში. ამის ასახსნელად ფრიად საინტერესოა არქეოლოგიური მონაცემები, რომლის მიხედვითაც დასავლეთ საქართველოს ძვ.წ. IV ს. მიწურულის და განსაკუთრებით ძვ.წ. III ს. ზღვის სანაპიროს და შიდა კოლხეთის მატერიალურ კულტურაში აღინიშნება განსხვავება (ლორთქიფანიძე, 1972, გვ. 40). „მოქცევაი ქართლისაი“-ზე უფრო გვიანდელი წერილობითი წყარო „ცხოვრება ქართველთა მეფეთა და პირველთაგანთა მამათა და ნათესავთაში“ აზოს სამფლობელოს დასავლეთ საზღვრად სპერის ზღვაა დასახელებული (ქართლის ცხოვრება, 1955, გვ. 19).

მას შემდეგ, რაც ფარნავაზმა კლარჯეთში გაქცეული აზო საბოლოოდ დაამარცხა, იგი უკან, ქართლში მობრუნდა და დაიწყო ადმინისტრაციული რეფორმების ჩატარება (ქართლის ცხოვრება, 1955, გვ. 23-24). ფარნავაზმა ქუჯის საერისთავოდ დაუმტკიცა ეგრისწყალსა და რიონს შუა, ზღვიდან მთამდე მდებარე ტერიტორია. აქვე აღნიშნულია, რომ ეგრისწყლის იქით, ზღვამდე, ეგრისის საერისთავოს აღარ ეკუთვნის „ხოლო ეგრისწყალს ქუემოთ დარჩა ბერძენთა, რამეთუ მკვიდრთა მის ადგილისათა არა ინებეს განდგომა ბერძენთა. მაშინ ფარნავაზ მისცა დაი თვისი ოვსთა მეფესა ცოლად, და მეორე დაი თვისი მისცა ქუჯის ცოლად. და მისცა ქუჯის ქვეყანა ეგრისწყალსა და რიონს შუა, ზღვითგან მთამდე, რომელსა შინა არს ეგრისი და სუანეთი, და დაამტკიცა იგი ერისთავად მუნ. და მან ქუჯი აღაშენა ციხე-გოჯი“ (ქართლის ცხოვრება, 1955, გვ. 24).

შავი ზღვის სანაპირო მდ. რიონის ქვემოთ და ეგრისწყლის ზემოთ ეგრისს არ ეკუთვნოდა. ზღვისპირეთის მიწები ძვ.წ. IV ს. მიწურულში დაშლილი (საგარეო ფაქტორის გამო) ყოფილი კოლხეთის სამეფოსი იყო „დიოსკურია-ეშერი,“ „გიენოსი,“

„ფასისი“ და „ქობულეთ-ფიჭვნარი.“ ისინი შიდა კოლხეთისაგან ბერძნული ეთნიკური ელემენტის (იხ. კახიძე, 1975) სიჭარბით გამოირჩეოდნენ. ფასისის და ქობულეთ-ფიჭვნარის პოლისური ტიპის ქალაქებში ძირითადი მოსახლეობა ლაზურ-მეგრული იყო (გაიუს პლინიუსი, „ისტორია,“ VI, 12; ფლავიუს არიანე, „პერიპლუსი,“ 11).

ზღვისპირეთში (მდ. რიონსა და ეგრისწყალს შუა მდებარე მონაკვეთის გარდა), აზო-ფარნავაზის ეპოქაში, კოლხეთის სამეფოს დაშლის შემდეგ, საფიქრებელია, ანტიკურ ქვეყნებსა და იბერიას შორის ბუფერული პოლისური ტიპის ქალაქები წარმოიშვა. მათ გაჩენაში გარკვეული როლი ითამაშა კოლხურ დასახლებებთან „ბერძნული კოლონიზაციის“ შედეგად წარმოქმნილმა ემპორიონებმა, რომლებიც კოლხეთის სამეფოს დაშლის შემდეგ ტრანსფორმირდნენ პოლისური ტიპის დასახლებებად. ამის თაობაზე საინტერესოა ქალაქ ფასისის შესახებ პერაკლიდეს ცნობა ფასისის სახელმწიფო წყობის (პოლიტიის) შესახებ. პერაკლიდეს შესახებ მეცნიერებაში განსხვავებული მოსაზრებებია გამოთქმული. ზოგი მას ძვ.წ. IV ს., ხოლო ზოგი ძვ.წ. II ს. ავტორად მიიჩნევს. სპეციალისტ წყაროთმცოდნეებს მიაჩნიათ, რომ „პოლიტიების“ დამუშავების თარიღი ძვ.წ. IV საუკუნის შემდგომ პერიოდს უნდა ასახავდეს (დაწვრ. იხ. ყაუხჩიშვილი, 1969, გვ. 189-190): შესაბამისად იმ დროს, როცა კოლხეთის სამეფოს დაშლის მერე ზღვის სანაპიროზე ემპორიონები გარდაიქმნენ პოლისურისნაირ ქალაქებად. შესაძლოა, რომ სწორედ ამგვარი „ქალაქის“ „ბასილეუსი“ იყო აკი. აკის სახელიანი მონეტა სულ ორია ჯერჯერობით ნაპოვნი; აქედან ერთი ქ. ტრაპიზონთან ზღვის სანაპიროზე (დღევანდელ თურქეთში), ხოლო მეორე სოფ. კინჩხაში (მარტვილის რაიონი). მათი თარიღია ძვ.წ. II ს. ვანში გათხრილ რამდენიმე ადგილობრივ ძვ.წ. III ს. კრამიტზე აღმოჩნდა მეფის სახელით დასმული დამლეები - მელაბე.

ზღვიდან მთამდე და რიონიდან ეგრისწყლამდე ტერიტორია ეგრისის საერისთავოს ეკუთვნოდა. ფარნავაზ მეფის სიძემ, ეგრის-სვანეთის ერისთავმა აქ სტრატეგიულად მოხერხებული მდ. ტეხურის შუა წელზე ააგო ციხე-გოჯი (ქართლის ცხოვრება, 1955, გვ. 24). წერილობითი და უახლესი არქეოლოგიური მონაცემების მიხედვით ციხე-გოჯი დამაჯერებლადაა გაიგივებული მდ. ტეხურის მარცხენა ნაპირზე მდებარე ნოქალაქევთან. სოფ. ნოქალაქევის ნაქალაქარის შიდა ციხეში მიკვლეულია ფარნავაზის დროინდელი კულტურული ფენა (კრამიტები, პირამიდისებური საწაფები, ადგილობრივი ამფორების ე.წ. ვარდულე-ბიანი ძირები და სხვ. (გრიგოლია, ფხაკაძე, ბარამიძე, ლორთქიფანიძე, 1973, გვ. 17-38). გალავნის გადღმა გათხრილი ქვეერსამარხები და ორმოსამარხები (ГВИИИИДЗЕ, 1978). ციხე-გოჯი, ერთი მხრივ, სამდინარო გზით უკავშირდებოდა მდ. რიონს (ძირითად სატრანსპორტო მაგისტრალს), ხოლო მეორე მხრივ, ეგრისის ქედის იქით სვანეთსაც აკონტროლებდა (მდ. ენგურის და მდ. ცხენისწყლის აუოლებით).

ციხე-გოჯის გარდა, დასავლეთ საქართველოში ლეონტი მროველს ნახსენები აქვს შორაპნის და დიშნის ციხეები: „ერთი გაგზავნა მარგვის ერისთავად, და მისცა მცირით მთითგან, რომელ არს ლიხი, ვიდრე ზღუ/რ/ადმდე ეგრისისა, რიონს ზემოთ. და ამანვე ფარნავაზ აღაშენა ორნი ციხენი, შორაპანი და დიშნა“ (ქართლის ცხოვრება, 1955, გვ. 24).

შორაპანი თანამედროვე დაბაა შორაპნის ციხესთან, ხოლო დიშნი სოფ. ზედა დიშნის ნაციხართან არის გაიგივებული (ცქიტიშვილი, 1964, გვ. 71-106; ჯაფარიძე, 1990; ბრავაკაძე, 1990, გვ. 137-150). „ქართლის ცხოვრების“ ზემოთ ხსენებულ ნაწყვეტში სიტყვები „ზღუ/რ/ადმდე და /ეგრისისა/“ ახალი ჩამატებულია (შეადარე - ჯავახიშვილი, 1948, გვ. 47). ხოლო თუ ტექსტს პირვანდელ მდგომარეობას დავუბრუნებთ, მაშინ წაიკითხება: „ვიდრე

ზღუადმდე, რიონს ზემოთ.“ „ქართლის ცხოვრების“ იმავე გვერდზე (გვ. 24) აღნიშნულია „არსიანიდან ზღუამდე“, ხოლო 35-ე გვერდზე „რამეთუ მოგუეცა საზღვარად მეფისა.“ ასე რომ, განსხვავება (უ) და (ე)-შია. აქედან ჩანს, რომ ტექსტში მთლად საზღვარზე არ უნდა იყოს საუბარი; ანდა შესაძლოა ლეონტი მროველი შედარებით გვიანდელ (არა ფარნავაზის დროინდელ) სიტუაციას გადმოგვცემს. ეს კი უცხოური წერილობითი წყაროებით (სტრაბონი, XI, III, 4; პროკოპი კესარიელი BP, II, 29) და არქეოლოგიური მონაცემებით დასტურდება.

ამრიგად, აზო-ფარნავაზის პერიოდის კოლხეთი, ზოგიერთი ზღვისპირა მონაკვეთის გარდა, ქართლის სამეფოში ეგრის-სვანეთის საერისთავოს სახით იყო გაერთიანებული (გამყრელიძე, 1985, გვ. 86-97). როგორც ჩანს, კოლხეთში იმხანად იმპლავრა ცალკეული სკეპტუხიების გათიშულობა-დაპირისპირებამ, ხოლო ქართლში, პირიქით, მეტი საზოგადოებრივ-პოლიტიკური კონსოლიდაცია მოხდა და ძლიერი, ცენტრალიზებულ ხელისუფლებიანი სამეფო განვითარდა. ქართლის სამეფომ ჩამოყალიბება-გაძლიერების პროცესში კოლხეთის ნაწილის ინკორპორაცია განახორციელა (გამყრელიძე, 1985, გვ. 87-89). ასეთი მდგომარეობა გაგრძელდა დაახლოებით ძვ.წ. II-I სს. მიჯნამდე, ვიდრე კოლხეთის გარკვეული ნაწილი (ახალი საგარეო ფაქტორი) მითრიდატე VI ეპატორის სამეფოს გავლენის ქვეშ არ მოექცა.

ანტიკურ ქვეყნებსა და იბერიის სამეფოს შორის კოლხეთის ზღვისპირეთში ძვ.წ. IV საუკუნის მიწურულიდან განვითარდა ბუფერული, პოლისური ტიპის ქალაქები დიოსკურია (არქეოლოგიური მასალა სოხუმიდან იხ. Трапиз, 1969; Шамба, 1980; Воронцов, 1980), გიენოსი (არქეოლოგიური მასალა ოჩამჩირიდან იხ. Качарава, 1972), ფასისი (არქეოლოგიური მასალა ფოთის მიდამოებიდან იხ. მიქელაძე, 1978; გამყრელიძე, 1998), ქობულეთ-ფიჭვნარი (არქეოლოგიური მასალა იხ. კახიძე, 1971), ხოლო შიდა

კოლხეთი იბერიის სამეფოს პოლიტიკურ გავლენას დაექვემდებარა (დაწვრილებით იხ. გამყრელიძე, 1985, გვ. 86-97). იბერიის პოლიტიკური გავლენის ქვეშ მყოფი შიდა კოლხეთის სტრაბონისეული სკეპტუხიები (სტრაბონი, XI, II, 18) - „საირხე“ (იხ. ნადირაძე, 1990), „ქუთაისი“ (იხ. ლანჩავა, 1975; ჯიქია, 1977, გვ. 26-30), „ეარდციხე“ (იხ. ჯაფარიძე, 1977, გვ. 43-50), „იოქალაქევი“ (იხ. ზაქარაია, 1981; ლომოური, 1981, გვ. 18-46), „ივანი“ (არქეოლოგიური მასალა იხ. კრებ. „ივანი“, 1972, 1976, 1977, 1979, 1981, 1982, 1983) და სხვები გარკვეული დამოუკიდებლობით სარგებლობდნენ. ამგვარი ტერიტორიული დანაწილება განვითარდა, პირველ რიგში, ფიზიკურ-გეოგრაფიული და ეკონომიკურ-კომუნიკაციური მდგომარეობის საფუძველზე. როგორც ჩანს, ზოგიერთი თემი უფრო დაწინაურდა და ჩამოყალიბდა გარკვეულ „ქვეყნად“ საქალაქო ცენტრით. შემდგომ სწორედ ეს მხარეები დაედო საფუძვლად სკეპტუხიებად დანაწილებას.

კოლხეთის საზოგადოებრივ-პოლიტიკური განვითარების შესახებ ფრიად ცოტა საისტორიო წერილობითი და არქეოლოგიური მონაცემი მოგვეპოვება. ამ კუთხით საყურადღებოა კოლხეთის შესახებ სტრაბონის „გეოგრაფიაში“ შემონახული ცნობა: „თუ როგორ იყო სახელგანთქმული ძველად ეს ქვეყანა, ცხადყოფენ ამას მითები, რომლებიც მოგვითხრობენ იასონის ლაშქრობაზე, რომელიც მოვიდა მიდიამდე და ამაზე ადრე კი ფრიქსეს ლაშქრობაზე. ამის შემდეგ მემკვიდრე (მომდევნო ხანის) მეფეებმა სკეპტუხიებად დაჰყვეს ქვეყანა და ჰქონდათ ზომიერი ძალაუფლება“ (სტრაბონი, XI, II, 18).

როგორც სტრაბონის „გეოგრაფიის“ ამ ნაწყვეტიდან ჩანს და არქეოლოგიური მონაცემებიც ამას მოწმობენ, დაახლოებით ძვ.წ. V საუკუნისათვის კოლხეთში უკვე გაფორმებულია ფიზიკურ-გეოგრაფიულ და ეკონომიკურ-კომუნიკაციურ საფუძველზე წარმოქმნილი ტერიტორიული ერთეულები, რომელთა სათავეში ად-

გილობრივი დაწინაურებული გვარის წარმომადგენლები იდგნენ. ამ ტერიტორიებიდან ზოგიერთი უფრო დაწინაურდა და ჩამოყალიბდა გარკვეულ „ქვეყანად“ საქალაქო ცენტრით. ასეთებია, მაგალითად, „ვანი“, „ქუთაისი“, „საირხე“ და სხვ. შემდგომ სწორედ ეს „ქვეყნები“ დაედო საფუძვლად „სკეპტუხიებად“, ხოლო ბოლოს საერისთაოებად დაყოფას.

სტრაბონის „გეოგრაფიის“ ნაწყვეტიდან ნათლად ჩანს, რომ კოლხეთი სკეპტუხიებად დაანაწილეს, რაშიც უნდა იგულისხმებოდეს ქვეყნის დაყოფა გარკვეულ ტერიტორიულ-სამმართველო ერთეულებად. ეს დანაწილება, ალბათ, ხელისუფლებამ ჩაატარა, რათა, ერთი მხრივ, გაადვილებოდა ადმინისტრაციულად ქვეყნის მართვა, ხოლო მეორე მხრივ, კიდევ მეტი პოლიტიკური ცენტრალიზაციისათვის მიედწია (იხ. ინაძე, 1961, გვ. 783-790; ლორთქიფანიძე, 1977, გვ. 15).

საფიქრებელია, რომ „ქვეყნის“ წარმოქმნის პირველ ეტაპზე ისინი უფრო ტომობრივ-ტერიტორიული ერთეულებია, ხოლო თანდათან ერთ-ერთი ამ ერთეულის არისტოკრატიული გვარი წინაურდება და ახერხებს დანარჩენების დაქვემდებარებას. სწორედ ეს არისტოკრატიული გვარი შემდეგ სამეფოს უკეთ სამართავად და ხელისუფლების განსამტკიცებლად ადმინისტრაციულ რეფორმებს ატარებს. აქ, ალბათ, ისეთივე რეფორმები ტარდება, როგორიც ქართლში გაატარა მეფე ფარნავაზმა. კერძოდ, „მაშინ ფარნავაზ უშიშ იქნა ყოველთა მტერთა თვისთაგან და მეფე იქნა ყოველსა ქართლსა და ეგრსა ზედა. და განამრავლა ყოველნი მხედარნი ქართლოსისანნი, განაწესნა ერისთავნი რვანი და სპასპეტი“ (ქართლის ცხოვრება, 1955, გვ. 24).

დროთა განმავლობაში კოლხეთში საგამგებლო ერთეულებს შორის მოხდა გარკვეული დიფერენციაცია, რადგან აქაური რეგიონული ფიზიკურ-გეოგრაფიული და აგროკლიმატური პირობები არათანაბარია (მაგ., რიონის დაბლობის სკეპტუხიები უფრო

მდიდარი უნდა ყოფილიყო, ვიდრე მთიანი გურიის). ამან შემდგომში, დაახლოებით ძვ.წ. IV საუკუნის მეორე ნახევარში, საგამგებლოებს შორის ურთიერთდაპირისპირება გამოიწვია, რაც საბოლოო ჯამში კოლხეთის სამეფოს დასუსტებით და იბერიასთან მისი ინკორპორაციით დასრულდა.

ქართული საისტორიო ტრადიციის მიხედვით, იბერიის მეფე ფარნავაზმა ეგრისის საერისთავო დაუმტკიცა ქუჯის, რომელიც, როგორც ჩანს, ადრეც ფლობდა კოლხეთის ნაწილ ტერიტორიას. ახლა ფარნავაზმა მას ტერიტორიები გაუფართოვა, სამეფო ხელისუფლების აღმინისტრაციული უფლებებიც უბოძა (და გააყოლა ცოლად) და ამით სამეფო დიდმოხელედ აქცია. საყურადღებოა, რომ რვა ერისთავიდან საისტორიო წყაროში მხოლოდ ქუჯია მოხსენებული (ქართლის ცხოვრება, 1955, გვ. 24). ქუჯი წარმომავლობით ძველი არისტოკრატიული გვარიდან უნდა ყოფილიყო და ქართლის მეფის კოლხეთში ხელისუფლებისათვის ბრძოლაში წვლილი მიუძღოდა.

საფიქრებელია, რომ ანალოგიური სიტუაცია შეიქმნა ძვ.წ. V ს. კოლხეთში, სადაც რეგიონების სათავეში მეფის ხელისუფლებისადმი ლოიალურად განწყობილი ადგილობრივი წარჩინებული გვარის წარმომადგენლები იყვნენ, რომელთაც მეფემ სახელმწიფო მოხელის ფუნქციაც მიანიჭა. ამდაგვარი უნდა ყოფილიყო კოლხეთში ის იერარქიული კიბე, რომლის თავშიც ძლიერი გამაერთიანებელი ხელისუფალი - მეფე იდგა, ხოლო მას დაწინაურებული არისტოკრატები მოსდევდნენ. ეს, ეტყობა, მაშინ ხდება, როდესაც არისტოკრატია არცთუ ისე ძლიერია და მათი სოციალური სტატუსიც ჯერჯერობით მკვეთრად არ არის გამოხატული. სტრაბონის თქმით ქვეყანაში მათ „ჰქონდათ ზომიერი ძალაუფლება“ (სტრაბონი, XI, II, 18). შემდგომში, როცა ისინი მომძლავრდნენ, ცალკეული სკეპტუხიების დამოუკიდებლობისაკენ სწრაფვა დაიწყო, რაც ძვ.წ. IV საუკუნის ბოლოს კოლხეთის

სამეფოს დასუსტება-დაშლით დამთავრდა და ისინი ცენტრალურ ხელისუფლებაზე ფორმალურად დამოკიდებულ ერთეულებად გარდაიქმნენ. ეტყობა, სწორედ ამის მერე კოლხეთში ჯერ აზომ, ხოლო შემდეგ ქუჯის (ადგილობრივი ერთ-ერთი სკეპტუხიის არისტოკრატიული გვარის წარმომადგენლის) საშუალებით ქართლის მეფე ფარნავაზმა იმძლავრა.

ძვ.წ. II-I სს. მიჯნიდან კოლხეთის პოლიტიკურ პორიზონტზე (ახალი საგარეო ფაქტორი) პონტოს მეფე მითრიდატე VI ევპატორი გამოჩნდა. მითრიდატეს დროის პონტო-კოლხეთის ურთიერთობის საკითხებს მრავალი მკვლევარი შეეხო, მაგრამ სპეციალურ სამეცნიერო ლიტერატურაში მათ შესახებ დღემდე აზრთა სხვადასხვაობაა (ისტორიოგრაფია იხ. Reinach, 1890; Маналян, 1940, გვ. 89-100; Максимова, 1956; Иналдзе, 1968; Лордкипанидзе Г., 1970; Молев, 1976; Ломоури, 1979; Шелов, 1980, გვ. 28-43; Нсмировский, 1980, გვ. 154-160; Дундуа, Лордкипанидзе Г., 1985, გვ. 601-608; Тодуа, 1990; სანიკიძე, 1956; გოზალიშვილი, 1965; ღუნდუა, 1974, გვ. 146-159 და მათში მითითებული ლიტერატურა).

კოლხეთში, პირველ რიგში ზღვისპირა კოლხეთში, პონტოს სამეფოს თავისი პოლიტიკური და სტრატეგიული ინტერესები ჰქონდა. სწორედ აქ იყო განლაგებული დიოსკურიის, გიენოსის, ფასისის, ქობულეთ-ფიჭვნარის ქალაქები. ამ ქალაქების შემოერთებაში აისახა მითრიდატე ევპატორის ძირითადი მიზნის მთელი შავიზღვისპირეთის გაერთიანების გრანდიოზული იდეის (Шелов, 1980, გვ. 28-43) თანამიმდევრული განხორციელება. ზღვისპირა კოლხეთის ქალაქები მითრიდატემ პონტოს სამეფოს ძვ.წ. II-I სს. მიჯნაზე შეუერთა (Лордкипанидзе Г., 1970, გვ. 20). ხსენებული ქალაქები, ერთი მხრივ, საზღვაო ვაჭრობის მათი ეკონომიკის ერთ-ერთი ძირითადი საყრდენის არასტაბილურობით, ხოლო მეორე მხრივ კავკასიონის მთიანეთში მცხოვ-

რები მეომარი ტომების თავდასხმებით იყვნენ შეწუხებული (სტრაბონი, XVII, III, 24; პლინიუსი VI, 15). ისეთი ძლიერი ხელისუფალის მმართველობაში შესვლა, როგორიც მითრიდატე იყო, ვაჭრობა-ეკონომიკასა და თავდაცვაში სტაბილურობის განმტკიცებას მოასწავებდა. აქ, შესაძლოა, წარმოიშვა დაახლოებით ისეთივე მდგომარეობა, როგორიც იყო დიოფანტეს ლაშქრობის შედეგად პონტოს სამეფოსთან ბოსფორის სამეფოსა და ხერსონესის შემოერთების დროს. საყურადღებოა ცნობა იმის შესახებ, რომ მითრიდატეს კოლხეთი მემკვიდრეობით ერგო (იუნიანუს იუსტინუსი, XXXVIII, 7, 10). გასათვალისწინებელია ის ფაქტიც, რომ იმ სანაპირო ნაქალაქარებზე, რომლებიც დღესდღეობით მეტ-ნაკლებადაა არქეოლოგიურად შესწავლილი ეშერა, სოხუმი-დიოსკურია, ოჩამჩირე-გიენოსი არ არის დადასტურებული ძვ.წ. II-I სს. მიჯნის გადამწვარი ფენები ან რაიმე საბრძოლო მოქმედების კვალი. მაგრამ ეს არ ნიშნავს იმას, რომ ამ ქალაქებში, ისევე როგორც ბოსფორსა და ხერსონესში, მითრიდატე გარკვეულ წინააღმდეგობას არ წააწყდა. მაგალითად, მემნონი (30) აღნიშნავს, რომ მითრიდატემ ომით დაიმორჩილა ფასისის მიდამოები (მდ. ფასისის ქვემო წელი გ.გ.). ამ მიდამოების მიმდებარე ტერიტორიაზე, ქობულეთ-ფიჭვნარში ნაქალაქარი დარბეულია ძვ.წ. II ს. ბოლოსათვის (იხ. Хахутаишвили, Кахидзе, 1985, გვ. 517).

შიდა კოლხეთი მითრიდატეს არ შეუერთებია პონტოს სამეფოსათვის. ამასთანავე არ არის გამორიცხული, რომ იგი იქ შეიჭრა მაშინ, როცა პომპეუსს გამოექცა და ზამთარი დიოსკურიაში გაატარა (ამის შესახებ ქვემოთ გვექნება საუბარი). ნიშანდობლივია ისიც, რომ არცერთ წერილობით წყაროში არ აისახა მითრიდატეს მიერ შიდა კოლხეთის დაპყრობა-შემოერთება. მითრიდატულ ისტორიოგრაფიაში (იხ. ჯანაშია, 1949, გვ. 178-179; სანიკიძე, 1956, გვ. 26; გოზალიშვილი, 1965, გვ. 299;

Лордкипანიძე Г., 1970, გვ. 21; Ломоური, 1979, გვ. 185) არსებობს მოსაზრება, რომ იბერია მუდამ პონტოს მოკავშირე იყო. მაგრამ თუ გავითვალისწინებთ, რომ პოლიტიკა ცვალებადი რამ არის (მაგ. მითრიდატე და ტიგრანი ჯერ მოკავშირეები იყვნენ, ხოლო შემდეგ მოსისხლე მტრები; ანდა, მითრიდატეს მამა ჯერ რომის „მოკავშირე და მეგობარი“ იყო, ხოლო შემდეგ მტერი, ან კიდევ - მახარემ უღალატა მამას და რომაელების მხარეზე გადავიდა და სხვ.), იბერიის სამეფოს პოლიტიკაც პონტოს მიმართ ცვალებადი უნდა ყოფილიყო. თუ გადავხედავთ ქართულ წერილობით წყაროებს და ახალ არქეოლოგიურ მონაცემებს, იბერიის სამეფოს უსათუოდ უნდა ჰქონოდა გარკვეული პოლიტიკური ინტერესი კოლხეთში (იხ. გამყრელიძე, 1985, გვ. 97).

მეშნონი (30), აპიანე (15) (აპიანეს ისტ. წყაროდ გამოყენების სანდოობის შესახებ იხ. Шелов, 1986, გვ. 113-117), იუსტინუსი (XXVIII, 7, 10), სტრაბონი (XI, II, 18; XII, III, 28) გვამცნობენ, რომ მითრიდატემ შეიერთა კოლხეთი, მაგრამ სახელდობრ კოლხეთის რა ნაწილი, არ არის აღნიშნული. თუ სტრაბონისავე ცნობას დავუჯერებთ, კოლხეთი მეტწილად ზღვასთან მდებარეობს (XI, II, 17); შემდეგ იგი გადმოგვცემს: „მთელი ეს სანაპირო ეპყრა ევპატორს, კოლხეთიდან ჰერაკლემდე, ...“ (XII, III, 2). შესაბამისად, სტრაბონის მიხედვით მითრიდატეს ძირითადად სანაპირო ზოლი უნდა დაეკავებინა.

სტრაბონის ცნობებიდანვე ჩანს, რომ მითრიდატე ძირითადად დაინტერესებული იყო კოლხეთის სანაპიროთი, საიდანაც მას მისდიოდა მეტი წილი სანაოსნო საშუალებების გასამართავად, ხე-ტყე, სელი, კანაფი, ცვილი, ფისი - გემების ასაგებად (XI, II, 17, 18). კოლხეთის სანაპირო ის სტრატეგიულ-კომუნიკაციური მხარე იყო, რომელიც აუცილებლად სჭირდებოდა პონტოს სამეფოს თავისი ჩრდილოშავიზღვისპირა ტერიტორიების ზედა-მხედველობისათვის. აქედან გამომდინარე, სრულიად ბუნებრივია,

რომ მითრიდატემ, დაიკავა რა კოლხეთი (დასავლეთი კოლხეთი), მის აღმინისტრაციულ ცენტრად აქცია ქალაქი დიოსკურია, რომელსაც მისცა მონეტის მოჭრის უფლება (მონეტების შესახებ იხ. Лордкипанидзе Г., 1970, გვ. 18). სწორედ აქ დასვა მითრიდატემ მის მიერ გამოგზავნილი მმართველი (სტრაბონი, XI, II, 18). აქ, თავის კოლხურ რეზიდენციაში, გამოიზამთრა პომპეუსისგან დევნილმა მითრიდატემ (აპიანე, 101).

დასავლეთ კოლხეთის დაკავების დროს პონტოს სამეფო სამხედრო-ეკონომიკურად ძლიერი იყო. სწორედ ეს იყო, ალბათ, ძირითადი მიზეზი იმისა, რომ იბერიის სამეფო მოლაპარაკების შემდეგ (მემნონი, 30) გაჩუმდა და მითრიდატემ კოლხეთის სანაპიროზე მდებარე ქალაქები შეიერთა. იბერიის სამეფოს გაკლენის ქვეშ კი შიდა კოლხეთი დარჩა (იხ. გამყრელიძე, 1985, გვ. 86-97). ანგარიშგასაწევია აგრეთვე პლუტარქეს ცნობა: „იბერთა ტომი პონტომდე აღწევს“ და იბერები ალბანებთან ერთად „ყველაზე უფრო უდიდესნი“ არიანო (პომპეუსი, 34). მემნონი (30) აღნიშნავს, რომ მითრიდატემ მოკავშირეებად შეიამხანაგა პართიები, მიდიელები, ტიგრანე არმენიელი, ფრიგიელი მეფეები და იბერი მეფე, საიდანაც ჩანს, რომ მითრიდატეს და იბერთა მეფეს შორის ადგილი ჰქონდა რაღაც მოლაპარაკება-შეთანხმებას. მითრიდატეს და ტიგრანის ჯარში მყოფი იბერი მეომრები, ეტყობა, დაქირავებული იყვნენ და იბერიის მეფის სამხედრო ძალას არ წარმოადგენდნენ. ისინი ომობდნენ „საჩუქართა მიღების სურვილით“ (პლუტარქე, „ლუკულუსი,“ 26, 31) (იხ. Ломоури, 1979, გვ. 183).

მკვეთრად შეიცვალა სიტუაცია კოლხეთში პონტო-რომის პირველი ომის დასასრულისათვის, როცა მითრიდატემ მარცხი განიცადა საბერძნეთში. კოლხეთში იფეთქა აჯანყებამ. აჯანყებულებმა მოითხოვეს, რომ მითრიდატეს აქ მეფედ შვილი დაენიშნა. მითრიდატე იძულებული გახდა შეესრულებინა აჯან-

ყებულების მოთხოვნა და კოლხეთის მეფედ გაამწესა შვილი მითრიდატე ფილოპატორი ფილადელფი. დასავლეთ კოლხეთის ამ აჯანყება-არეულობაში, სავარაუდოა, რომ იბერიის ხელისუფალთა ხელიც ერიო; ისარგებლეს რა მითრიდატეს წარუმატებლობით, ისინი შეეცადნენ დასავლეთ კოლხეთში მისი გავლენა დაესუსტებინათ და ამით თავისთვის მომგებიანი მდგომარეობა შეექმნათ. დარდანოსის (ძვ.წ. 85 წ.) ზავის შემდეგ მითრიდატემ მოიცალა კოლხეთისათვის: ურჩი შვილი, რომელიც მამის საწინააღმდეგო ინტრიგებში ჩაება, სიკვდილით დასაჯა და დასავლეთ კოლხეთში უწინდელი მდგომარეობა აღადგინა (აპიანე, „მითრიდატე...“ 64).

ბუნებრივია, რომთან ომების დროს მითრიდატე ეცდებოდა საიმედო ზურგი ჰქონდა (მემნონი, 30). ამიტომ ის მოერიდებოდა იბერიის სამეფოსთან ურთიერთობის გამწვავებას. იბერთა ხელისუფალიც, ალბათ, კარგად იყენებდა მითრიდატეს ამგვარ განწყობას. ხან სამოკავშირეო ხელშეკრულებას უდებდა (მემნონი, 30), ხან დასავლეთ კოლხეთში ხალხს უჯანყებდა (აპიანე, 64), ხანაც პომპეუსისაგან ღვენილ მითრიდატეს ებრძოდა (აპიანე, 101). გაუმართლებლად გვეჩვენება აზრი, რომ იბერებს ეშინოდათ მითრიდატეს დამარცხების შემდეგ რომი ჩვენ მოგვდგებოდა, და მხოლოდ ამიტომ მიემხრნენ მითრიდატეს. პონტო-რომის პირველი ომის დროს იბერია რომის პოლიტიკური ინტერესების არეალში არ იმყოფებოდა. იბერიის და მითრიდატეს ურთიერთობა პლუტარქეს („პომპეუსი“, 34) ფრიად მიაშიტურად აქვს გადმოცემული - იბერებს „ძალიან უნდოდათ მითრიდატესთვის ეამებინათ და პომპეუსი უკუექციათ.“ მით უმეტეს, რომ პლუტარქე იქვე დასძენს: „იბერნი არც მიდიელების მორჩილებაში ყოფილან, არც სპარსელებს ექვემდებარებოდნენ და, თავის დროზე, მაკედონელთა მბრძანებლობაც აიცდინეს თავიდან...“ (პლუტარქე, 1957, გვ. 117). მაშ, რად უნდოდათ ასეთ დაუმორჩილებლებს და-

მარცხებული „მითრიდატესთვის ეამებინათ“? „პომპეუსის“ ცხოვრების ეს ადგილი არაღამაჯერებლად გამოიყურება, მით უმეტეს, რომ სხვა წერილობითი წყაროები ამავე ამბის თხრობისას იბერების მიერ მითრიდატეს მამამებლობის ცდას არ აღნიშნავენ (აპიანე, 103; დიონ კასიოსი, „რომის ისტორია“, XXXVII, 1, 2; სტრაბონი, XI, 1, 6).

იბერების დამარცხების შემდეგ პომპეუსი შეუფერხებლად გადავიდა კოლხეთში (პლუტარქე, „პომპეუსი“, 34). როგორც ჩანს, იბერიისაგან განსხვავებით, კოლხეთში ორგანიზებული წინააღმდეგობა არ გაუწევიათ. შესაძლოა იმიტომაც, რომ სკეპტუხიებად დანაწილებული შიდა კოლხეთი პოლიტიკურად იბერიის გავლენის ქვეშ იყო და მათ მეფე არტაგის მსგავსი (ქართლის ცხოვრება, 1955, გვ. 30) ჯარი არ ჰყავდათ (არტოკეს ჯარის შესახებ იხ. აპიანე, 103; დიონ კასიოსი, „რომის ისტორია“, XXXVII, 1, 2; პლუტარქე, „პომპეუსი“, 34). ამის შემდეგ, როდესაც პომპეუსმა გაიგო, რომ ფასისი არ არის შორს, გადაწყვიტა მის გაყოლებით კოლხეთში ჩასულიყო“ (დიონ კასიოსი, „რომის ისტორია“, XXXVII, 3). ამ ნაწყვეტიდან ისე ჩანს, რომ კოლხეთი მდ. ფასისის ქვემო წელზე, ზღვასთან იგულისხმებოდა. პომპეუსი „დაიძრა განზრახული მიმართულებით და გაიარა კოლხებისა და მათი მეზობლების მიწაზე, თან მოქმედებდა ხან დარწმუნებით, ხან დაშინებით“ (დიონ კასიოსი, „რომის ისტორია“, XXXVII, 3).

პონტო-რომის მესამე ომის დასასრულს პომპეუსისაგან დევნილი მითრიდატე სამი ათასი მეომრით მიდის ქალაქ სინორიაში (სინორეგა), რათა სული მოითქვას და მხედრობას აღჭურვილობა შეუვსოს (აპიანე, 101). აქედან მითრიდატე ჯარითურთ თავისი სიძის ტიგრანისკენ გაემართა, „მაგრამ ტიგრანმა იგი არ მიიღო და თანაც ასი ტალანტი ჯილდოდ შეჰპირდა მას, ვინც მის თავს მიუტანდა. ამიტომ მითრიდატემ ეფფრატის სათავეს გზა აუქცია

და კოლხეთში გადავიდა“ (პლუტარქე, „პომპეუსი,“ 32). ამასვე ადასტურებს დიონ კასიოს კოკეიანოსი - „თავის იმედებში მოტყუებული მითრიდატე გაემართა კოლხეთისაკენ...“ („რომის ისტორია,“ XXXVI, 50). მითრიდატე გადავიდა მდინარე აფსაროსზე (ჭოროხ-ოლთუ) და იქიდან მდ. მტკვრის ხეობაში. იგი ზღვის სანაპირო გზით არ წასულა, რადგან იცოდა, რომ აქ პომპეუსის ბრძანებით ჩასაფრებული იყო სერვილიუსი სამხედრო-საზღვაო ფლოტით (პლუტარქე, „პომპეუსი,“ 34). სერვილიუსს, ეტყობა, მთასა და ზღვას შორის ვიწრო სანაპირო (აფსაროსის ვიწრო გასასვლელის შესახებ იხ. Плутинев, 1904, გვ. 447) ჰქონდა ბლოკირებული და მითრიდატეს რაზმებს ელოდებოდა.

მითრიდატე შეიჭრა ხოტენეში, ბრძოლით გაიკაფა გზა (აპიანე, 101) და შემდეგ დაუყვა მდ. მტკვრის ხეობას, აქედან ფოცხოვი-ქვაბლიანი-ჭუბრაულის ხეობებში გადაინაცვლა, რადგან მტკვართან იბერებთან შეტაკება მოუხდა (აპიანე, 101). ეტყობა, მათთანაც, როგორც ტიგრანთან, საქმე გართულებული ჰქონდა, და გაემართა „მეფისწყაროს“ გადასასვლელისაკენ (შესაძლოა, რომ მითრიდატე გადავიდა ზეკარის გადასასვლელზე და შემდეგ ხანისწყალ-რიონის გზით მიაღმა „ვანს“). ეს გზა შემდეგ მდ. სულორის წყალგამყოფ ქედამდე აღწევს და ხეობაში ეშვება. იგი არცთუ ძნელად სავალია და სირთულით დაახლოებით ლიხის ქედის გადასასვლელების მსგავსია. ადგილობრივი მცხოვრებლები მას ახლაც იყენებენ სასიარულოდ (ამ გზაზე სოფ. სულორის ზემოთ „საკაკილე“ ძვ.წ. III-I სს., მდ. ყუმურის ხეობაში სოფ. გაილოურთან „მსხალთა“ ძვ.წ. III-I სს. არქეოლოგიური მასალებია დადასტურებული) (იხ. გამყრელიძე, 1982, გვ. 32). ამ ადგილებზე მიუთითებს ალბათ სტრაბონი, როცა გადმოგვცემს, რომ მითრიდატე „მთების გადაღმა კოლხეთში გაიქცაო“ (სტრაბონი, XII, III, 28).

ძალების მოკრება და აღჭურვილობის შევსება ესაჭიროებოდა დევნილ მითრიდატეს. მას ზომ ისევ რომთან ბრძოლის დიდი გეგმები უტრიალებდა თავში (აპიანე, 102), რაც უზარმაზარ თანხებს მოითხოვდა. მითრიდატეს გზაზე კი მდ. სულორის ხეობაში მდიდარი ქალაქი „ვანი“ მდებარეობდა (ვანი-სურის შესახებ იხ. Ховтария, 1960, გვ. 47-50; ყაუხჩიშვილი, 1987, გვ. 131-143).

ვანის ნაქალაქარზე აღმოჩენილია საზოგადოებრივი, სატაძრო-საკულტო და საფორტიფიკაციო ნაგებობების ნაშთები. ქალაქს ჰქონდა მძლავრი სამშენებლო პოტენციალი: კრამიტის, ალიზის აგურის დამამზადებელი და რუსტირებული ქვის სათლელები; სამშენებლო-საინჟინრო ცოდნა; მშენებლობის ადგილას მასალის მიმტანი საშუალებები და ა.შ. რაც მთავარია, ყველაფერი ამის ამოქმედება მოითხოვდა გარკვეულ ორგანიზაციულ გამოცდილებას. ვანის ნაქალაქარის კულტურულ ფენებში დიდძალი ადგილობრივი წარმოების (ქვევრები, ამფორები, ქოთნები, ღოქები, ჯამები და სხვ.) და შემოტანილი უცხოური (სინოპეს, როდოსის, ქიოსის, კნიდის, კოსის კერამიკული ტარა; მცირეაზიური, შავი და წითელლაკიანი კერამიკა და სხვ.) კერამიკაა ნანახი, რაც სავაჭრო საქმიანობაზე მიუთითებს. ნაპოვნია აგრეთვე ტერაკოტების გასაკეთებელი ყალიბები. გვხვდება დიდი რაოდენობის ვერტიკალური საქსოვი დაზგების საწაფები; ადგილობრივად დამზადებული და უცხოეთიდან შემოტანილი ოქრომჭედლობის ნიმუშები (არქეოლოგიური მასალა იხ. კრებ. „ვანი“, 1972, 1976, 1977, 1979, 1981, 1983 ა.შ.).

ქალაქი „ვანი“ ეკონომიკურად ძლიერი იყო; ხელოსნობა და ვაჭრობა კარგად იყო განვითარებული. მას ჰქონდა სასოფლო-სამეურნეო მიწები - დაბლაგომი, მთისძირი, შუამთა, გაილოური, კეჭინარა, გორა, ბაგინეთი, ინაშაური, სულორი „საკაკილე“, ძულუხი, ბულნარი, ბზვანი და მათ ურბანისტულ ცენტრს წარმოადგენდა (იხ. გამყრელიძე, 1982, გვ. 36, 55). ქალაქს მძლავრი

თავდაცვითი სისტემა ჰქონდა და, ბუნებრივია, დამცველი რაზმებიც ეყოლებოდა. ეს რაზმებივე აზორციელებდნენ ალბათ სასოფლო-სამეურნეო მიწების ზედამხედველობას (გამყრელიძე, 1982, გვ. 35, 55-60). „ვანის სკეპტუხია,“ საფიქრებელია, რომ გეოგრაფიულ საფუძველზე განვითარებული თეოკრატიული ურბანისტული (ლორთქიფანიძე, 1972, გვ. 9-42) ერთეული იყო, რომელიც გარკვეული თვითმმართველობით სარგებლობდა. დაახლოებით ძვ. წ. III ს. დასაწყისიდან იგი იბერიის სამეფოს გავლენის ქვეშ მოექცა. ამდგვარი მსხვილი საკულტო კერები იყო მცირე აზიაში პონტოს კომანა, ანისა, ტიანა, ოლბა, ზელა (იხ. Периханиян, 1959, გვ. 156, 170-175). სამწუხაროდ, ეს ქალაქები არქეოლოგიურად თითქმის არ არის შესწავლილი. თეოკრატიული პოლისები გარკვეულწილად ექვემდებარებოდნენ მსხვილ „ელინისტურ“ სახელმწიფოებს (იხ. Периханиян, 1959, გვ. 154).

გადალახა რა მთები („მეფისწყაროს“ ან „ზეკარის“ გადასასვლელი) სამი ათას ერთგულ მეომართან ერთად, მითრიდატემ (აპიანე, 101; სტრაბონი, XII, III, 28) დაარბია და გაძარცვა „ვანის“ მდიდარი ქალაქი. არქეოლოგიური მონაცემები ადასტურებენ, რომ ქალაქი ძვ. წ. I ს. შუა ხანებში (60-იანი წლები) ხანმოკლე დროის განმავლობაში დანგრეულია ორჯერ. საფიქრებელია, რომ პირველად ის დაანგრია და გაძარცვა მითრიდატემ, ხოლო მეორედ პომპეუსმა, რომელმაც დაამარცხა იბერიის მეფე არტოკე და შეიჭრა კოლხეთში. პომპეუსმა „ვანის“ მიმართ „იმოქმედა დაშინებით“ (დიონ კასიოსი, „რომის ისტორია,“ XXXVII, 3) და ბრძოლით. ის „კოლხეთში შეიჭრა“ (პლუტარქე, „პომპეუსი,“ 34). პომპეუსმა „კოლხებთან, ალბანელებთან, იბერებთან, არმენიელებთან... და სხვა აღმოსავლელ ხალხებთან წარმატებული ბრძოლებით განავრცო რომაელთა ძალაუფლება...“ (აპიანე, „მითრიდატეს ომები,“ 114).

მეორე ნგრევის კვალი ყველაზე კარგად ჩანს ეანის ნაქალაქარის შუა ტერასის აღმოსავლეთ ფერდობზე, სადაც თავდაცვითი კედლები სასწრაფოდ, სახელდახელოდ, საძირკვლის ყოველგვარი მომზადების გარეშეა აგებული თიხნარ ფენაზე. ეს ფენა კი პირველი ნგრევისაგან არის წარმოშობილი (ლორთქიფანიძე, 1968, გვ. 141). პირველი ნგრევის ფენაში ძირითადად გვხვდება არქიტექტურული დეტალების ნატეხები, კერამიკული მასალა, მონეტები. პონტოს მონეტები, ეტყობა, მითრიდატეს მეომრებისაა, ანდა აქ შავიზღვისპირა ურბანისტული ცენტრებიდანაა მოსვედრილი. საყურადღებოა, რომ ასეთი მონეტებია აღმოჩენილი ეშერის ნაქალაქარზე (იხ. Шамна, 1980, გვ. 142-143). ნაქალაქარზე სხვა მონეტებთან ერთად აღმოჩნდა პართული ფულიც, რომელიც აქ იბერიის გზით შემოდიოდა (დუნდუა, ლორთქიფანიძე გ., 1977, გვ. 119; დუნდუა, 1974, გვ. 146-159).

ქალაქის გაძარცვის შემდეგ მითრიდატე თავისი მეომრებით გადავიდა მდ. ფასისზე (რიონი) და გაემართა ქალაქ დიოსკურიისაკენ (იხ. Лордкипаниძე Г., 1970, გვ. 19). მან აქ რომის წინააღმდეგ ახალი გეგმების შემუშავებაში გაატარა ზამთარი (აპიანე, 101), ხოლო შემდეგ „ხმელეთის გზით“ წავიდა ბოსფორში (დიონ კასიოსი, „რომის ისტორია“, XXXVI, 50), რადგან საზღვაო გზა რომაელებს ჰქონდათ ბლოკირებული. „დაამარცხა თუ არა იბერები, პომპეუსი კოლხეთში შეიჭრა. მდინარე ფასისის სანაპიროზე მას შეეგება სერვილიუსი თავისი ფლოტით, რომლითაც იგი პონტოს იცავდა“ (პლუტარქე, 1957, გვ. 117). პომპეუსმა კოლხეთში დაამარცხა და ტყვედ იგდო სკეპტუხი ოლთაკე Ὀλβιάκης (აპიანე, 117). საინტერესოა, რომ ამდაგვარივე სახელის (Otaces) იბერთა რაზმის წინამძღოლს იხსენიებს რომაელი ავტორი ვალერიუს ფლაცუსიც (იხ. Латышев, 1904, გვ. 210). შესაძლოა აქ ერთიდაიგივე პიროვნებაზე იყოს საუბარი.

მითრიდატეს მიერ ქალაქის გაძარცვის და დიოსკურიისაკენ წასვლის შემდეგ, ქალაქის მესვეურებმა ალბათ დაიწყეს მისი თავდაცვითი სისტემის სახელდახელო აღდგენა-გამაგრება. ისინი ჩქარობდნენ, რადგან იცოდნენ, რომ როცა პომპეუსი იბერებს და ალბანელებს დაამარცხებდა, კოლხეთში გადმოვიდოდა საომრად. პომპეუსს, ეტყობა, არ გასჭირვებია მითრიდატეს მიერ გაძარცული ქალაქის ხელმეორედ აღება. მეორე ნგრევის ფენა მხოლოდ ზოგიერთ უბანზე დასტურდება (იხ. ლორთქიფანიძე, 1968, გვ. 141). ნაქალაქარზე ნაპოვნია რომაული მონეტები (იხ. დუნდუა, ლორთქიფანიძე გ., 1977, გვ. 124) და რომაული საბრძოლო შუბი - პილუმი.

ძვ.წ. 65 წელს ტრანსკავკასიაში პირველად გამოჩნდნენ რომის რესპუბლიკის ლეგიონერები გნეუს პომპეუს მაგნუსის ხელმძღვანელობით. რომს კავკასიაში ძირითადად იზიდავდა ეკონომიკურ-სტრატეგიული გამორჩენა; ახალი ქვეყნების თავისი გავლენის სფეროში მოქცევა; ახალი სავაჭრო გზების და საქონლის გასასაღებელი ბაზრების ხელში ჩაგდება. ფრიად საყურადღებო იყო ინდოეთიდან და შუა აზიიდან მომავალი, კასპიის ზღვიდან მდ. მტკვარზე ლიხის ქედის გადასვლით მდ. ფასისზე გავლით შავ ზღვამდე გზა (პლინიუსი, VI, 50). ეს გზა განსაკუთრებულ მნიშვნელობას იძენს იმის შემდეგ, რაც გაძლიერებულმა პართიის სახელმწიფომ თავის კონტროლს დაუქვემდებარა ჩინეთიდან და ინდოეთიდან მომავალი სამხრეთის სატრანზიტო მაგისტრალები (იხ. Саникидзе, 1953, გვ. 5).

კავკასიონის ქედი კარგი წინააღმდეგობა იყო ჩრდილო-კავკასიური მომთაბარე-მეომარი ტომების სამხრეთ კავკასიასა და მცირე აზიაში შემოჭრის რეგულირებისათვის. ამ მხრივ განსაკუთრებით საყურადღებოა მამისონის, დარიალისა და დერბენტის გადასასვლელები. ვის ხელშიაც ისინი იყო, მას შეეძლო კონტროლი გაეწია ჩრდილოკავკასიური ნომადური

ტომების მოძრაობისათვის (ჯანაშია, 1952, გვ. 181-182). ამასთანავე, პომპეუსს პირადი პატივმოყვარული ინტერესებიც ამოძრავებდა. გაიუს მანილიუსის კანონის Lex Manilia (იხ. Ciceronis, 1911, გვ. 1-21; Цицерон, 1962, გვ. 172-175) მიხედვით, პომპეუსმა აღმოსავლეთში შეუზღუდავი, ერთპიროვნული ძალაუფლება მიიღო. მას აღმოსავლეთის პროვინციებში მყოფი ყველა ლეგიონი და სამხედრო-საზღვაო ფლოტი ექვემდებარებოდა. პომპეუსს თავისი შეხედულების მიხედვით შეეძლო დაენიშნა ან გადაეყენებინა მმართველები, ეწარმოებინა ომები, დაედო ზავი. აქამდე რომის რესპუბლიკაში ასეთი დიდი ძალაუფლება არავის მიუღია (აპიანე, 97). აღმოსავლეთის ქვეყნებში პომპეუსის ჩასვლის დროს ლუკულუსს მითრიდატე ევპატორთან ომი თითქმის ბოლომდე ჰქონდა მიყვანილი. პომპეუსს კი დიდება-სახელისათვის და მომავალი ტრიუმფებისათვის ახალ-ახალი ომები სჭირდებოდა. პომპეუსის კავკასიაში ლაშქრობა, რასაკვირველია, მხოლოდ მითრიდატე ევპატორის დევნითა და მასზე საბოლოო გამარჯვების მოპოვების წყურვილით არ აიხსნება, თუმცაღა ერთ-ერთი მიზეზი ესეც უნდა ყოფილიყო.

პომპეუსი შეიჭრა მეფე არტოკეს სამფლობელოში. იგი მალევე მიაღდა სატახტო ქალაქ მცხეთას. არტოკემ, ეტყობა, ვერ მოახერხა თავისი ძალების სწრაფად მობილიზება მტრის წინააღმდეგ და გაცლა არჩია. მცხეთის აკროპოლისი მიატოვა, გადავიდა მტკვარზე და ხიდი დაწვა (დიონ კასიოსი, XXXVII, 1, 2). მეფე არტოკე, რომელმაც ადრე პომპეუსს „მეგობრობა“ შესთავაზა და თვითონ კი პირველმა დაიწყო საომარი მზადება, ალბათ, საქმის კურსში იყო რომაელების საომარი გადაადგილებების თაობაზე. მიუხედავად ამისა, არტოკემ, ბუნებრივია, იმდროინდელი უძლიერესი სახელმწიფოს კარგად შეიარაღებული და გაწვრთნილი, ბრძოლებში გამობრძმედილი ჯარისათვის ორგანიზებული წინააღმდეგობის გაწევა ვერ მოახერხა. ამიტომ

იგი ამ შემთხვევაში ერთადერთ სწორ გზას დროის გაყვანის ტაქტიკას დაადგა, რადგან მიხვდა, რომაელებთან პირდაპირ შეჯახებაში მათი გამკლავება გაუჭირდებოდა. ბრძოლებში ცხრა ათასი იბერიელი დაიღუპა, ხოლო ათი ათასი ტყვედ ჩაყარდა (პლუტარქე, პომპეუსი, 34). ბოლოს არტოკემ პომპეუსს ზავი შესთავაზა. პომპეუსმა შეატყო, რომ იბერებთან პარტიზანული ხასიათის გააუთავებელი ბრძოლები მოელოდა, რაც საომარ კამპანიას გააჭიანურებდა და უარყოფითად იმოქმედებდა ლეგიონერების საბრძოლო განწყობაზე და ამიტომ ზავზე დათანხმდა. იბერია „რომის მეგობრად და მოკავშირედ“ გამოცხადდა. ამგვარად, იბერია რომის მიმართ ნახევრად ვასალურ მდგომარეობაში აღმოჩნდა. სამაგიეროდ, ქვეყანა გადარჩა სრულ დარბევას და არტოკემ სამეფო ტახტი შეინარჩუნა.

მოაგვარა თუ არა იბერიის საკითხი, პომპეუსი გადავიდა ლიხის ქედზე და „კოლხეთში შეიჭრა“ (პლუტარქე, პომპეუსი, 34). როგორც ჩანს, ძლიერ ციხესიმაგრე შორაპანს (არქეოლოგიური მასალა იხ. ჯაფარიძე, 1990, გვ. 6-8) არავითარი წინააღმდეგობა არ გაუწევია პომპეუსისთვის, რაც იმაზე მიგვანიშნებს, რომ ამ დროისათვის შორაპანი, ეტყობა, არტოკეს ექვემდებარებოდა, მას კი რომთან სამოკავშირეო ხელშეკრულება ჰქონდა დადებული. სტრაბონი სარაპანისის (შორაპანის) შესახებ გადმოგვცემს: „სიმაგრეს შეუძლია დაითიოს მთელი ქალაქის მოსახლეობა“ (XI, II, 17); „კოლხეთიდან იბერიაში შესავალი დახშულია კლდეებით, სიმაგრეებითა და მდინარეების ხეობებით“-ო (XI, III, 4).

რომაელების გამოჩენის დროს შიდა კოლხეთი დანაწილებული იყო სკეპტუხიებად. საფიქრებელია, რომ მათი ნაწილი იბერიის პოლიტიკურ გავლენას ემორჩილებოდა (მაგ., შორაპანი, რომელიც უბრძოლველად გაიარა პომპეუსმა), ხოლო ნაწილი კი, ეტყობა, სეპარატისტულ, შედარებით დამოუკიდებელ პოლიტიკას ატარებდა (მაგ., „ვანის“ სკეპტუხია). სტრაბონის დედის ბიძას,

მითრიდატე ეპატორის მოხელეს მოაფერნეს კი დასავლეთი კოლხეთი (resp. პონტოს კოლხეთი) ექვემდებარებოდა (სტრაბონი, XI, II, 18). პომპეუსი რომ მარტო მშვიდობიანი გზით არ მოქმედებდა კოლხეთში, ამაზე მიუთითებს აპიანეს ცნობა, რომ პომპეუსმა „კოლხებთან, ალბანელებთან, იბერებთან, არმენიელებთან და სხვა აღმოსავლელ ხალხებთან წარმატებული ბრძოლებით განავრცო რომაელთა ძალაუფლება...“-ო (აპიანე, „მითრიდატეს ომები“, 114). ამასვე აღნიშნავს ფლორუსი („მითრიდატეს ომები“, X, 40) პომპეუსმა „დაამარცხა კოლხები“-ო (Латышев, 1904, გვ. 258). რომაელთა აგრესიულობის დასტურია ისიც, რომ რომში პომპეუსის ტრიუმფის დროს ტყვეთა შორის წარმოდგენილია „კოლხების სკეპტუხი ოლთაკე“ (აპიანე, 117). შესაძლებელია, რომ ოლთაკე „ევანის“ სკეპტუხთა გვარიდან იყო, რომელმაც წინააღმდეგობა გაუწია პომპეუსს (იხ. ინაძე, 1987, გვ. 59). აპიანე (მითრიდატეს ომები, 117) ტრიუმფის მონაწილეებს იერარქიული თანამიმდევრობით ჩამოთვლის; აქ ჩანს, რომ ოლთაკე ჩვეულებრივი სარდალი კი არ არის, არამედ კოლხეთის ხელისუფალთა გვარისაა. იგი სიაში მეფეებსა და მათ შვილთა შორის არის დასახელებული (ყაუხჩიშვილი, 1959, გვ. 36). ასეთი წარმომავლობა, საფიქრებელია, მას აძლევდა უფლებას, რომ ცალკე, არტოკეს პომპეუსთან დაზავების შემდეგ, კიდევ გაეგრძელებინა საკუთარი სამფლობელოების დაცვა.

რომაელებს არ დაემორჩილა და კავკასიონის მთებს შეაფარა თავი კოლხთა მმართველმა ოროზმა, როგორც ამას გადმოგვცემს რომაელი ავტორი ფლორუსი („მითრიდატეს ომები“, X, 28) (იხ. Латышев, 1904, გვ. 258; The loeb classical library, 1957, გვ. 186-188). ოროზი, ჩანს, კოლხეთის რომელიღაც მხარის წინამძღოლ-მმართველი იყო (დაახლოებით ოლთაკეს ნაირი), რომელიც არ დაემორჩილა რომაელებს. ზოგი მკვლევარი მას მთელი კოლხეთის მეფედ (Regem Colchorum – Florus, XL, 28) მიიჩნევს

(ბერძნიშვილი, 1969, გვ. 131), მაგრამ ცნობილია აგრეთვე, რომ ამ დროისათვის კოლხეთი არ იყო ერთიანი სამეფო. გავიხსენოთ სტრაბონის ცნობები (XI, II, 18) ქვეყნის დაყოფისა და დასუსტების შესახებ (XI, II, 17).

მოაფერნეს, რომელიც მითრიდატე ეპატორს დასავლეთ კოლხეთში ჰყავდა მმართველად დაყენებული, წინააღმდეგობა არ გაუწევია პომპეუსისთვის. ყოველ შემთხვევაში, მოაფერნეს საბრძოლო მოქმედება წერილობითი წყაროებიდან არ ჩანს. საყურადღებოა, რომ იგი არ არის პომპეუსის ტრიუმფის სიაში. შესაძლებელია, მოაფერნემ ჯერ მითრიდატესთან ერთად გამოიზამთრა დიოსკურიასში, ხოლო შემდეგ მასთან ერთად ბოსფორი-საკენ წავიდა.

პომპეუსი მდ. ფასისის გაყოლებით ჩადის ზღვამდე (ეტყობა ქ. ფასისში), სადაც მას სერგილიუსი ფლოტით შეეგება (პლუტარქე, პომპეუსი, 34). რომაელები დიოსკურიის, მითრიდატე ეპატორის კოლხური რეზიდენციის მიმართულებით აღარ წავიდნენ, რადგან შესაძლებელია, რომ მითრიდატეს გაქცევის შემდეგ ქალაქი თავისი ნებით გადავიდა პომპეუსის მხარეზე და წარმომადგენლები აახლა. სოხუმის (დიოსკურიის) არქეოლოგიურ ძეგლზე ძვ.წ. I საუკუნის კულტურული ფენები სუსტად არის წარმოდგენილი. აქ რაიმე ნგრევის კვალი ჯერჯერობით არა ჩანს.

ზღვამდე მისულმა პომპეუსმა მითრიდატეს დევნა მიზანშეწონილად აღარ ჩათვალა. პლუტარქეს თქმით, „ბოსფორისა და მეოტიდის მახლობლად მცხოვრებ ტომებში თავშეფარებული მითრიდატეს დევნა ფრიად დიდ სიძნელეებთან იყო დაკავშირებული. ამავე დროს პომპეუსს აუწყეს: ალბანელები ხელახლა აჯანყდნენო. რისხვითა და შურისძიების სურვილით ანთებული პომპეუსი ალბანთა წინააღმდეგ დაიძრა“ (პლუტარქე, პომპეუსი, 34). პომპეუსს „სრულებითაც არ უნდოდა მტრის

დევნა ამაოდ. იგი სხვა საქმეებს აკეთებდა, რომლებიც, ასე თუ ისე, მითრიდატესთან ომთან იყო დაკავშირებული და დროს აჭიანურებდა“ (პლუტარქე, პომპეუსი, 41). კლდე-ღრეებში მითრიდატეს დევნას პომპეუსმა მოქნილი პოლიტიკა ამჯობინა. როგორც ჩანს, მან მითრიდატეს შვილთან ფარნაკესთან კავშირი გააბა და მისი ხელით მოუსწრაფა სიცოცხლე მითრიდატეს. პლუტარქე აღნიშნავს, რომ მითრიდატეს სიკედილის შემდეგ ყველაფერი ფარნაკემ მიისაკუთრა და პომპეუსს შეატყობინა „ყველაფერი ეს ჩემთვისა და რომაელებისათვის მივიღე“ (პლუტარქე, პომპეუსი, 41). მამის მკვლელი ფარნაკე პომპეუსმა „რომაელთა მეგობრად და მოკავშირედ გახადა და უბოძა ბოსფორის მეფობა...“ (აპიანე, მითრიდატეს ომები, 113).

წავიდა რა პომპეუსი აფსაროსის გასასვლელის და სომხეთის გავლით გაურჩეული ალბანელების დასაშოშმინებლად (დიონ კასიოსი, XXXVII, 3; პლუტარქე, პომპეუსი, 35), კოლხეთის გამგებლად არისტარქე დატოვა (აპიანე, 114). ორი რომაული საისტორიო წყარო არისტარქეს მეფედ მოიხსენიებს (ეკტროპიუსი, VI, 14; ფესტუსი, XVI). მაგრამ არისტარქეს სახელით ძვ.წ. 52 წელს მოჭრილ მონეტებზე ის თავის თავს მეფეს არ უწოდებს. არისტარქე რომ მეფე არ არის, ეს იქიდანაც ჩანს, რომ ამავე დროის ბოსფორის მეფის ფარნაკეს მონეტას აწერია „დიდი მეფის ფარნაკისია.“ შემთხვევითი არ უნდა იყოს ის ფაქტი, რომ რომთან დაკავშირებული ორი პიროვნებიდან ერთი ფარნაკე მეფედ, ხოლო მეორე არისტარქე მხოლოდ მმართველად იხსენიება (აპიანე, 114) (ყაუხჩიშვილი, 1959, გვ. 27-31). ფრიად საყურადღებოა მოსაზრება, რომლის მიხედვითაც არისტარქეს მონეტაზე პროფილში გამოხატული, თავზე გვირგვინიანი მამაკაცი ჩამოჰგავს პომპეუსის სხვა პორტრეტებს (Jenkins, 1959, გვ. 32). ასე რომ, ამაშიც კარგად აისახა არისტარქეს დაქვემდებარებული მდგომარეობა რომისადმი.

ერთი მხრივ, არისტარქეს უფლება რომ ჰქონდა თავის მოჭრილ მონეტაზე მეფედ მოეხსენიებინა თავი, ამას უსათუოდ გააკეთებდა. მეორე მხრივ, პომპეუსის მიერ აღზევებული არისტარქე შესაძლოა არ იყო ისეთი მაღალი (მეფური გვარის) წარმომადგენლის, რომ კოლხ სკეპტუხებს ედღარებინათ მისი სუზერენობა და ამიტომ ამჯობინა არ გაეღიზიანებინა ისინი. არისტარქე შიდა კოლხეთში კი არ ჯდება, არამედ დიოსკურიას ირჩევს მთავარ რეზიდენციად, რომელიც ადრე მითრიდატეს კოლხური რეზიდენცია იყო. ამას მხარს უჭერს ისიც, რომ სოხუმთან (დიოსკურიასთან) არის აღმოჩენილი პასპორტიანი არისტარქესეული მონეტა. ქალაქი სანაპიროზე კომუნიკაციური თვალსაზრისით არისტარქესთვის რეზიდენციად უფრო მოსახერხებელი უნდა ყოფილიყო. აქედან უფრო კარგად შეიძლება, ერთი მხრივ, კოლხეთის გარკვეული კონტროლის ქვეშ ყოლა, ხოლო მეორე მხრივ, რომაელებთან კავშირი.

ის, თუ როგორი იყო არისტარქეს რეალური ძალაუფლება, ან კონკრეტულად კოლხეთის რა ნაწილი ექვემდებარებოდა მას, სამწუხაროდ, საისტორიო წერილობითი წყაროებიდან არ ჩანს. ჩვენთვის აგრეთვე უცნობია, რამდენი ხანი გრძელდებოდა ზუსტად არისტარქეს მმართველობა. საგულგებელია, რომ იგი მმართველობს ძვ.წ. 48 წლამდე, ბოსფორის მეფის ფარნაკეს კოლხეთში შემოჭრამდე.

ფარნაკეს და შემდეგ მითრიდატე პერგამონელის შემოჭრით ქვეყანა კიდევ უფრო დასუსტდა და დაქუცმაცდა. სტრაბონი ევრიპიდეს სიტყვებით გადმოგვცემს „როდესაც ქვეყანა დაუძლურდება, - ღმერთთა კუთვნილიც სუსტდება და აღარ უნდათ (მისი) პატივისცემა - ამბობს ევრიპიდე“ (XI, II, 17). ცნობილია, რომ რომაელები ექსპანსიის დასაწყისში მათდამი დაქვემდებარებულ ქვეყნებში კი არ ცვლიდნენ არსებულ სამმართველო აპარატის სტრუქტურას, არამედ მას თავიანთ სამსახურში აყე-

ნებდნენ (Раиович, 1949, გვ. 70-71). ისინი, ალბათ, ასევე მოიქცნენ კოლხეთში (Ломоури, 1981, გვ. 116). მათ მმართველად დანიშნეს არისტარქე და მას საგამგებლო აპარატის სტრუქტურა ძველი დაუტოვეს, მითრიდატესნაირი. ალბათ კოლხეთის მმართველის რეზიდენციად იგივე დარჩა (მითრიდატესეული) დიოსკურია.

შიდა კოლხეთის „სკეპტუხიებზე“ (მაგ., ოლთაკეს სკეპტუხიაზე) საფიქრებელია, რომ არისტარქეს ძალაუფლება ეფემერული იყო. ჯერ კიდევ ლუკულუსი მითრიდატესთან ომის დროს აღნიშნავდა ამ მხარის სრულად დამორჩილების სიძნელებას. იგი ამბობდა „...კავკასიონი მრავალი მაღალი მთით, რომელთაც სულ ადვილად შეუძლიათ შეიფარონ და დაიცვან ბრძოლის ამრიდებელი ათობით მეფე“ (პლუტარქე, ლუკულუსი, 14).

რომის რესპუბლიკაში ძვ.წ. I საუკუნის ბოლოსათვის შიდაპოლიტიკურმა ბრძოლამ განსაკუთრებულ სიმწვავეს მიაღწია (იხ. Утченко, 1965, გვ. 51). პომპეუსის დამარცხების შემდეგ ძალაუფლება გაიუს იულიუს კეისარმა იგდო ხელთ. ძვ.წ. 44 წელს იულიუს კეისარი მოკლეს. ამის შემდეგ შეიქმნა ტრიუმვირატი ოქტავიანე, ანტონიუსი, ლეპიდუსი. მალე ტრიუმვირებიც ერთმეორეს დაერივნენ და ძვ.წ. 30 წელს ოქტავიანემ სძლია დანარჩენებს და მიიღო ავგუსტუსის ტიტული. იგი ახ.წ. 14 წლამდე მართავდა რომს. გახანგრძლივებულმა შიდაპოლიტიკურმა ბრძოლებმა დაასუსტეს რომის ძალაუფლება პერიფერიაში. თავი წამოყვეს სეპარატისტულად განწყობილმა ხელისუფლებმა. შექმნილი მდგომარეობის გამოყენება სცადა მითრიდატე ევპატორის შვილმა, ბოსფორის მეფემ ფარნაკემაც. მან გადაწყვიტა პონტოს სამეფოს მამისეულ ფარგლებში აღდგენა. დიონ კასიოსი გადმოგვცემს: „როგორც ნათქვამი იყო, მან (ფარნაკემ) მოინდომა მთელი მამისეული სამეფოს დაბრუნება და აჯანყდა კეისრისა და

პომპეუსის ურთიერთშორის ბრძოლის დროს, რადგან რომაელები მაშინ საკუთარი საქმეებით იყვნენ გართული“ (XLII, 45).

წავიდა რა მამის ყოფილი აზიური სამფლობელოებისაკენ, ფარნაკეს, ბუნებრივია, (თუ ზღვით არ წავიდოდა) უმოკლესი გზით, კოლხეთზე უნდა გაეეღო. ამ დაპყრობებს როცა აღწერს დიონ კასიოსი, ასახელებს კოლხეთს და მცირე სომხეთს. შემდეგ დაპყრობილი სომხეთის შემთხვევაში ასახელებს რომაელების მომხრე მმართველს დეიოტარეს, ზოლო კოლხეთში არისტარქეს დამარცხების შესახებ არაფერს წერს. უცნობია ფარნაკემ არისტარქე დაამარცხა თუ შეიკავშირა. როგორც პლუტარქე აღნიშნავს, ფარნაკემ ყველა იქაური მეფე და ტეტრარქოსი საამბოზოდ წააქეზაო“ (კეისარი 50). აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში ფარნაკეს მოქმედების შესახებ მხოლოდ ერთადერთი ცნობაა შემონახული, სადაც აღნიშნულია, რომ მან გაძარცვა ლევკოთეას სამლოცველო. ვიდრე ფარნაკე მცირე აზიაში ბრძოლებს აწარმოებდა, ბოსფორში მის მიერვე დანიშნული მმართველი ასანდრი აჯანყდა. მას უნდოდა ფარნაკეს წინააღმდეგ გამოსვლით რომაელების გული მოეგო და მათი ხელშეწყობათანხმობით ბოსფორში ხელისუფლება ეგდო ხელთ (დიონ კასიოსი, XLII, 46).

ძვ.წ. 47 წელს ქალაქ ზელასთან იულიუს კეისარმა დაამარცხა ფარნაკე (პლუტარქე, კეისარი, 50; დიონ კასიოსი, XLII, 47; აპიანე, 120). დამარცხებული ფარნაკე ზღვისკენ გაიქცა, ბოსფორში გადასასვლელად. ბოსფორში მას აჯანყებული ასანდრი შეებრძოლა, დაამარცხა და მოკლა (აპიანე, 120; დიონ კასიოსი, XLII, 47). ამის მიუხედავად, ასანდრი რომაელებმა ბოსფორის მმართველად მაინც არ დანიშნეს. ბოსფორის სამეფო იულიუს კეისარმა, სხვა ტერიტორიებთან ერთად, თავის მოკავშირე მითრიდატე პერგამონელს უბოძა. მაგრამ ბოსფორი მითრიდატე პერგამონელს ასანდრისაგან ხმლით უნდა მოეპოვებინა (დიონ

კასიოსი, XLII, 48). ამიტომ დაიძრა მითრიდატე პერგამონელი საბრძოლველად ბოსფორისაკენ. ასანდრმა მითრიდატე პერგამონელი დაამარცხა ბოსფორში ლაშქრობისას (სტრაბონი, XIII, IV, 3). რა ხდებოდა კოლხეთში ზემოხსენებული ომების დროს, წერილობითი წყაროებიდან უცნობია. ცნობების უქონლობა ამ ბრძოლების შესახებ იმითაც შეიძლება აიხსნას, რომ კოლხეთი, დასავლეთ კოლხეთი, ამ ომებში მხოლოდ სტრატეგიული მხარეა, სადაც უმოკლესი გზა გადიოდა ბოსფორიდან მცირე აზიისაკენ. საყურადღებოა, რომ ბოსფორისა და მცირე აზიის ბრძოლების აღწერას კი საისტორიო წყაროებში უფრო მეტი ადგილი ეთმობა.

საფიქრებელია, რომ შიდა კოლხეთში შეჭრა და ადგილობრივი სეკტუხების ამხედრება ამ შემთხვევაში არ შედიოდა მეომარი მხარეების ინტერესებში. ბუნებრივია, არცერთ მეომარ მხარეს არ ენდომებოდა ზურგში აჯანყებულები ყოლოდა, მით უმეტეს, რომ ცნობილია, მარტო ერთმა ასანდრის აჯანყებამ ბოსფორში, როგორი ტრაგიკული შედეგები გამოიწვია ფარნაკესათვის. ამიტომ შესაძლებელია, რომ შიდა კოლხეთის „სამთავროები“ - „სეკტუხები“ მთელი ამ ომების დროს გარკვეულ დამოუკიდებლობას ინარჩუნებდნენ.

რომის აღმოსავლური პოლიტიკა, ოქტავიანე ავგუსტუსის დროს უფრო აქტიური გახდა. რომაელების მომხრე მეფე პოლემონს მიეცა განკარგულება, რომ ბოსფორში ასანდრის გარდაცვალების შემდეგ რომის ფაქტიური ძალაუფლება აღედგინა (დიონ კასიოსი, IV, 24/4). დასავლეთ კოლხეთი ამჯერად უკვე პოლემონის საბრძოლო ოპერაციების არეალში უნდა მოხვედრილიყო, რადგან ბოსფორისაკენ მიმავალ გზაზე მდებარეობდა. პოლემონმა დასავლეთ კოლხეთი ოქტავიანე ავგუსტუსის დასტურით შეუერთა პონტოს. სტრაბონი გადმოგვცემს: „პოლემონს ჰქონდა კოლხეთი, ხოლო როდესაც ის მოკვდა (ძვ.წ. 8 წ.) მისი

მეუღლე პითოდორისი ფლობდა, მეფობდა კოლხებზე, ტრაპეზუნტზე, ფარნაკეაზე და ზემოთ მცხოვრებლებზე“ (XI, II, 18).

პოლემონის მოქმედების შესახებ კოლხეთში არავითარი წერილობითი ცნობა არ არსებობს. რახან ძვ.წ. 14 წელს პოლემონმა შეიერთა ბოსფორი, აქედან გამომდინარე სავარაუდოა, რომ რამდენიმე წლით ადრე უნდა შეეერთებინა დასავლეთ კოლხეთი.

რომის აღმოსავლურ პოლიტიკაში შავიზღვისპირეთს ერთ-ერთი ძირითადი ადგილი ეკავა. შავიზღვისპირეთის კომუნიკაციები აუცილებელი იყო პართიის ძლიერ სახელმწიფოსთან ქიშპობისას. რომს აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთიდან გაჰქონდა ლითონი, ხე-ტყე, მარცვლეული, ტყავეული, სელი, ღვინო და სხვ. (სტრაბონი, XI, II, 17). I საუკუნის რომაელი ავტორი მარკუს მანილიუსი აღნიშნავს, რომ რომაელებს კეებავს ნუმიდიელთა სანაპირო და ფასისის ჭალები. თან ამ უკანასკნელზე დასძენს, რომ ეს ის ადგილია, საიდანაც ოქროს საწმისი მოიტაცესო (V, 376-377).

ზღვისპირა, დასავლეთ კოლხეთი პოლემონის პონტოს შემადგენლობაში იმპერატორ ავგუსტუსის დროს შედის. ამ დროისათვის დასავლეთ კოლხეთი, მართალია, უშუალოდ არ ექვემდებარებოდა რომს, მაგრამ პონტოს სამეფოს საშუალებით რომის პოლიტიკურ გავლენაში ექცევა. ამ ხანებში რომის ლეგიონერები კოლხეთის მიწაზე არ იდგნენ. იმპერატორ ავგუსტუსის აღმოსავლური პოლიტიკის ძირითადი მიზანი იყო რომის აღმოსავლეთის საზღვრებთან შეექმნა ფაქტიურად რომზე დამოკიდებული, ხოლო ფორმალურად დამოუკიდებელი ქვეყნები, რომელთა ხელითაც რომი სასაზღვრო რეგიონებში თავისთვის სასურველ პოლიტიკას გაატარებდა (Ломоури, 1980, გვ. 136). ერთ-ერთი ასეთი სამეფო პოლემონის პონტო იყო, რომელშიც კოლხეთი, დასავლეთ კოლხეთი შედიოდა. პოლემონის პონტოს

მნიშვნელოვანი ცენტრი ქალაქი ტრაპეზუნტი ტერიტორიულად ახლო მდებარეობდა კოლხეთთან.

რომმა, მიუხედავად ძლევაგამოსილებისა, მაინც ვერ მოახერხა შიდა კოლხეთის სრული დამორჩილება. ეს ვერ მოხერხდა ვერც არისტარქეს, ვერც მითრიდატე პერგამონელის და ვერც პოლემონის ხელით. რამდენადმე გამართლდა ლუკულუსის წინასწარმეტყველება, რომელიც აღნიშნავდა ამ მხარის დამორჩილება ძალიან ძნელიაო (პლუტარქე, ლუკულუსი, 14). მართლაც, შიდა კოლხეთი თავისი ბიოგეოგარემოთი - ხეობებით, მთებით, სწრაფი, ძნელად გადასალახი მდინარეებით, უღრანი ტყეებით ადვილად დასამორჩილებელი არ უნდა ყოფილიყო. ამას ემატებოდა აგრეთვე აგრესიულად განწყობილი, ძლიერი „სამთავროები-სკეპტუხიები“.

დასავლეთ, ზღვისპირა კოლხეთისათვის კი რომაელები გარკვეული კონტროლის გაწევას ახერხებდნენ. ამაში მათი ძირითადი საყრდენი უნდა ყოფილიყო სანაპირო ქალაქები, რომლებშიც, შიდა კოლხეთისაგან განსხვავებით, შედარებით ძლიერი იყო ანტიკური სამეურნეო-კულტურული გავლენა. დასავლეთ კოლხეთი ის სტრატეგიულ-კომუნიკაციური მხარე იყო, რომელიც აუცილებლად სჭირდებოდა რომს თავისი გავლენის დასამყარებლად მცირე აზიასა და ბოსფორში.

ამრიგად, თვალშისაცემია, რომ საგარეო ფაქტორი მნიშვნელოვან, ზოგჯერ გადამწყვეტ როლს თამაშობდა კოლხეთის ისტორიული განვითარების პროცესში.

„ბერძნულ კოლონიზაციას“ კოლხეთისათვის ძირითადად კონსტრუქციული ძვრები უნდა მოჰყოლოდა. მაგალითად: სამეურნეო-კულტურული ინოვაციები; საერთაშორისო ურთიერთობაში ჩაბმა და სხვ.

იბერიის სამეფოსთან კოლხეთის ნაწილის ინკორპორაციამ კოლხეთის სამეფოს პოლიტიკური სტატუსის შეცვლა გა-

მოიწვია. კოლხეთისათვის უარყოფითი საგარეო ფაქტორი გამოდგა პონტოს სამეფოს ექსპანსია, რომელსაც ზღვისპირეთის ანექსია მოჰყვა. შიდა კოლხეთში დაინგრა და გაიძარცვა „ვანის“ მდიდარი ქალაქი. კოლხეთი გადაიქცა პონტოს სამეფოსა და რომს შორის საომარი მოქმედებების ასპარეზად, რითაც ადგილობრივი მოსახლეობა უნდა დაზარალებულიყო. რომმა გარკვეული ზემოქმედება მოახდინა კოლხეთის განვითარების პროცესზე (საგარეო ფაქტორი). ერთი მხრივ, ეს ზემოქმედება უარყოფითი გამოდგა ქვეყნის დასავლეთი მხარე რომის პოლიტიკურ გავლენაში მოექცა, ხოლო ზოგიერთ რეგიონში კი რომაელთა ცბიერი პოლიტიკის შედეგად არასტაბილური მდგომარეობა შეიქმნა, რაც შემდგომში რომისადმი ნახევრად დაქვემდებარებული „სამთავროების“ განვითარებით დასრულდა (მაგ. იხ. ფლავიუს არიანე, „მოგზაურობა შავი ზღვის გარშემო,“ II). მეორე მხრივ, რომმა იმ დროისათვის მოწინავე სახელმწიფომ, დადებითი როლიც ითამაშა კოლხეთის განვითარებაში; კერძოდ, ადგილობრივი მოსახლეობა უფრო ახლო გაეცნო იმ დროისათვის მოწინავე რომაულ კულტურას; სანაპირო ქალაქებში რომაული ნაწარმი გამოჩნდა; გაეცნენ ახალ საომარ ტაქტიკას და ტექნიკას.

კოლხეთში ხშირი საბრძოლო მოქმედებების დროს საჭირო იყო ორგანიზაციული საკითხების სწრაფი გადაწყვეტა. ეს, გარკვეულწილად, ხელს უწყობდა ადგილობრივ მოსახლეობაში საზოგადოებრივ კონსოლიდაციას, რაც შემდგომში კოლხეთის მემკვიდრე, ლაზიკის სამეფოს წარმოქმნაში გამოიხატა. კოლხეთ-ლაზიკის და იბერიის ადგილსა და საფუძველზე შემდგომ განვითარდა ერთიანი სახელმწიფო - საქართველო.

ქალაქ ფასისის (ფოთის) ტოპოარქეოლოგიისათვის

ქალაქი ფოთი, დღეს, საქართველოს უმნიშვნელოვანესი ნავსადგური და აზია-ევროპის სატრანზიტო გზის ერთ-ერთი ძირითადი პუნქტია. ქალაქი ფოთი საქართველოს მზარდი სოციალურ-ეკონომიკური და კულტურული ცენტრია. ქალაქში არის გემთსაშენებელი (აკეთებენ წყალქვეშა ფრთიან გემებს „კოლხიდას“), გემთშემკეთებელი, ჰიდრომექანიზმების, ელექტრომოწყობილობების, სახლმშენებლობის, სამკერვალო ქარხნები; ჩაის, ღვინის, ლუდის, ხილ-წვენების, ხორცის, თევზის, ხორბალ-პურეულის და სხვ. გადასამუშავებელ-დასამზადებელი საწარმოები. ფოთშია შავი ზღვის ერთ-ერთი დიდი ხელოვნური ნავსადგური, რკინიგზის სადგური, აეროპორტი. ქალაქში არის სკოლები, რამდენიმე კოლეჯის ტიპის სასწავლებელი (მათ შორის საზღვაო, სამუსიკო, სამხატვრო და სხვ.), უმაღლესი სასწავლებელი, თეატრი (ვ. გუნიას სახ.), ისტორიულ-მხარეთმცოდნეობითი მუზეუმი (გ. ჩიტაიას სახ.), ნ. ნიკოლაძის მუზეუმი, ეკლესიები, საავადმყოფოები, სასტუმროები, სანატორიუმები, კემპინგები და სხვ.

ქალაქ ფოთის (ფასისის) ისტორია ოცდაექვს საუკუნეს ითვლის; მაგრამ ჯერჯერობით, წერილობითი და არქეოლოგიური მონაცემების სიმცირის გამო, მისი უძველესი ისტორიის რიგი საკითხების სრული გაშუქება შეუძლებელია.

ფოთი იხსენიება როგორც ქალაქი, ნავსაყუდელი, ციხე შემდეგ წერილობით წყაროებში: ვახუშტი ბაგრატიონი „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა (ქც 4, გვ. 747, 10; 777, 24; 789, 23; 790, 10; 814, 20; 883, 20); 1071 წ. დაწერილი ნიკოლაოს წმიდის წინამძღვრისა (ქართული ისტ. საბუთების კორპუსი, 1984, გვ. 15; ქრონიკები..., 1897, გვ. 45); ათონის ივერიის მონასტრის 1074 წ., ხელნაწერი აღაპები (ათონის ივერიის..., 1901, გვ. 319); დიდი

სჯულისკანონი (დიდი სჯულისკანონი, 1975, გვ. 407); 1628 წ., ბიჭვინტისათვის შეწირულობის საბუთი (მასალები საქ. ისტ. გეოგრაფიისა და ტოპონიმიკისათვის, 1964, გვ. 210); 1712 წ. ისტ. ცნობა (ქრონიკები..., 1967, გვ. 105); ე. წ. ფურცელაანთეული ქრონიკა (ქრონიკები..., 1967, გვ. 629); 1737 წ. ლიხთიმერეთის რუკა (ბურჯანაძე, 1959, გვ. 188, 195); ტიმოთე გაბაშვილი, „მიმოსვლა“ (გაბაშვილი, 1956, გვ. 54); თეიმურაზ ბაგრატიონი, ახალი ისტორია (ბაგრატიონი, 1983, გვ. 54, 74); 1803 წ. წერილი ციციანოვისა (საქ. სახ. მუზეუმის ისტ. დოკუმენტები, 1953, გვ. 30); 1811 წ. დოკუმენტი (საქ. სახ. მუზეუმის ისტ. დოკუმენტები, 1953, გვ. 132, 139, 144); ნიკო დადიანის, ქართველთ ცხოვრება (დადიანი, 1962, გვ. 153, 174, 179, 199, 200, 201); ბაგრატ ბაგრატიონი, ახალი მოთხრობა (ბატონიშვილი დაეით, ბაგრატ, 1941, გვ. 64, 86, 103, 104); ქათიბ ჩელების ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ (ქათიბ ჩელები, 1978, გვ. 134); ჟაკ ფრანსუა გამბას მოგზაურობა ამიერკავკასიაში (გამბა, 1987, გვ. 71, 82, 104, 105, 135, 139); ქ. ქუთაისის მიტროპოლიტ მაქსიმეს 1769 წ. ჩანაწერები (Цагарели, 1898, გვ. 3); კაპიტან იაზიკოვის 1770 წ. ჩანაწერები (Цагарели, 1891, გვ. 261); ბოროზდინი, სამეგრელო (ბოროზდინი, 1934, გვ. 308); კ. კოხისა და ო. სპენსერის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ (კოხი, სპენსერი, 1981, გვ. 139, 165, 168-173); ალექსანდრე დიუმა, კავკასია (დიუმა, 1964, გვ. 445-449); იოჰან გიულდენშტედტი, მოგზაურობა საქართველოში (გიულდენშტედტი, 1962, გვ. 371); კავკასიის არქეოგრაფიული კომისიის აქტები (Акты..., XII ტ., გვ. 510-512).

ფოთი ლოკალიზდება დღევანდელი ქ. ფოთის ადგილზე. მდებარეობს მდ. რიონის შესართავთან (დელტაში), შავი ზღვის ნაპირზე, ტბა პალიასტომის ჩრდილო-დასავლეთ მხარეს. ვახუშტი ბაგრატიონი ფოთის შესახებ გადმოგვცემს: „...სადაცა ერ-

თვის რიონი ზღვას, აქა არს ფოთი,“ (ქც 4, გვ. 777, 24); „...მიერთვის ფოთს ზღუასა“ (ქც 4, გვ. 747, 10); „ხოლო რიონის თუალზედ სამხრეთის კიდეა ზედა, არს ფოთის ციხე, ...ნავსადგურობისათვის“ (ქც 4, გვ. 789, 23); „კვალად ფოთის სამხრეთით, ზღვის კიდეზე, არს ტბა პალიასტომისა დიდი. ამ ტბიდან შესდის ზღუას მდინარე ამისივე. აქიდან შემოვლენან ნაენი და დგებიან ტბასა შინა განსუენებისათვის“. „ამას იტყვიან ნაქალაქევს და შემდგომად მოცულსა წყლისაგან. კუალად ამ ტბისა და ჯუმათის მთის სამხრით დის მდინარე სუფსეი...“ (ქც 4, გვ. 790, 10).

დღევანდელ ფოთთან და მის შემოგარენში ლოკალიზდება ანტიკურ წერილობით წყაროებში მოხსენიებული ძვ.წ. V ს. ქალაქი ფასისი//ფაზისი. ბერძნული წერილობითი წყაროების ტოპონიმ ფასისს ქართველური ენების საფუძველზე მიღებულ ფოთის სახელწოდებად მიიჩნევენ - ფოთ//ფათ//ფას (მელიქიშვილი, 1965, გვ. 50-59; გორდეზიანი, 1971, გვ. 181-185; ფოგტი, 1964, გვ. 96). ამ მოსაზრებას გარკვეულწილად მხარს უმაგრებს ფოთის ტერიტორიაზე ტბა პალიასტომში აღმოჩენილი გრაფიტო (ფა), რომელიც ჰიდროარქეოლოგიური კვლევის შედეგად გამოვლენილ VI ს-ის ამფორაზე დადასტურდა (გამყრელიძე, 1987, გვ. 115).

ქ. ფასისი იხსენიება შემდეგ წერილობით წყაროებში: ფსევდო-სკილაქსი (ძვ. წ. IV ს), აზია, 81 (ყაუხჩიშვილი, 1967, გვ. 48); არისტოტელე (ძვ. წ. IV ს.) ფრაგმენტები 46 (ყაუხჩიშვილი, 1969, გვ. 73); პლატონი (ძვ. წ. 427-347 წწ.), „ფედონი“ 109 (ბ) (Πλατων, 1970, გვ. 83); ფსევდო-ჰერაკლიდე (ძვ. წ. IV-III სს მიჯნა) „ფასისელთა პოლიტია“ XVIII (ყაუხჩიშვილი, 1969, გვ. 195); ჰიპოკრატე (ძვ. წ. IV ს.) ჰაერთა, წყალთა და ადგილთა შესახებ, 15 (ყაუხჩიშვილი, 1965, გვ. 45); თეოკრიტე (ძვ. წ. IV ს.) „იდილია“ სქოლიოები, XIII, 24 (ურუშაძე, 1964, გვ. 316); სტრაბონი (I ს.), „გეოგრაფია“, XI, 2 თ., 16, 17; 3 თ., 4 (ყაუხ-

ჩიშვილი, 1957, გვ. 122, 123, 128); ფსევდო-პლუტარქე, „მდინარეების და მთების სახელების შესახებ...“, ფასისი, V, 1 (Латышев, 1948, გვ. 223); პლინიუსი გაიუს სეკუნდუსი (უფროსი) (I ს.) „ნატურალური ისტორია“, VI, 1, 13, 52, (Латышев, 1904, გვ. 178, 179, 185); პომპონიუს მელა (I ს.), „ქვეყნიერების აღწერილობა“ I, 108 (გამყრელიძე, 1965, გვ. 29); ფლავიუს არიანე (II ს.) „მოგზაურობა შავი ზღვის გარშემო“, 9, 10 (ფლავიუს არიანე, 1961, გვ. 40); კლავდიოს პტოლემეაიოსი (II ს.), „გეოგრაფიული სახელმძღვანელო“ V, 9 თ., 2 (ლომოური, 1955, გვ. 45); ფსევდო-ორფეუსი (III ს.) „არგონავტიკა“ გვ. 3 (მელაშვილი, 1977, გვ. 89); თემისტოხოსი (IV ს.) „სიტყვები“ XXVII (ურუშაძე, 1964, გვ. 470); კასტორიუსი (IV ს.) ე. წ. ტაბულა პევტინგერიუსა, X-XI (ლომოური, 1958, გვ. 109, ტაბ. 2); ამიანე მარცელინუსი (IV ს.) „ისტორია“ XXII, 8 თ., 24 (გამყრელიძე, 1961, გვ. 112); ანონიმი ავტორი (V ს.) „ექსისინის პონტოს პერიპლუსი...“ 44 (3), (Латышев, 1948, გვ. 229); ზოსიმე (VI ს.) „ახალი ისტორია“ I, 32 (ყაუხჩიშვილი, 1961, გვ. 268); სტეფანე ბიზანტიელი (VI ს.) „ეთნიკა“, ფასისი (ყაუხჩიშვილი, 1936, გვ. 286); აგათია (VI ს.) „იუსტინიანეს მეფობის შესახებ“, III, 19, 20, 21; IV, 23 (ყაუხჩიშვილი, 1936, გვ. 97, 98, 102, 179); მენანდრე (VI ს.) „ისტორია“ ფრაგმენტი 3 (ყაუხჩიშვილი, 1936, გვ. 209); ეპიფანე კონსტანტინეპოლელი (VIII ს.) „ანდრიას ცხოვრება“ თავი „სვანეთი, ფუსტა, აბაზგია, ჯიქეთი“ (ყაუხჩიშვილი, 1941, გვ. 58); თეოფანე ქრონოგრაფი (IX ს.) „ქრონოგრაფია...“, ფასისის ეპისკოპოს კვიროსის შესახებ (ყაუხჩიშვილი, 1941, გვ. 101); გიორგი კედრენე (XI ს.) „ისტორიული მიმოხილვა...“ ფასისის ეპისკოპოს კვიროსის შესახებ (ყაუხჩიშვილი 1963: 28); ბასილი სოფენელი (XI ს.) „უწმინდესი პატრიარქების ნუსხა“ 27 (ყაუხჩიშვილი, 1952, გვ. 128, 130, 139); ნიკეტა ზონიატე (XII ს.) „ქრონიკა...“, ფასისი სანავსადგურო ქალაქი (ყაუხჩიშვილი, 1966,

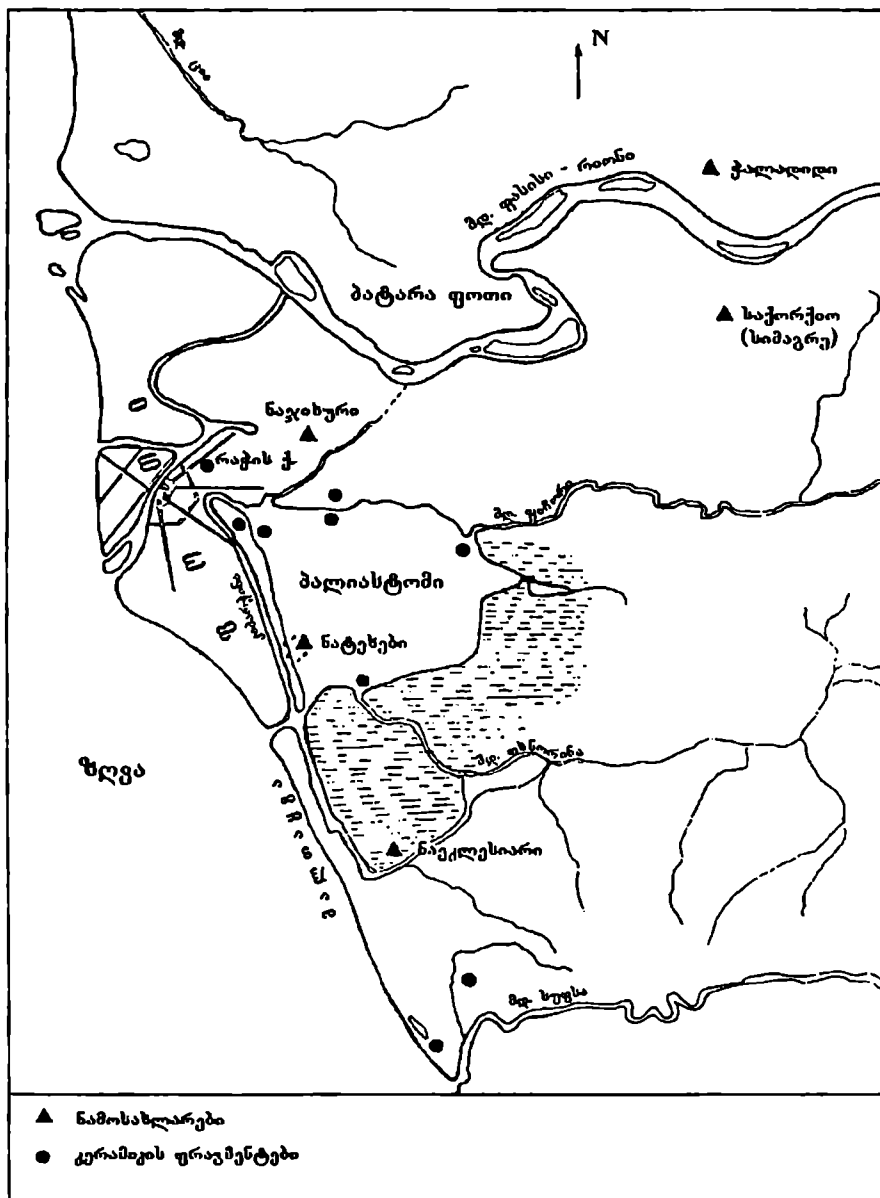
გვ. 132); ამბროზიო კონტარინი (XV ს.) „მოგზაურობა კავკასიაში...“ გვ. 2-3 (მოამბე, 1894, გვ. 49, 50); არქანჯელო ლამბერტის (XVII ს.) სამეგრელოს აღწერა (ლამბერტი, 1938, გვ. 172); ჟან შარდენი (XVII ს.) „მოგზაურობა სპარსეთსა და აღმოსავლეთის სხვა ქვეყნებში (შარდენი, 1975, გვ. 108, 258); ფრედერიკ დიუბუა დე მონპერე (1798-1850 წწ.) „მოგზაურობა კავკასიაში...“ (Montpereux, 1839-1843, გვ. 63; Монперэ, 1937, გვ. 11, 145, 148).

ქალაქ ფასისის შესახებ უძველესი საყურადღებო წერილობითი ცნობა შემონახულია ძვ. წ. IV ს. ავტორის ფსევდო-სკილაქს კარიანდელის პერიპლუსში - „აზია“, 81. უმნიშვნელოვანესი ცნობა ქ. ფასისის ადგილმდებარეობის შესახებ დაცულია ძვ. წ. I და ახ. წ. I სს. მიჯნის გეოგრაფოსის სტრაბონის „გეოგრაფიაში“: „ფასისზე მდებარეობს მისი მოსახელე ქალაქი, კოლხთა სავაჭრო ადგილი, გარშემორტყმული მდინარით (რიონი), ტბით (პალიასტომი) და ზღვით“ (სტრაბონი, XI, II, 17). როგორც ვხედავთ ეს აღწერილობა ზედმიწევნით ესადაგება დღევანდელი ქ. ფოთის მდებარეობას. საყურადღებოა აგრეთვე ქ. ფასისის თვითმხილველის, რომის იმპერიის მაღალი რანგის მოხელის, II ს. ავტორის ფლავიუს არიანეს საინსპექციო აღწერის „პერიპლუსი შავი ზღვის გარშემო“-ში შემონახული ცნობა: „ფასისში რომ შედიხარ, მარცხნივ აღმართულია ქალღმერთ ფასიანეს ქანდაკება“... „თვით ციხე-სიმაგრე, რომელშიც თავსდება ოთხასი რჩეული მეომარი, მე მეჩვენა მეტად მიუდგომლად ადგილის ბუნების მიხედვით, უშიშროების თვალსაზრისით მეტად მოხერხებულ ადგილზე მოთავსებულად აქ მომსვლელთათვის. ორმაგი თხრილი ერტყმის კედელს, ორივე ფართოა, წინათ კედელი თიხისა იყო და ხის კოშკები იდგა მასზე, მაგრამ ახლა კედელი და კოშკები გამომწვარი აგურისაგანაა გაკეთებული. საძირკველი მისი მყარია, ზედ სამხედრო მანქანებია დადგმული. ერთი სიტყვით, ყოველმხრივ იმდაგვარადაა მოწყობილი, რომ ვერავინ მი-

უახლოვდეს და რომ ალყის საფრთხე არ მოელოდეს ციხის დამცველთ. ხოლო, რადგან ნაესადგური უშიშარი თავშესაფარი უნდა ყოფილიყო ზომალდთათვის, აგრეთვე ციხის გარშემო მდებარე სხვა ადგილებიც, რომლებიც დასახლებულია სამსახურიდან გადამდგარი სამხედრო პირებით და ვაჭრებით“ (არიანე, “პერიპლუსი...“, 9).

ქ. ფასისიდანაა გატანილი ყუბანში ე. წ. ზუბოვის ყორღანში აღმოჩენილი ძვ. წ. V ს. დათარიღებული ვერცხლის ფიალა, რომელზედაც ბერძნულის იონიურ დიალექტზე შესრულებული წარწერაა. მასში ნახსენებია ქ. ფასისში მდებარე აპოლონის ტაძარი, რომელსაც ეკუთვნოდა ეს ფიალა (ყაუხჩიშვილი, 1976, გვ. 235-237; ლორთქიფანიძე, 1997, გვ. 15-34; ფიალის აღწერა და წარწერის თარგმანი იხ. ქვემოთ). ფასისი ძველთაგანვე ქართველური მოსახლეობით დასახლებულ მიწაწყალზეა იონიიდან გამოსული მიღეთელების მიერ ძვ. წ. VI-V სს.-ში ადგილობრივ მოსახლეობასთან საკონტაქტოდ, სავაჭრო ცენტრად, კოლონიამპორიონად დაფუძნებული (Лордкипаниძე, 1977, გვ. 187; 256; Лордкипаниძე, 1997, გვ. 15-34). ფსევდო-პერაკლიდეს ცნობის მიხედვით (ყაუხჩიშვილი, 1969, გვ. 189-190) დაახლოებით ძვ. წ. III ს-დან ფასისი პოლისური ტიპის, სტრუქტურულად შერეულ ქალაქად გარდაიქმნა (გამყრელიძე, 1993, გვ. 47-48, 57-58).

მიუხედავად იმისა, რომ ძველი ფასისის ადგილმდებარეობა ანტიკური წერილობითი წყაროების მიხედვით ზოგადად განსაზღვრულია (იხ. სტრაბონი, არიანე), დღეისათვის მეცნიერების წინაშე ისევ დგას მისი ზუსტი ლოკალიზების პრობლემა, რადგან კლასიკური ხანის ქალაქი არქეოლოგიურად არ არის დადასტურებული. ფასისის ლოკალიზება ტოპოგრაფიის შესახებ გამოთქმულია შემდეგი მოსაზრებები: პირველი ფრედერიკ დიუბუა დე მონპერე თვლის, რომ რომაული ხანის ფასისი მდებარეობდა სოფ. ჭალადიდსა და ფოთს შორის. კერძოდ, ხსენებულ

მონაკვეთზე, ფოთის აღმოსავლეთით (დღევანდელი აეროდრომის ტერიტორიაზე) მან აღმოაჩინა ნაციხარის ნაშთები, რომელიც არიანესეულ ფასისად მიიჩნია (Montpèreux, 1839: 63-80). მეორე - თ. ბრუნის აზრით ფასისი პალიასტომის ტბის სამხრეთ-აღმოსავლეთ მონაკვეთში მდებარეობდა (Брун, 1880, გვ. 250). მესამე

ნ. შაფრანოვის მოსაზრებით ფასისი პალიასტომის ტბის სამხრეთ ნაპირზე, მდ. სუფსის შესართავთან იყო განლაგებული (Шафранов, 1880, გვ. 3). მეოთხე - ლ. ელინიცკის აზრით ფასისი უნდა მდებარეობდეს მდ. რიონის შესართავის მარცხენა ნაპირზე დაახლოებით იქ, სადაც დღეს საზღვაო პორტი მდებარეობს (Ельницкий, 1938, გვ. 307-320). მეხუთე - მ. ბერძნიშვილის მოსაზრებით ფასისი მდებარეობდა მდ. რიონის მარცხენა ნაპირზე პატარა ფოთთან, ხოლო არიანეს დროინდელი კი იქ, სადაც დღეუბა დე მონპერე მიუთითებს (ბერძნიშვილი, 1942, გვ. 19-20). მეექვსე ბ. კუფტინის აზრით არიანეს დროინდელი ფასისი მდებარეობდა პალიასტომის ტბის შენაკადის მდ. ფიჩორის ნაპირებზე (Куфтин, 1950, გვ. 116). მეშვიდე ნ. ხოშტარია თვლიდა, რომ ძველი და რომაულ-ბიზანტიური ხანის ფასისი დღევანდელი ქ. ფოთის ადგილზე მდებარეობდა (ხოშტარია, 1953, გვ. 33). მერვე ნ. ლომოური იზიარებს დღეუბა დე მონპერეს მოსაზრებას ოლონდ თელის, რომ ის აგათიას (ახ. წ. VI ს.) დროინდელი ნაქალაქარია (Ломоури, 1957, გვ. 96-99). მეცხრე გ. გრიგოლია ფიქრობს, რომ ფასისი საძებნელია პალიასტომის აღმოსავლეთ მხარეს, სადაც მდ. ფიჩორი ერთვის ტბას (გრიგოლია, 1973, გვ. 54). მეათე - პალეოგეოგრაფ ჯ. ჯანელიძის აზრით ქ. ფასისი მდ. რიონის ხეობის გასწვრივ, ზღვიდან 6 კმ-ზე, პატარა ფოთის და სოფ. ჭალადიდის ირგვლივ ტერიტორიაზე უნდა ვეძებოთ (ჯანელიძე, 1973, გვ. 5-16). მეთერთმეტე ოთ. ლორთქიფანიძე და თ. მიქელაძე წერილობითი და არქეოლოგიური მონაცემების შეჯერების შედეგად მივიღენ იმ დას-

კვნამდე, რომ „ფასისის სახელით ცნობილი სხვადასხვა ეპოქის ქალაქები უნდა ვიკვლიოთ იმ არქეოლოგიური ძეგლების შესწავლის გზით, რომლებიც განლაგებულია მდ. რიონის შესართავის აუზში ქვემო-ჭალადიდს და ზღვის სანაპიროზე გრიგოლეთ-ყულევს შორის მოქცეულ ტერიტორიაზე“ (ლორთქიფანიძე, მიქელაძე, 1973, გვ. 33). მეთორმეტე გ. გამყრელიძის მოსაზრებით III-VII სს. ფასისია ე. წ. „ნატეხების“ ნამოსახლარი, რომელიც აღმოჩნდა ქ. ფოთის სამხრეთ ნაწილში, პალიასტომის ტბის ჩრდილო-დასავლეთ მონაკვეთში. ვთვლით, რომ ლოკალური გეომორფოლოგიური ცვლილებების გამო, მდ. რიონის, ფიჩორის და სუფსის შორის მდებარე მონაკვეთში ფასისის ნაწილი ხშირად ხვდებოდა წყალში (ან ტორფიან ჭაობში); ამიტომ ქალაქი, მოცემული მონაკვეთის ფარგლებში, სხვადასხვა ეპოქაში სხვადასხვა ადგილზე ინაცვლებდა (გამყრელიძე, 1987, გვ. 97-117; Gamkrelidze, 1990, გვ. 215-219; Gamkrelidze, 1990, გვ. 223-226; Gamkrelidze, 1992, გვ. 101-109; Gamkrelidze, 1992, გვ. 42-43).

ქ. ფასისი, შემდგომში ფოთი, ევროპა-აზიის საზღვაო-სამდინარო-სახმელეთო სატრანზიტო მაგისტრალის ერთ-ერთი ძირითადი პუნქტი იყო (Мордкипаниძე, 1957, გვ. 377-384). ქ. ფასისის საშუალებით უცხოეთში გადიოდა ოქრო, რკინა, საამშენებლო ხე, სელი, სელის ზეთი, თაფლი, ღვინო და სხვ. ფასისის სახელით არის ევროპულ ენებში ცნობილი „ფასისური ზოხობი“ (ფაზანი), რომელიც აგრეთვე დიდი რაოდენობით გაჰყავდათ ქალაქის სანახებიდან. ელინისტურ და რომაულ ხანაში გაიზარდა ფასისის, როგორც სატრანზიტო-საეაჭრო ქალაქის მნიშვნელობა.

ძვ. წ. 66 წ. ფასისთან შეხვდნენ ერთმანეთს იბერიიდან გადმოსული პომპეუსი და რომაელების სამხედრო-საზღვაო ძალების ხელმძღვანელი სერვილიუსი, რომლის ფლოტიც ზღვიდან კეტავედა და აკონტროლებდა ქალაქს. აღმოსავლეთ შავი ზღვისპირეთში რომაელების გავლენის გაძლიერების შემდეგ ფასისში ჩადგა

რომაული სამხედრო გარნიზონი. სწორედ ამ გარნიზონის სამხედრო-საფორტიფიკაციო მზადყოფნას ფასისში აღწერს 134 წ. იმპერატორ ადრიანეს ინსპექტორი ფლავიუს არიანე (იხ. ზემოთ). ამ მხრივ საყურადღებოა სოფ. ციხისძირში აღმოჩენილი ლათინურ დამღიანი თიხის ფილა, რომელიც ფასისში განლაგებული სამხედრო ნაწილის სახელოსნოში დამზადებული უნდა იყოს (შპაიდელი, 1985, გვ. 134-140). ციხე-სიმაგრე ფასისი, იმპერატორ კონსტანტინე I-ის ადმინისტრაციული მოღვაწეობისას იხსენიება. IV ს. ფასისში უმაღლესი რიტორიკული სკოლა იყო განლაგებული. IV ს-თვის ფასისი ლაზიკის (ახალი კოლხური სამეფოს) შემადგენლობაში შედიოდა. 542-562 წწ. ბიზანტია ირანის ომის დროს ერთ-ერთი გადამწყვეტი ბრძოლა სწორედ ფასისთან მოხდა, რომელშიაც ბიზანტია-ლაზიკის გაერთიანებულმა ჯარმა დაამარცხა ირანელები. VI-VIII სს-ში ფასისში იყო კონსტანტინეპოლს დაქვემდებარებული საეპისკოპოსო. ფასისელ ეპისკოპოს თეოდორეს ხელმოწერა შემორჩენილია 553 წ. მსოფლიო საეკლესიო კრების გადაწყვეტილებაზე. ერთ-ერთი ფასისელი ეპისკოპოსი კვიროსი დაწინაურებულ იქნა ალექსანდრიის პატრიარქად. შემდგომში ფასისში რეზიდენცია ჰქონდა ლაზიკის მიტროპოლიტს, რომელსაც სამი საეპისკოპოსო ექვემდებარებოდა. X ს-დან ფასისის მიტროპოლიტი საქართველოს ავტოკეფალური ეკლესიის მცხეთის კათალიკოსს დაექვემდებარა. XIV-XV სს-ში ფასისში მდებარეობდა გენუის სავაჭრო ფაქტორია. 1578 წ. ფოთი დაიპყრეს ოსმალებმა და თავის ერთ-ერთ სამხედრო ფორპოსტად აქციეს. 1640 წ. დასავლეთ საქართველოს სათავადოების გაერთიანებულმა სამხედრო რაზმებმა დაიბრუნეს ქ. ფოთი. 1723 წ. ქალაქი ისევ დაიპყრეს ოსმალებმა. 1809 წ. თავად ნ. დადიანის ხელმძღვანელობით ფოთი ისევ დაიბრუნეს ქართველებმა. 1828 წ. ფოთი გადადის რუსების ხელში და დაექვემდებარა ქუთაისის საგუბერნატოროს. 1872 წ. ფოთში გაიყვანეს

რკინიგზა. 1863-1905 წწ რეკონსტრუირებულ-აშენებულ იქნა ფოთის საზღვაო პორტი. 1878 წ. რუსეთ-თურქეთის ომის დროს ქალაქი კიდევ ერთხელ დაინგრა. 1894 წ. ფოთის მერად აირჩიეს ცნობილი საზოგადო მოღვაწე ნ. ნიკოლაძე. სწორედ მისი პროექტით მოხდა დღევანდელი ფოთის გეგმარების შემუშავება; აიგო სამოქალაქო და სახელმწიფო შენობები, ხიდები, სასტუმროები, საავადმყოფოები, მონუმენტური ეკლესია; მოხდა საზღვაო პორტის გაფართოება. ფოთი იქცა შავი ზღვის ერთ-ერთ მნიშვნელოვან სატრანზიტო ნავსადგურად.

ფოთი-ფასისის და მისი მიდამოების არქეოლოგიურ კვლევას კარგა ხნის ისტორია გააჩნია. ჯერ კიდევ 1834 წ. ფრედერიკ დიუბუა დე მონპერემ ფოთის აღმოსავლეთით (დღევანდელი აეროდრომის ტერიტორიაზე), ადგილ „ნაჯიხურთან“ ციხე-სიმაგრის ნაშთები აღმოაჩინა, რომელიც არიანეს დროინდელ ფასისად მიიჩნია. მან ამ ციხის ნახაზიც დაგვიტოვა (Монперо, 1939, გვ. 63-80). 1953 წ. ნ. ხოშტარია მცირე არქეოლოგიური დაზვერვები ჩაატარა ქ. ფოთის მიდამოებში (ხოშტარია, 1953, გვ. 30-33). 1961-65 წწ-ში ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის არქეოლოგიის და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის ფოთის არქეოლოგიური ექსპედიცია (ხელმძღვანელები თ. მიქელაძე, ოთ. ლორთქიფანიძე) იკვლევდა ქ. ფოთის შემოგარენს; არქეოლოგიურთან ერთად ჩატარდა გეოლოგიური ბურღვებიც. 1969 წ. ამავე ინსტიტუტის დასავლეთ საქ. საძიებო-არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ დაზვერვები აწარმოვა ადგილ ნაჯიხურის ახლოს (ხელმძღვანელი გ. გრიგოლია). 1971 წლიდან ფასისის არქეოლოგიის საკითხებს იკვლევს ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის არქეოლოგიის და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის კოლხეთის არქეოლოგიური ექსპედიცია (ხელმძღვანელი თ. მიქელაძე), რომელიც 1977 წლიდან არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის ეგიდით მუშაობს. 1985 წლიდან ფოთში კვლევა-ძიებას აწარმოებს საქ. მეცნ. აკადემიის არ-

ქეოლოგიური კვლევის ცენტრის შავიზღვისპირეთის პიდროარ-ქეოლოგიური ექსპედიცია (ხელმძღვანელი გ. გამყრელიძე), რომელმაც ტბა პალიასტომში III-VII სს. ნამოსახლარის ნაშთებს მიაკვლია.

დღევანდელი ფოთის ტერიტორიაზე ყველაზე ძველი არქეოლოგიური მონაცემი ადგილ ნატეხებთან პალიასტომის ტბის ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილში თიხა-ტორფიან ფენებში დადასტურდა. აქ აღმოჩნდა ძვ. წ. IV ს-ის ატიკური შავლაკიანი ჭურჭლის პროფილირებული ქუსლი და როდოსული (?) ამფორის ძვ. წ. III ს. ძირი (Гамкрелиძე, 1992, გვ. 35, სურ. 5, 6). ქ. ფოთის მიდამოებში (ზუსტი ტოპოგრაფია უცნობია) აღმოჩნდა ძვ. წ. V ს. კოლხური თეთრის 2 ცალი დიდრაქმა (II ტიპის) და რამდენიმე სხვა უფრო მცირე ნომინალი (ინახება საქ. სახ. მუზეუმში) (Пахомов, 1926, გვ. 37; Душча, 1987, გვ. 14-15). ქ. ფოთში, პირველი მაისის და კავკასიის ქუჩების გადაკვეთაზე გეოლოგიური ბურღვის შედეგად 6 მ-მდე სიღრმეზე აღმოჩნდა სინოპურის (?) მსგავსი ძვ. წ. II-I სს კერამიკის ნაშთები (მიქელაძე, 1978, გვ. 18-19). ფოთის შემოგარენში ყველაზე ადრეული სამოსახლოს კვალი აღმოჩნდა სოფ. ქვემო ჭალადიდში, მდ. რიონის მარჯვენა მხარეს (1,5 კმ-ზე ჩრდილოეთით), ფოთისაკენ მიმავალი გზის მარცხენა მხარეს, ადგილი ზურგა, ნ. ყიფიანის საკარმიდამო ნაკვეთი. ბორცვის ფართობი დაახლოებით 1800 კვ. მ; სიმაღლე ზღვის დონიდან 5,04 მ. ბორცვზე, ზემოდან ქვევით აღმოჩნდა შემდეგი ფენები: პირველი მოყვითალო ქვიშანარევი თიხნარი; მეორე მოყვითალო თიხნარი; მესამე დამწვარი შიგადაშიგ მოშაო ბათქაშებიანი და ძელებიანი მოყვითალო ნიადაგი. დამწვარი ძელების თარიღი რადიოკარბონული C_{14} -ის მეთოდით არის 3470 ± 190 წ. (ანალიზი ჩაატარა თბილისის სახ. უნივერსიტეტის ლაბორატორიამ; ხელმძღ. ა. ბურჭულაძე). ბორცვის შუა და ქვედა ფენა განისაზღვრა გვიანბრინჯაოს ხანის

ადრეული ეტაპით (მიქელაძე, 1978, გვ. 40). ეს ფენები ძირითადად წარმოდგენილია კერამიკით: ქოთნები, ტოლჩები, თასები. ისინი ძირითადად შემკულია შვერილებიანი ყურებით, რომლებიც განივ ჭრილში ოვალურია; თუმცა არის ოთხკუთხა განივ ჭრილიანი ყურებიც. კერამიკა ძირითადად მოშაოდ და მოწითალოდ არის გამომწვარი. უმეტესად აღმოჩნდა საშუალო და მცირე ზომის ჭურჭლის ფრაგმენტები. ისინი შემკულია ღაროვანი და ჭდეებიანი; წიწვისებური, შევრონებიანი, ირიბ ჭდეებიანი და ტალღოვანი ორნამენტით. ამ ფენაშივე დადასტურდა შავპრიალა, ზოლებიანი და რომბისებურ ორნამენტის კერამიკაც. აქვე აღმოჩნდა ქვის ყალიბი (?), ოვალური ფორმის ქვის ხელსაფქვავე, კონუსისებური კვირისთავი, ნამგლის კაჟის ჩასართავები. „ზურგას“ ზედა ფენა ქვედა ფენებთან შედარებით არქ. მასალის მხრივ უფრო მწირია. ამ ფენაში შეიმჩნევა ქვედა კულტურული ფენების ტრადიციის გაგრძელება (მიქელაძე, 1978, გვ. 32).

სოფ. ქვემო ჭალადიდის საბაჟოს უბანზე ზურგას გარდა სადაზვერვო თხრილები გავლებულ იქნა მოსახლეების ა. ბერიძის და ნ. კორტის კარმიდამოებშიც. პირველი ზურგას სამხრეთითაა, ხოლო მეორე სახრეთ-აღმოსავლეთით 200 მ-ზეა დაცილებული. ნამოსახლარების კვალი დადასტურდა მოყვითალო ფერის თიხამიწის ფენაში. რის ქვემოთაც მონაცრისფრო თიხა-სილის ფენაა, ხოლო ქვემოთ ტორფიანი ნიადაგია. განათხარში აღმოჩნდა დამწვარი ძელების და ბათქაშების ნატეხები. კერამიკიდან დადასტურდა სუფრის და სამზარეულო ჭურჭელი. კერამიკა ორნამენტით ზურგას ნამოსახლარისნაირია. აღმოჩნდა მეტალურგიული ქურის საბერველი მილი და კოლხური მინიატურული ცულის დასამზადებელი ყალიბი.

მეორე სამოსახლო, რომელიც უნდა მივიჩნიოთ ძველი ქ. ფასისის (ძვ. წ. VI-V სს) სასოფლო გარემოცვად, აღმოჩნდა სოფ. საქორქიოს აღმოსავლეთ ნაწილში, სიმაგრეს სახელწოდებით

ცნობილ უბანში, ფ. ფაციათ საკარმიდამოსთან, მდ. რიონის მარცხენა ნაპირზე, 200-მდე მეტრზე, ზღვიდან დაახლოებით 13 კმ-ზე. „სიმაგრეს“ ბორცვის სიმაღლე 1,25 მ-ია, ხოლო ფართობი, რომელიც ნახევარფეროს მოყვანილობისაა დაახლოებით 3200 კვ. მ-ს მოიცავს. აქედან არქეოლოგიურად შესწავლილია 255 კვ. მ. ფართობი. ბორცი ძირითადად შედგება მოყვითალო ფერის თიხნარისაგან; ჭრილი 1,50 მ-მდეა. მის ქვეშ მონაცრისფრო, კულტურული მონაცემებით სტერილური (30 სმ-მდე) ფენაა, ხოლო სულ ქვემოთ მოშაო ფენაა (60 სმ-მდე), რომელშიც აღმოჩნდა გეგმარების მქონე ხის ნაგებობები. აქ შეიმჩნევა რამდენიმე სამშენებლო ღონე. „სიმაგრის“ არქეოლოგიური მასალა ძვ. წ. VI-V სს. თარიღდება (მიქელაძე, 1978, გვ. 68).

სიმაგრის ბორცვის ნაგებობები ოთხკუთხა ფორმისაა და ძელების წყობითაა ჯარგვალურად ნაგები. დადასტურებულია წნული ღობეების ნაშთები. აღმოჩნდა ნაგებობების იატაკები, შესრულებული თიხატკეპნილი მიწით და ზედ ფიცარნავით ან ლასტის ნაირი წნულით. ერთ-ერთი ნაგებობის ნაშთები 112 კვ. მ. უდრის. ნაგებობაში არის ტიხრები; დადასტურდა აგრეთვე ბოძების ნაშთები. ნაგებობის კედლების ძელები ძირითადად ერთმანეთში ჩაჭდომის წესით არის ნაგები. აღმოჩნდა ასეთი კედლის ძელების ექვსი რიგი.

სიმაგრის ნამოსახლარებზე აღმოჩნდა მრავალფეროვანი ძვ. წ. VI-V სს კერამიკა. აღსანიშნავია, რომ ადგილობრივი დიდად სჭარბობს უცხოურ არქ. მასალას. აღმოჩენილი ადგილობრივი, კოლხური კერამიკა ყველა არქ. ფენაში ტიპოლოგიურად ერთნაირია. კერამიკა ტიპიურია VI-V სს კოლხეთისათვის და ცნობილია ე. წ. კოლხური კერამიკის სახელით. აღმოჩნდა სამეურნეო: ქვევრები, დერგები; სამზარეულო: ქოთნები, ქოთნის სარქველები, სასმისები, ყურმილიანი ხელალები, კოჭბები, ლანგრები, ჯამები, ჭრაქები. დადასტურდა კონუსური ფორმის

კვირისთავები; ბრინჯაოს დანა; რკინის ყუნწიანი და მასრიანი შუბისპირები; რკინის თოხი; რკინის დანები; ანკესი; რკინის ლაგამი; ვერცხლის რგოლი; წაგრძელებული ფორმის ქვის ხელსაფეკვავეები; კაეის ხელშუბისპირი; ძვლის მახათი; ხის ციცხვები; ხის სავარცხელი; სარდიონის სფერული და კონუსური მძივები; გიშრის კვერცხისებური ფორმის მძივი; შავი მინის პასტის მძივები; ოქროს სამკუთხა საკიდი, რომელზედაც ცვარათი შესრულებულია მეანდრის ორნამენტი. უცხოური კერამიკიდან აღსანიშნავია ამფორების ქიოსური, ლესბოსური, სამოსური; სუფრის ჭურჭელი წარმოდგენილია იონური კერამიკით - ჯამების, ჭრაქების და კილიკების ფრაგმენტები; შავლაკიანი და შავფიგურული ატიკური ჭურჭელი - კილიკების, ჯამების ნატეხები.

მღ. რიონის მარცხენა ტერასის გაყოლებით ზღვიდან დაახლოებით 9-12 კმ-ზე, აღმოჩნდა ძვ. წ. VI-IV სს ძელურ-ბათქაშიანი ნაგებობები. არქეოლოგიური მასალა აქ წარმოდგენილია კოლხური კერამიკით ქოთნები, კოჭბები, სარქველები, ყურმილიანი ღოჭები და სხვ. ელინისტური ხანის არქ. მასალა აღმოჩნდა სიმაგრის ნამოსახლარის სამხრეთით დაახლოებით 1 კმ-ზე. აქ დადასტურდა კოლხური ქედებიანი ქვევრების და მოყავისფრო კეციანი კოლხური ამფორების ნატეხები. აღმოჩნდა აგრეთვე სინოპური ამფორის ძირი.

ქ. ფოთის სანერგის ნაკვეთზე, რომელიც ფოთის აეროპორტის ჩრდილო-აღმოსავლეთით არის, აღმოჩნდა ადრეული შუა საუკუნეების ორი წელშეზნექილი ადგილობრივი ამფორა. აქვე დადასტურდა ოთხკუთხა დიაგონალურად ურთიერთმკვეთი ორ ღარიანი აგურები. არქ. მასალა ადრეულ შუა საუკუნეებს განეკუთვნება. აქვე, ფოთის აეროდრომის მიდამოებში, აღვილ ნაჯიხურის ჩრდილოეთით (30 მ-ზე) გაჭრილ თხრილში აღმოჩნდა: აგურის და კრამიტის ფრაგმენტები; გოფირებულ ზე-

დაპირიანი ამფორის ნატეხები; იმპერატორ ადრიანეს (117-138 წწ) სახელით ქ. კესარიაში მოჭრილი ვერცხლის დიდრაქმა (გრიგოლია, 1973, გვ. 44; მონეტა განსაზღვრა ნუმიზმატმა, პროფ. გ. ლუნდუამ).

სიმაგრის ბორცვის ჩრდილო-აღმოსავლეთით, დაახლოებით 300 მ-ზე, მდ. რიონის მარცხენა ნაპირზე აღმოჩნდა სამაროვნის ნაშთები (ძვლოვანი მასალა). აქვე დადასტურდა ქვით, აგურით და კირხსნარით აგებული შენობის ნაშთები (გეგმა არ იკითხება). აღმოჩნდა ურთიერთმკვეთ ღარებიანი აგურები, ცალყურა ხელაღები, ჭინჭილები, კათხები, ორყურა ქილები, ჯამები. ჭურჭელი დამზადებულია კარგად განლექილი თიხისაგან და ღია მოყავისფროდაა გაომოწვარი. არქ. მასალა ადრეული და შუა შუა საუკუნეებისაა.

ქ. ფოთის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაწილში, პალიასტომის ტბასთან, ქალაქის შემოსავლელი გზის, კაპარჭინაზე ახალი ხიდის მშენებლობის ადგილზე აღმოჩნდა ადრეული შუა საუკუნეების კერამიკის ფრაგმენტები (ქვევრის წვეტიანი ძირები, ჯამები, წელშეზნექილი ამფორების ნატეხები). პალიასტომის სამხრეთ-აღმოსავლეთ შენაკადის თხორინას შესართავთან ნაპოვნია გოფირებული ამფორა. ადრეული შუა საუკუნეების ამფორების ნატეხები ნაპოვნია აგრეთვე მდ. ფიჩორის პალიასტომთან შერთვის მონაკვეთშიც (გამყრელიძე, 1987, გვ. 98-104; Гамкrelliძე, 1992, გვ. 33-34). ადრეული შუა საუკუნეების კერამიკა აღმოჩნდა ქ. ფოთის დღევანდელი აეროდრომის ტერიტორიაზე, ადგილ „ნაჯიხურში“ (ღიუბუა დე მონპერეს მიკვლეული). კერძოდ: ურთიერთგადაკვეთ ღარიანი აგურები, გოფირებული კერამიკის ნატეხები. „ნაჯიხურიდან“ სამხრეთ-დასავლეთით მდ. შავის პალიასტომთან შესართავთან აგრეთვე აღმოჩნდა ადრეული შუა საუკუნეების კერამიკის ფრაგმენტები (ქვევრები, გოფირებული ამფორები და სხვ.). დღესდღეობით ქ. ფოთის ცენტრში

შემორჩენილია მხოლოდ XVI ს. თლილი ქვით ნაგები ოთხკუთხა კოშკი, რომელსაც (პირობითად ნიკოლაძისას ეძახიან) ციხე-სიმაგრის ნაშთად მიიჩნევენ. ამ ციხე-სიმაგრის ქვები გამოყენებულ იყო საზღვაო პორტის მშენებლობისას (პაჭკორია, 1974, გვ. 16).

ფოთ-ფასისთან დაკავშირებული რამდენიმე ეპიგრაფიკული ძეგლია შემორჩენილი: ბერძნულ წარწერიანი ვერცხლის ფიალა, რომელიც აღმოჩნდა ყუბანში, ზუბოვის ყორღანში (ინახება ს.-პეტერბურგის „ერმიტაჟში“). ფიალის დიამ. 21 სმ-ია; ფსკერი ამოზრტულია; შემკულია ხაზოვანი და წერტილოვანი ორნამენტით; გამოსახულია გველი და ირმის თავები; პირზე აქვს ერთსტრიქონიანი წარწერა ἸΠΟΛΛΩΝΟΣ ἩΓΕΜΟΝΟΣ. ἼΕΙΜΙ ΤΟΜ ΦΑΣΙ „აპოლონ წინამძღოლისა ვარ, რომელიც ფასისშია“. შესრულებულია ბერძნული ენის იონიურ დიალექტზე, პალეოგრაფიულად ძვ.წ. V-IV სს-ით თარიღდება (ყაუხჩიშვილი, 1976, გვ. 235-236; Лордкипанидзе, 1997, გვ. 15-34).

ლათინურ წარწერიანი დამლა აგურზე (ფილაზე) აღმოჩნდა სოფ. ციხისძირის ნაციხარზე (ინახება საქ. სახ. მუზეუმში) „VEX.FA“, „VEX[illatio]FA[siana] „ვექსილაციო ფასიანა“, რომელსაც ქ. ფასისში II ს-ში მღვარი სამხედრო ნაწილის სახელოსნოში დამზადებულად მიიჩნევენ (შპაიდელი, 1985, გვ. 134-140).

ქ. ფოთში, პალიასტომის ტბის ჩრდილო-დასავლეთ მხარეს ადგილ „ნატეხებში“ აღმოჩნდა ადგილობრივი წარმოების წაგრძელებულტანიანი წელშეზნექილი ამფორა, რომლის მხართანაც დადასტურდა ბერძნულ ასოებიანი გრაფიტო „ფა“. ამფორა VI ს. თარიღდება. ამჟამად ინახება ფოთის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმში (გამყრელიძე, 1987, გვ. 115).

პალიასტომის ტბის მიდამოებიდან უნდა იყოს ქართულ (მხედრულ) წარწერიანი XVII ს. ბარძიმი, რომელიც ამჟამად ქ. ქუ-

თაისის ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მუზეუმში ინახება (ინვ. № 3788) - „ქ. ჩვენ ცვა ფარვანთა მონღოზილმან თქვენმან კელმწიფემა დადიანმა პატრონმა ლევან თქვენ ქუთათისა და პალიასტომისა ღვრთისა მშობელსა შამოგწირეთ ბარძიმი ესე მას ჟამსა ოდეს შეეგებინთ მეფესა ბაღდადსა ქ. გაგვემარჯვა მაშინ ომში და...“ (ნიკოლეიშვილი, 1971, გვ. 156-157).

პალიასტომის ტბის ნაპირზე ნაპოვნია ორი ბრტყელი ოვალური ქვა, რომლებზედაც ბერძნული წარწერებია (ინახება ფოთის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმში): ინვ. №77, შუაში ამოკვეთილია ჯვარი, ქვემოთ ბერძნული წარწერა „კონსტანტინე“, „ელენე“; ინვ. №80, გამოსახულია კაცი პროფილში. ირგვლივ ბერძნული წარწერაა; თარგმანი „ანტიოქიელთა მეფის ნათელი, ნიკიფორე...“ ქვები გაკეთებულია XIX (?) ს. (ყაუხჩიშვილი, 1951, გვ. 88).

1985 წელს საქართველოს მეცნ. აკადემიის არქეოლოგიური კვლევის ცენტრში შეიქმნა შავიზღვისპირეთის შემსწავლელი ჰიდროარქეოლოგიური ექსპედიცია (ხელმძღ. გ. გამყრელიძე). ექსპედიციას პირველ რიგში დაევა საქართველოს ზღვისპირეთის ჰიდროარქეოლოგიური რუკის შედგენა. ამისათვის საჭირო შეიქმნა ჰიდროარქეოლოგიის თვალთახედვით წერილობითი წყაროების, ზეპირი გადმოცემების და პალეოგეოგრაფიულ-გეომორფოლოგიური მონაცემების ხელახალი გადასინჯვა-შეჯერება. ამ თვალსაზრისით, ქვეყნის ზღვისპირეთის ერთ-ერთი საინტერესო უბანია, როგორც ზემოთაც აღვნიშნე, ქალაქი ფოთი (ფასისი) და მისი შემოგარენი. სწორედ ამ გარემოებამ განაპირობა ჰიდროარქეოლოგიური სამუშაოების ქ. ფოთში დაწყება.

საყურადღებო და შედეგიანი აღმოჩნდა ექსპედიციის მუშაობა პალიასტომის ტბაში. ტბის სამხრეთ ნაწილში, „კაპარჭინას“ ბოლოში, ადგილ „ნაეკლესიარზე“ მებაღურ შალვა ქირიას მიწისშენებით წყალში, ორ მეტრამდე სიღრმეზე, რიყის ქვებით ნა-

გები კედლის ნაშთები აღმოჩნდა. კედელი სამხრეთიდან ჩრდილოეთისაკენ არის მიმართული და დაახლოებით ოც მეტრზეა შემორჩენილი. მისი სიგანე მეტრზე მეტია. ადგილ „ნაეკლესიარზე“ წყალი დაჭაობებულია და წყალმცენარეებიანია, ჭაობის მეთანი ბუშტებად ამოდის; წყალი გაუმჟვირვალა. კედელთან კერამიკის რამდენიმე ნატეხი აღმოჩნდა. მათ მიხედვით კედლის თარიღზე დანამდვილებით რაიმეს თქმა გვიძნელდება. შესაძლებელია, რომ კედელი შუა საუკუნეების იყოს. ადგილობრივი მცხოვრებლების ფოლკლორული გადმოცემით - ძველად აქ დიდი ეკლესია იდგა, სადაც ღვთისმშობლის ხატი ესვენა. მლოცველები თურმე ცუდად იქცეოდნენ და ხატის წინაშე ქუდს არ იხდიდნენ. ამიტომ ისინი ღმერთმა დასაჯა და ეკლესია წყლით დაფარა, ხოლო ღვთისმშობლის ხატი სხვაგან წაიღო.

საინტერესოა, რომ ალექსი იეველვის ელჩობის (1650-1652 წწ.) წერილობით ანგარიშში აღნიშნულია „წინათ ის ღვთისმშობლის ხატი გურიაში იმყოფებოდა და ქალაქ პალიასტომის საკრებულო ტაძარში იდგაო.“ „ზუცესი საკრებულო ტაძარში შესულიყო და მისი ყოვლად წმინდა ხატი აეღო და ქალაქ პალიასტომიდან გამოეტანა, რადგან ციხე-ქალაქს წყალში ჩაბირვა მოეღისო.“ „...და ღვთის ნება აღსრულდა ამ ციხე-ქალაქზე და ხალხითურთ ჩაიძირა იგიო.“ „ყოვლად წმინდა ღვთისმშობლის ის ხატი ქუთაისის ციხე-ქალაქში გიორგი მეფის დროს არის მოტანილიო, დავით მეფის შვილისშვილის დროსო, თუ უფრო გვიანო“ (იეველი, 1969, გვ. 61, 139, 140). ალბათ ხსენებული ხატისადმი შეწირული ბარძიმი, რომელიც ინახება ქ. ქუთაისის ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მუზეუმში (ინვ. № 3788).

პალიასტომში, ზღვის შესართავიდან (მალთაყვა) დაახლოებით კილომეტრზე, ტბის ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილში, კაპარტინას გადმოღმა, დადასტურდა III-VIII სს. ნამოსახლარის ნაშთები. ამ ადგილისათვის ყურადღება მიგვაქცევინეს მებაღურებმა პანტე-

ლეიმონ და შალვა ქირიებმა. მათი გადმოცემით, აქ ჩაგდებულ სათევზაო ბაღეს ხშირად „ქოთნების ნატეხები“ მოჰყვებოდა. ხსენებულ პუნქტში („ნატეხები“) ტბა ქმნის მცირე ყურეს. ამ ყურეში, კარგ ამინდში, ნაპირთან ახლოს, როცა წყალი შედარებით გამჭვირვალეა, ფსკერზე მოჩანს კერამიკის ნატეხები.

პალიასტომის ტბის ადგილი „ნატეხების“ არქეოლოგიური შესწავლის დაწყებისთანავე წამოიჭრა საკითხი: ეს კერამიკა აქ შემოტანილ-ჩამორეცხილია მდინარე რიონის მიერ (წინათ მდ. რიონის ნაწილი პალიასტომის ტბას ერთვოდა), თუ ადგილობრივი ნამოსახლარის ნაშთებთან გვაქვს საქმე. არქეოლოგიური კვლევის შედეგად გაირკვა, რომ პუნქტ „ნატეხებში“ ძველი, ადგილობრივი ნამოსახლარია. ამას მოწმობს: პირველი აღმოჩნდა დიდი რაოდენობით კერამიკის ნაშთები ერთ გარკვეულ ფართობზე; მეორე ვერტიკალურად ჩადგმული რაომდენიმე ამფორა; მესამე - აღმოჩნდა სამარხის ნაშთი; მეოთხე - ნაპირზე გაჭრილ ხუთ სადაზვერვო თხრილში, მეტრის სიღრმეზე ტბის ღონიდან დაფიქსირდა ისეთივე სახის კერამიკა, როგორიც ტბის ფსკერზე.

ტბაში „ნატეხების“ ძველი ნამოსახლარის ნაშთები დაახლოებით ცხრაას კვადრატულ მეტრზე, ხოლო ნაპირზე ჯერ-ჯერობით ხუთას კვადრატულ მეტრზე ვრცელდება. ტბის ფსკერი ქვიშიანი და თიხიან-ტორფიანია. მოცემულ მონაკვეთში ნაპირიდან ცენტრისკენ, დაახლოებით სამასი მეტრი სილაქვიშიანია, ხოლო შემდეგ ტორფიანი თიხის ფენები იწყება. წყალი გაუმჭვირვალეა, რაც აბრკოლებს ხილვადობას. კარგ ამინდში წყალი შედარებით გამჭვირვალეა (ორმოც სანტიმეტრამდე). ფსკერზე აკვალანგით ყვინოვისას მცირე მოძრაობისთანავე ქვიშა-ტორფი წყალში იმღვრება და თითქმის აღარაფერი ჩანს. განსაკუთრებით მკვეთრად იმღვრება თიხიან-ტორფიანი ფსკერი და წყალი გაუმჭვირვალე, მუქი მომწვანო-მოყა-

ვისფრო ხდება. ზოგან ტორფის ფენა ქვიშის ფენის ქვეშაა, რამაც გაგვიძნელა მიწისსაწოვი დანადგარის გამოყენება (მიწისსაწოვი ღრავას ხორთუმი ტორფის ამოღების დროს იჭედება). გამორიცხული არ უნდა იყოს, რომ სწორედ თიხა-ტორფიან ქვედა ფენებში უფრო ძველი პერიოდის არქეოლოგიური მასალა აღმოჩნდეს.

პალიასტომის ტბის ფართობი თვრამეტ კვადრატულ კილომეტრამდეა. მისი მაქსიმალური სიღრმე ექვს მეტრამდეა. ტბის წყალი მომლაშოა და ძირითადად მუქი, მოყავისფრო-მომწვანო ელფერი დაჰკრავს. ზღვისა და ტბის ღონე თითქმის თანაბარია. ტბის ღონე გაზაფხულზე და შემოდგომაზე მატულობს. იგი ძირითადად შენაკადებით და წვიმის წყლით საზრდოობს. მალთაყვის სრუტით, ზამთარში, ტბაში გარკვეული რაოდენობის ზღვის წყალიც იჭრება. პალიასტომს დაჭაობებული შემოგარენიდან მღორედ მომდინარე მცირე მდინარეები ერთვის. ამათგან ყველაზე უფრო წყალუხვია შენაკადი მდ. ფიჩორი. გეომორფოლოგიების აზრით, პალიასტომის ტბა-ლაგუნა ზღვიური რელიქტია. ძველად აქ მდ. რიონის ლიმანი იყო. სრულიად ბუნებრივია, რომ წინათ სწორედ ამ მოხერხებულ ლიმანში, რომლის ნაპირზედაც ქალაქ-ნავთსაყუდელი მდებარეობდა, გემები შემოსულიყვნენ. გემები შემდეგ პალიასტომის გავლით მდ. რიონზე აღმა აგრძელებდნენ სვლას, რომელიც მაშინ ცნობილი სავაჭრო-სატრანზიტო გზა იყო (სტრაბონი, XI, VII, 3). გავიხსენოთ ზემოთ მოყვანილი ვახუშტი ბაგრატიონის ცნობა პალიასტომის შესახებ (ქც 4, გვ. 790).

აგათია ფასის-პალიასტომის შესახებ გადმოგვცემს: „იქ ზომ ერთი ტბა არის, რომელსაც პატარა ზღვას ეძახიან და რომელიც ევქსინის პონტოს უერთდება; აი, ეს ტბა არხის საშუალებით გადმოუშვეს აქ და სწრაფად აავსეს წყლით (შესაძლოა „კაპარჭინა“ - გ.გ.). სატვირთო ხომალდები ზღვის ნაპირას და ფასისის

შესართავთან მიაცურეს ქალაქის მახლობლად“ (ყაუხჩიშვილი, 1936, გვ. 102).

ტოპონიმ პალიასტომის შესახებ საგულისხმო მოსაზრება აქვს გამოთქმული ფრედერიკ დიუბუა დე მონპერეს, რომელიც პალიასტომის სახელს ძველი ბერძნულის მოშველიებით შემდეგნაირად ხსნის - ძველი შესართავი (πάλαιος-σέρμα) (Μονιπερεux, 1839, გვ. 71) იგივე აზრისაა კარლ კოხი (კოხი, სპენსერი, 1981, გვ. 173). საყურადღებოა, რომ სტრაბონი მდ. ფასისის შესართავის მიმართ უმეტეს შემთხვევაში ხმარიბს λῑαυη -ს (დამდგარი წყალი, ჭაობი, წყალსაცავი, ლიმანი, ტბა, ზღვის ყურე). მაგრამ იგი ზოგიერთ შემთხვევაში იყენებს σέρμα -საც (σέρματις) (ყაუხჩიშვილი, 1957, გვ. 86), რომელიც შესართავს, ყურეს, შესასვლელსაც ნიშნავს. ძველ ბერძნულ წერილობით წყაროებში ზოგჯერ ამ ორ სიტყვას ერთად ხმარიბენ - σέρμα - λῑαυον (ლიმანი, ყურე) (Древнегреческо-русский словарь, I, 1958, გვ. 1508, 1509). ამდენად, ისინი რამდენადმე სინონიმური მნიშვნელობის არიან. საინტერესოა აგრეთვე, რომ სიტყვა σέρμα-ს ერთ-ერთი მნიშვნელობა არის ციხე-სიმაგრე. ამ შემთხვევაში შეიძლება ყოფილიყო πάλαιος-σέρμα (ძველი ციხე-სიმაგრე) პალიასტომი // პალიასტომომა.

პალიასტომის ტბაში ადგილ „ნატეხების“ ძველ ნამოსახლარზე აღმოჩენილ არქეოლოგიურ მასალაში ყველაზე უფრო მრავალრიცხოვნად წარმოდგენილია კერამიკული ნაწარმი. იგი სხვა სახის არქეოლოგიურ მონაცემებთან ერთად (არქეოტოპოგრაფია; მინა, ლითონი და სხვ.) წარმოდგენას გვიქმნის „ნატეხების“ ძველი მოსახლეობის ცხოვრებაზე, სავაჭრო ურთიერთობაზე. პალიასტომში („ნატეხებში“) აღმოჩენილი კერამიკა დანიშნულების მიხედვით ნაწილდება - სამშენებლო, კერამიკული ტარა და სამეურნეო-საოჯახო. მათში გამოიყოფა ადგილობრივი და შე-

მოტანილი კერამიკა (საყურადღებოა, რომ ნამოსახლარზე შუა საუკუნეების მოჭიქული ჭურჭლის ნატეხები არ აღმოჩენილა).

სამშენებლო კერამიკა წარმოდგენილია კრამიტით და აგურით. ნამოსახლარზე დადასტურებული აგური ოთხკუთხაა და სისქე 3 სმ-დან 5 სმ-მდე მერყეობს, ხოლო სიგრძე და სიგანე დაახლოებით 30 სმ x 25 სანტიმეტრამდე. აგურები ხის ყალიბშია ნაკეთები, რადგან მათზე ხის ანაბეჭდები შეიმჩნევა. მათი თიხა მოწითალო ყავისფერია. აგურის თიხაში ვიზუალურად შეიმჩნევა კირქვის, კვარცის და პიროქსენის მცირე მინარევები. თიხა ძირითადად არათანაბრადაა გამომწვარი. აგურები ზომების მიხედვით ისეთივეა, როგორიც დასავლეთ საქართველოს ადრეული შუა საუკუნეების ნაქალაქარებზე ბიჭვინტა, სოხუმი, ოჩამჩირე, გუდავა, ნოქალაქევი, მთისძირი, ვაშნარი, ქობულეთ-ფიჭვნარი, ციხისძირი, გონიო და სხვ.

ნამოსახლარზე წარმოდგენილია ბრტყელი გვერდებაკეცილი (სოლენისებური) კრამიტის ფრაგმენტები. გადანაკეცი ჭრილში თავწაჭრილი სამკუთხედისნაირია. მისი სიმაღლე 3,5 სმ-დან 5 სმ-მდე მერყეობს, სისქე კი 1,5 სმ-დან 2,5 სმ-მდე. კრამიტის თიხა ძირითადად მოწითალო-მოყავისფროა და ეტყობა წვრილი მინარევები (კირქვა, კვარცი, პიროქსენი). ნამოსახლარზე ღარიანი (კალიპტერისნაირი) კრამიტი ჯერჯერობით არ აღმოჩენილა. თიხა საკმაოდ კარგად არის გამომწვარი. კრამიტებსაც ეტყობათ ხის ყალიბის კვალი. ასეთი სახის კრამიტი შედარებით დიდი და ფორმით ჩამოჰგავს უფრო ადრეული პერიოდისას. ზემოთ განხილული აგურის და კრამიტის ნატეხები თიხის მიხედვით ადგილობრივი ნაწარმია. აქ ადგილობრივის გარდა აღმოჩნდა უცხოური ბრტყელი, გვერდებაკეცილი კრამიტის ნატეხებიც. კრამიტების თიხა ღია ნაცრისფერია და თან ოდნავ იისფერი დაჰკრავს. მათში დიდი რაოდენობით პიროქსენის ნამცეცები შეერეული. თიხა სინოპურს ჰგავს.

სამშენებლო მასალიდან აგურის და კრამიტის გარდა ნამოსახლარზე ხის ძელების და დამწვარი თიხის (ბათქაში) ნაშთები აღმოჩნდა. გამორიცხული არ არის, რომ აქ აგურით ნაგებ პირველ სართულზე ძელებიანი თიხით შელესილი და კრამიტით დახურული ნაგებობები იდგა. ფლავიუს არიანე აღნიშნავს, რომ „წინათ კედელი თიხისა იყო და ხის კოშკები იდგა მასზე, მაგრამ ახლა კედელი და კოშკები გამომწვარი აგურისაგანაა გაკეთებული“ (ფლავიუს არიანე, 1961, გვ. 40).

ძველი „ნატეხების“ ჭურჭლის უმეტეს, შეიძლება ითქვას, ძირითად ნაწილს შეადგენს ე.წ. კერამიკული ტარა ამფორების სახით. ამფორები ძირითადად მოყავისფროდ არიან გამომწვარი. მათ კონუსისებური ძირები, განიკვეთში ოვალური ყურები, ცილინდრული ყელი, პირთან ხშირად რელიეფური წიბო აქვთ. ამფორების ტანი წაგრძელებულია და წელის შეზნექილობით ხასიათდება. მათ ფორმაში განსხვავება თითქმის არ შეიმჩნევა, ამფორების თიხა არათანაბრად არის გამომწვარი. თიხაში ვიზუალურად შეიმჩნევა კირქვის და ქარსის წვრილი მინარევები. ამჟამად ამგვარი თიხის და ფორმის ამფორების ადგილობრივობა ეჭვს აღარ იწვევს (ჩატარებულია ასეთი ამფორების თიხის პეტროგრაფიული ანალიზი). „ნატეხების“ წელშეზნექილი ადგილობრივი ამფორები ყველაზე მეტ სიახლოვეს იჩენენ ნოქალაქევეში გათხრილებთან. საერთოდ ამ სახის ამფორები დადასტურებულია დასავლეთ საქართველოს გვიანანტიკური ხანის ადრეული შუა საუკუნეების ძეგლებზე სოფ. განთიადი, ბიჭვინტა, სოხუმი, ოჩამჩირე, გუდავა, მთისძირი, ციხისძირი, ვარდციხე, ქობულეთ-ფიჭვნარი.

სამზარეულო კერამიკა წარმოდგენილია ქოთნებით, ჯამებით, ლუთერიებით და ღოჭებით. ისინი ძირითადად კედლის, ძირკედლის და პირ-ყელის ნატეხებით არის შემორჩენილი. ქოთნები სადა, მუცელგამობერილი და მოკლეყელიანია. მათი ძირი ბრტყე-

ლია, ტანი ძირისაკენ ვიწროვდება, ხოლო პირი გადაშლილი აქვთ. კედლის სისქე 6 მმ-დან 8 მმ-მდე მერყეობს; ძირის დამეტარი უმეტესად 7 სმ-დან 10 სმ-მდეა. ქოთნებს ფსკერზე ეტყობათ წრიული ღარები, ქოთნის თიხა უმეტესად მუქი მოყავისფროა, კირქვისა და პიროქსენის წვრილი მინარევებით. ქოთნები სადა ზედაპირიანია. თიხა ცუდად არის განლექილი და არათანაბრადაა გამომწვარი. ამგვარი ფორმის და თიხის ქოთნები აღმოჩენილია დასავლეთ საქართველოს გვიანანტიკურ-ადრეული შუა საუკუნეების სხვა ძეგლებზეც. მათ ზუსტ ქრონოლოგიურ ჩარჩოებზე ჯერჯერობით ძნელია დაბეჯითებით საუბარი.

ძველი „ნატეხების“ სამშარეულო კერამიკაში მეორე ჯგუფს რაოდენობის მხრივ შეადგენენ ჯამები. აქ ძირითადად გვხვდება კალთამომრგვალებული ბრტყელძირა დაბალი ჯამები. მათი თიხა უმეტესად მუქი მოყავისფროა და შეიმჩნევა მინარევები (ძირითადად კირქვა, ქარსი). თიხა ცუდად არის განლექილი და არათანაბრადაა გამომწვარი. ნამოსახლარზევე აღმოჩნდა ლუთერიის ტუჩ-კედლის ფრაგმენტები კეცის სისქე 8 მმ-დან 10 მმ-მდე მერყეობს. თიხა მოყავისფროა, მინარევებიანი (კირქვა, ქარსი, კვარცი). თიხის მიხედვით ადგილობრივი ნახელავია. ამნაირი ტურტული კოლხეთში ანტიკური სამყაროდან გავრცელდა. ძვ.წ. III ს-დან მათ ადგილობრივადაც ამზადებდნენ. ადგილობრივი წარმოების ლუთერიები ნანახია ვარდციხეში, ვანში, ბიჭვინტაში, ოჩამჩირეში, გუდავში, ნოქალაქეშში, მთისძირში და სხვ. ნამოსახლარზე მივაკვლიეთ დიდი ზომის პირგადაშლილი, ყელმოკლე და ცალყურა (ყური განივკვეთში ბრტყელია) ღოქის რამოდენიმე ნაწილს. მათი თიხა მოყავისფრო, მინარევებიანია (ძირითადად კირქვა, ქარსი). ასეთივე ღოქებია ნაპოვნი ბიჭვინტის ნაქალაქარზე.

სამეურნეო კერამიკა წარმოდგენილია ქვევრების ნატეხებით. კედლებზე შეიმჩნევა კონცენტრული რელიეფური ხაზები. ქვევ-

რების თიხა მუქი ყავისფერია და არათანაბრად არის გამომწვარი; შეიმჩნევა მინარევები (ძირითადად კირქვა). ქვევრის ძირები ბრტყელია და მათი ღიამეტრი 12 სმ-დან - 16 სმ-მდე მერყეობს. კედლის სისქე 16-19 მმ-მდეა.

პალეოსტომის ტბის ადგილ „ნატეხების“ არქეოლოგიური შესწავლის შედეგად აღმოჩენილი მასალის ერთი ნაწილი, კერძოდ, უცხოური კერამიკა (მოთელი არქეოლოგიური მასალის დაახლოებით 25%) ზოგად წარმოდგენას გვიქმნის აქაური ძველი მოსახლეობის საგარეო ურთიერთკავშირზე. ეს უცხოური ნაწარმი წარმოდგენილია პირველ რიგში კერამიკული ტარით (ამფორები), საოჯახო მოხმარებისათვის განკუთვნილი წითელლაკიანი ჯამების ნატეხებით და მინის ჭურჭლით.

ამფორის ნატეხებიდან უმრავლესობა სინოპური თიხის მსგავსია. მათი თიხა ღია მონაცრისფროა და თან ოდნავ იისფერი დაჰკრავს. შეიმჩნევა დიდი რაოდენობით პიროქსენის ნამცეცები. ამგვარი თიხის ამფორები ძირითადად წარმოდგენილია ძირების, კედლების და ყურების სახით. უმეტესობისათვის დამახასიათებელია ტანის დადარულობა. სინოპურის მსგავს თიხის ამფორებში ფორმის მიხედვით გამოიყოფა რამოდენიმე ჯგუფი: პირველი კვერცხისებური ძირით (ძირზე ბურცობით); მეორე ცილინდრისებური ძირით; ძირის ღიამეტრი 11 სმ-დან - 14 სმ-მდე მერყეობს; მესამე - კონუსისებური ძირით. ვიპოვეთ დიდი ამფორის გოფირებული ტანის მოზრდილი ნაწილი. ღარები ტანზე არათანაბრად არის განაწილებული. შესაძლოა, რომ ამ სახის დიდ ამფორებს ეკუთვნოდეს ოვალურგანივკვეთიანი ყურები. კედლების ფრაგმენტებზე დაკვირვებისას შეიმჩნევა, რომ თხელკედლიანი ამფორების გოფირება გამოირჩევა კონცენტრულობით, ხოლო სქელკედლიანებს უფრო არათანაბრად განაწილებული დადარულობა აქვთ. ზემოხსენებული თიხისნაირი ამფორები აღმოჩენილია ბიჭვინტაში, სოხუმში, ოჩამჩირეში,

გულდავაში, ციხისძირში, წებელდაში და სხვ. შესაძლებელია, რომ ამდაგვარი თიხის ამფორები სამხრეთ შავიზღვისპირეთში მზად-
დებოდა.

ნამოსახლარზე, ღია ყავისფერი მოწითალო ელფერიანი, დაღა-
რულტანიანი, კარგად განლექილი თიხის ამფორების ნატეხები
რაოდენობის მხრივ პირველ ადგილზეა. მათში ძირითადად
თხელკედლიანი, კონცენტრულად განლაგებულ ღარებიანი და
სქელკედლიანი არათანაბრად განაწილებულ ღარებიანი ნატეხები
შეიმჩნევა.

ნამოსახლარზე ცალკე გამოიყოფა ბაც მოყავისფრო-მოწი-
თალო ფერად გამომწვარი ამფორები, რომლებსაც კარგად გან-
ლექილი თიხა აქვთ. ისინი საშუალო ზომის ამფორებს მი-
ეკუთვნებიან. მათი კედლები თხელია, ყელი ცილინდრული,
ყურები განივკვეთში ოვალური. ყურებზე სიგრძივი ქედები
დაუყვება. ამფორის ტანი სადაა და გლუვი. ამნაირი ამფორები
ნანახია ბიჭვინტაში, ციხისძირში. მსგავსი ამფორები აღმოჩე-
ნილია ათენის აგორაზე. არ არის გამორიცხული მათი ხმელთა-
შუაზღვური წარმოშობა. მივაკვლიეთ გოფირიებული ამფორების
ნახევარსფეროსებურ ძირებს, რომლებსაც წვერზე პატარა
ბურცობები აქვთ. მათი თიხა ძირითადად მოყავისფრო-მოწი-
თალოა. ამგვარი ძირები ბიჭვინტაში, წებელდაში, სოხუმში და
ციხისძირშიც არის ნაპოვნი.

ყურადღებას იპყრობს ე.წ. სამოსური ამფორების ძირები. მათი
თიხა მოყავისფრო-მოწითალოდ არის გამომწვარი და კარგად
განლექილია. თიხაში შეიმჩნევა ქარსის მინარევები. ამფორის
ძირი წვრილია და კონუსური, წვერიდან დაახლოებით ერთ
სანტიმეტრზე გარშემო შემოუყვება რელიეფური ქედი. ამგვარ
ძირიანი ამფორები IV საუკუნიდან ვრცელდება. კუნძულ სამოსის
ამფორები ნაპოვანია ხმელთაშუაზღვის და შავიზღვისპირეთის
სამოსახლოებზე. დასავლეთ საქართველოში სამოსური ამფორები

დადასტურებულია ბიჭვინტაში, სოხუმში, ოჩამჩირეში, ციხისძირში, წებელდაში, ნოქალაქევში და ზღვის სანაპიროდან ღიდი მანძილით დაცილებულ ვარდციხეშიც.

„ნატეხების“ კერამიკულ ტარაში ცალკე გამოიყოფა ბაცმოყავისფროდ გამომწვარი ამფორები. მათი თიხა კარგადაა განლექილი, შეიმჩნევა ქარსის უწვრილესი მინარევები. ამგვარ ამფორებს გრძელი და ვიწრო ყელი აქვთ; პირის კიდეზე ლილვისებური წიბო დაუყვებათ. ყურები პირის კიდესთან ახლოა და ჰორიზონტალურად არის მიმაგრებული; შემდეგ ყურები კუთხეს აკეთებენ და ვერტიკალურად ეშვებიან ძირს. ხსენებული სახის ამფორები ფორმით ძალიან ჰგავს ჩრდილო შავიზღვისპირეთის ნაქალაქარებზე II-III საუკუნის ფენებში ნანახ ამფორებს. საქართველოს შავიზღვისპირეთში ისინი ჯერჯერობით ნაკლებად არის გამოვლენილი.

არქეოლოგიურ მასალაში გვაქვს მთლიანად შემონახული ამფორისკიც. მისი სიმაღლე 17 სმ. ძირი ცილინდრული, ხოლო ტანი გამობერილი ფორმის არის. ამფორისკის თიხა მონაცრისფრო მუქი ყავისფერია და კარგად არის განლექილი. ამდაგვარი ამფორისკები აღმოჩენილია ბიჭვინტაში, წებელდაში, ნოქალაქევში.

სამოსახლოზე წითელლაკიანი კერამიკის სულ რამოდენიმე ნატეხი აღმოჩნდა. ისინი შემორჩენილია ჯამის პირკედლის ფრაგმენტებით. მათი პირის კიდე შიგნით არის გადახრილი, სადაა, კარგად განლექილი თიხისაგანაა დამზადებული. თიხა თანაბრადაა გამომწვარი და ბაცი მოყავისფროა. მასში შეიმჩნევა ქარსის უმცირესი მინარევები. წითელი ლაკი საკმაოდ კარგად აქვთ შემორჩენილი. ამნაირი ჭურჭელი დასავლეთ საქართველოს IV-V სს-ის ფენებში გვხვდება: გონიოში, ციხისძირში, ოჩამჩირეში, სოხუმში, ბიჭვინტაში, ვაშნარში, ნოქალაქევში, ქუთაისში, წებელდაში, მთისძირში და ა.შ. საყურადღებოა, რომ ასეთი კე-

რამიკა დიდი რაოდენობით არის ზღვისპირეთში (მაგ. სოხუმი, ბიჭვინტა და ა.შ.), ხოლო შიდა კოლხეთში კი ისინი ცოტაა ნანახი.

ნამოსახლარის არქეოლოგიური მასალის კიდევ ერთი ჯგუფს ქმნის მინის ნაწარმი, რომელიც ძირითადად ფეხიანი სასმისებით არის წარმოდგენილი. ე.წ. მინისფეხიანი სასმისების გარდა აქ აღმოჩენილია რაღაც სხვა ჭურჭლების (მათი ფორმების განზღვრა ჭირს) და სასარკმლე მინის ნატეხები. მინის ნატეხები ძირითადად გამჭვირვალეა და ბაცი-მომწვანო ელფერისაა, მაგრამ მოცისფრო და მოყვითალო ფერის ფრაგმენტებიც გვხვდება. ისინი ნაკლებად ირიზებულია. შემორჩენილია მინის ჭურჭლის (ლაშქარი) მოგრძო-კონუსისებური ნატეხი. მინა გამჭვირვალეა და წვრილ ბუშტებიანი; ფერი მოყვითალოა. აღმოჩნდა ამავე ფერის მინის პირები. ასეთი მინის ნატეხები ნანახია წებელდაში, გუდავაში, მთისძირში, სოხუმში, ნოქალაქეში და სხვ. აღმოჩნდა „მინისფეხიანი სასმისების“ ქუსლები. მათი ქუსლი დაბალია. ქუსლს გარშემო მილაკი დაუყვება, რომელიც რელიეფურადაა გამოსახული ფეხის ძირზე. სასმისების დმ 2 სმ-დან 4 სმ-მდე მერყეობს. მინა გამჭვირვალე, ბაცი-მომწვანო ფერისაა. შიგ შეიმჩნევა წვრილი ბუშტები. მსგავსი ფეხიანი სასმისები IV-VIII სს. თარიღდება და ბევრია ნაპოვნი აღმოსავლეთ ხმელთაშუაზღვისპირა და შავიზღვისპირა ნამოსახლარებზე. ისინი აგრეთვე ნანახია სანაპიროდან დაცილებულ მცირე აზიის, კავკასიის, მაზლობელი აღმოსავლეთის რეგიონებში.

მინის ფეხიანი სასმისები საქართველოში დადასტურებულია მცხეთაში, ურბნისში, რუსთავში, ჟინვალში, თბილისში, ბიჭვინტაში, სოხუმში, წებელდაში, ოჩამჩირეში, გუდავაში, ციხისძირში, ვაშნარში, მთისძირში, ვარდციხეში და სხვა ადრეული შუასაუკუნეების ნამოსახლარებზე. მათ ფერში და ფორმაში შე-

იმჩნევა განსხვავებები. შედარებით უფრო მსგავსია საქართველოს ზღვისპირეთის სამოსახლოების მინის სასმისები.

„ნატეხების“ წყალში მოქცეული ნაწილის ჩრდილო-აღმოსავლეთ მხარეს, ნაპირთან ახლოს ქვიშა-თიხიან ფენაში აღმოჩნდა ორმოსამარხის ნაშთები. აქ დადასტურდა ძირით ქვემოთკენ ჩადგმული წელშეზნექილი ამფორა, რომელსაც თავი წატეხილი და ზემოდან მეორე ღარებიანი ამფორის ქვედა ნაწილი ჰქონდა დამზობილი. ამფორაში ფრინველის და ცხოველის (ღორი?) დამწვარი ძვლები იყო. ამფორასთან ადამიანის ძვლები, ბრინჯაოს სამი ფიბულა, ერთი ბრინჯაოს ქინძისთავი, მინის სასმისის ფეხი და ბიზანტიური ოც ნუმიანი სპილენძის მონეტა აღმოჩნდა. სამარხში ვერტიკალურად ჩადგმული, წაგრძელებულტანიანი წელშეზნექილი ამფორა კარგად არის შემონახული. მისი სიმაღლეა 67 სმ; წელის შეზნექის ადგილზე ღმ - 55 სმ; კედლის სისქე 4 მმ. ამფორას ძირი კონუსური აქვს. კონუსზე შეიმჩნევა ღარები. ამფორის თიხა მუქი მოყავისფროა და არათანაბრადაა გამომწვარი. თიხაში ყველაზე მეტად კირქვის ნამცეცები შეიმჩნევა. ამფორა ადგილობრივი ნაწარმი უნდა იყოს. ამფორას მხართან ორ ასოიანი გრაფიტო აქვს ფი, ომეგა - ფა. მეორე ამფორა, რომლის ქვედა ნაწილიც თავდაყირა ჰქონდა ძირითად ამფორას დამზობილი, დაღარულ ტანიანია. მისი ქუსლი არ არის შემორჩენილი. ამფორის თიხა მოთეთრო-ნაცრისფერია და იისფერი დაჰკრავს. მასში დიდი რაოდენობით პიროქსენის ნამცეცები შეიმჩნევა, ამფორა მცირე აზიური წარმოშობისა ჩანს.

სამარხში აღმოჩნდა შემდეგი ნივთები: ქინძისთავი ბრინჯაოსი; სიგრძე - 7,7 სმ; თავის ბურთულა მრგვალია, ღმ - 4 მმ; წვერი მახვილი აქვს. ბრინჯაო კარგად არის შემონახული. მშვილდსაკინძი ბრინჯაოსი; სიგრძე - 4,3 სმ; მშვილდი თანაბრადაა მორკალული; იგი ზედა ნაწილში 8 მმ; ხოლო ქვედა ნაწილში 3 მმ; წვერზე ბურთულა აქვს; მშვილდს გარედან სიგრძივად ოდნავ

შესამჩნევი ქედი დაუყვება; მუხლი სახსრიანი აქვს და მავთულით დამაგრებული. მშვილდსაკინძის ბრინჯაო კარგად არის შემორჩენილი.

მშვილდსაკინძი ბრინჯაოსი; სიგრძე 4,3 სმ; მშვილდი თანაბრადაა მორკალული; იგი ზედა ნაწილში 6 მმ; ზოლო ქვედაში 2 მმ-ის სიგანისაა; წვერზე ბურთულა აქვს; მშვილდს გარედან სიგრძივად ოდნავ შესამჩნევი ქედი დაუყვება; მუხლი სახსრიანი აქვს და მავთულით დამაგრებული. სახსრის ბოლოზე შემორჩენილია ბურთულები. ბრინჯაო კარგად არის შემონახული.

მშვილდსაკინძი ბრინჯაოსი; სიგრძე - 5,2 სმ; მშვილდის მაქსიმალური მოხრის ადგილი უფრო სახსრისაკენ არის. მშვილდის ზედა ნაწილის სიგანე 8 მმ; ზოლო ქვედა ნაწილის 2 მმ; წვერზე ბურთულა აქვს; ბრინჯაო ცუდადაა არის შემონახული. იგი ადგილ-ადგილ ჟანგისაგან შეჭმულია. ამგვარი მშვილდსაკინძები (ფიბულები), რომლებსაც ჭვინტიანებს ეძახიან VI ს. თარიღდება.

ტყვიის ბრტყელი ოთხკუთხა ნაგლეჯი (2 სმ x 16,5 სმ), სისქე 1,3 მმ. მინის ფეხიანი სასმისის ქუსლი, ქუსლის დმ 4,3 სმ. იგი დაბალი კონუსის მაგვარია. ქუსლის გარშემო მილაკი დაუყვება, რომელიც რელიეფურადაა გამოსახული. მინა გამჭვირვალე, ბაცი-მომწვანოა; შიგ შეინიშნება წვრილი ბუშტები.

ბიზანტიური 20 ნუმიანი სპილენძის მონეტა; ზურგზე გამოსახული აქვს „K“, შუბლის მხარე არ იკითხება. მონეტა იუსტინე II (565-578 წწ.) დროს არის მოჭრილი. „ნატეხების“ დასავლეთ მონაკვეთზე იმპერატორ კონსტანციუს II-ის (337-361 წწ.) სპილენძის მონეტაც აღმოჩნდა (მონეტები განსაზღვრა ნუმიზმატმა, პროფ. გ. დუნდუამ). „ნატეხების“ არქეოლოგიური მასალა ინახება ქ. ფოთის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმში.

პალიასტომში აღმოჩენილი „ნატეხების“ ნამოსახლარის თარიღი ჯერჯერობით III-VIII საუკუნეებით უნდა განისაზღვროს, ზოლო იქვე აღმოჩენილი დანგრეული სამარხი VI საუკუნით. ნა-

მოსახლარი არქეოლოგიური მასალის მიხედვით ახლო დგას დასავლეთ საქართველოს თანადროულ ძეგლებთან (ქუთაისი, მთისძირი, ვაშნარი, წებელდა და სხვ.). იგი გამორჩეულ სიახლოვეს იჩენს ბიჭვინტის, სოხუმის, ოჩამჩირის, გუდავის და ნოქალაქევის არქეოლოგიურ მონაპოვართან. შესაძლოა, რომ პალიასტომის ტბის ძველი ნამოსახლარის სახით ჩვენ საქმე გვაქვს ბიზანტიური ხანის, პროკოფი კესარიელის და აგათიას თხზულებებში აღწერილი ფასისის ნაშთებთან (იხ. გამყრელიძე, 1987, გვ. 97-117; Гамкрелиძე, 1992, გვ. 30-48; Gamkrelidze, 1992, გვ. 101-119; Gamkrelidze, 1990, გვ. 223-236).

ამრიგად, სტატიაში მოყვანილი არგუმენტების საფუძველზე, ტოპოარქეოლოგიური (გამყრელიძე, 1993, გვ. 4) მონაცემების მიხედვით, კლასიკური ხანის ფასისი საძებნელია პალიასტომის ტბის, მდ. რიონის, მდ. ფიჩორისა და მდ. სუფსის შორის მდებარე მონაკვეთში. უფრო კონკრეტულად კი „ნატეხების“ ნამოსახლარს, ჭალადიდ-საქორქიოს და ფიჩორს შორის მდებარე სამკუთხედში. ლოკალური გეომორფოლოგიური ცვლილებების გამო

მდინარეების მიერ გამოტანილი ნაშალი მასალის აკუმულაცია ზღვისპირეთში; ტორფის შრეების მოძრაობა; ნიადაგის ჭარბტენიანობა; ზღვის დონის ცვალებადობა და სხვ. საფიქრებელია, რომ ქ. ფასისის ნაწილი ხშირად ხვდებოდა წყალში. ამიტომ ქალაქი ხსენებული სამკუთხედის ფარგლებში, სხვადასხვა ეპოქაში სხვადასხვა ადგილზე ინაცვლებდა. შესაძლოა, რომ ბიზანტიური ხანის ქ. ფასისი პალიასტომის (გავიხსენოთ „ნატეხები“) - მდ. ფიჩორის, შავის, თხორინას და კაპარჭინას შესართავებთან მდებარეობდა.

ნავთობის ტრანსპორტირების შესახებ ფასის-ფოთში (არქეოლოგიური მონაცემების მიხედვით)

ქ. ფოთში შავიზღვისპირეთის ჰიდროარქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ (იხ. გამყრელიძე, 1987, გვ. 97-117) მიკვლეულ „ნატეხების“ ნამოსახლარზე გამორჩეულ ყურადღებას იპყრობს სამი ამფორის ქვედა ნაწილი (ტაბ. I) და ამავე ტიპის ამფორების სხვა ფრაგმენტები. მოცემული ტიპის ამფორების ფსკერზე დადასტურდა ბიტუმისებური მოშავო ფერის ნალექი მასა. მისი ლაბორატორიული გამოკვლევის შედეგად გაირკვა, რომ აღნიშნული ნალექი შეიცავს ნავთობპროდუქტის ნახევრად მყარ ასფალტ-ფისოვან ნარჩენებს. დროთა განმავლობაში ნავთობის მსუბუქი ფრაქციები, როგორც ჩანს, ამფორის დაზიანებისას ამოქარდა, ხოლო მძიმე ფრაქციების დაჟანგვის შედეგად და ინერტული ნაერთების შერევით იქცა ასფალტ-ფისოვან მასად (ანალიზი ჩაატარა აკც-ს ინტერდისციპლინარულმა განყოფილებამ, ხელმძღვანელი ი.მ. დოქტორი გ. ინანიშვილი).

„ნატეხების“ ნამოსახლარი, სადაც აღნიშნული ამფორები დაფიქსირდა, მდებარეობს ქ. ფოთის სამხრეთ მხარეს, ზღვის შესართავიდან (მალთაყვა) დაახლოებით კილომეტრზე, კაპარჭინას გადმოღმა პალიასტომის ტბის მცირე ყურეში. ტბის ფსკერი აქ ქვიშიანი და თიხა-ტორფიანია. ნამოსახლარზე სამშენებლო კერამიკა წარმოდგენილია ბრტყელი გვერდებაკეცილი კრამიტით და აგურით. არის აგრეთვე ურთიერთგადამკვეთღარებიანი აგურიც. სამშენებლო მასალიდან აგურის და კრამიტის გარდა აქ ხის ძელების და დამწვარი თიხის (ბათქაშის) ნაშთები აღმოჩნდა.

სამოსახლოს ჭურჭლის უმეტეს ნაწილს შეადგენს ადგილობრივი წარმოების კერამიკული გადასახიდი - სატრანსპორტო ტარა ამფორები. ისინი მოყავისფროაა გამომწვარი, წაგრძელებული წელშეზნექილი ფორმა აქვთ და კონუსისებური ქუს-

ლით ბოლოვდებიან. ადგილობრივი წარმოების სამზარეულო კერამიკა წარმოდგენილია ქოთნებით, ჯამებით, ლუთერიებით და ღოჭებით. სამეურნეო კერამიკა წარმოდგენილია ბრტყელძირა (ღიაშ. 12 სმ-დან 16 სმ-მდე) ქვევრებით.

აღმოჩენილი არქეოლოგიური მასალის დაახლოებით 25% უცხოური ნაწარმია. კერძოდ: სინოპური თიხის მაგვარი გოფირებული ამფორები; ღია მოყავისფრო, კარგად განლექილ თიხიანი, გოფირებული ამფორები; სამოსური ამფორის ძირები; სამოსური ამფორისკები (სიმაღლე 16-19 სმ.); წითელლაკიანი ჯამების და პინაკების ნატეხები. აქვე აღმოჩნდა მომწვანო, მოლურჯო და მოყვითალო ფერის მინის ფეხიანი სასმისების და ლამპრების ფრაგმენტები.

სამოსახლოზე დადასტურდა ბრინჯაოს ყიბულები და ქინძისთავები; რკინის ლურსმნები; ტყვიის საწაფები; ბიზანტიური, იმპერატორ კონსტანციუს II-ის (337-361 წწ.) სპილენძის მონეტა და ოც ნუმიანი სპილენძის მონეტა იმპერატორ იუსტინე II-ის (565-578 წწ.) (მონეტები განსაზღვრა ნუმიზმატმა, პროფ. გ. დუნდუამ). ნამოსახლარის თარიღია III-VIII სს. მისი არქეოლოგიური მასალა ჩამოჰკავეს ურეკის, ციხისძირის, ბიჭვინტის, სოხუმის, გუდავის, ნოქალაქევის, მთისძირის და დასავლეთ საქართველოს სხვა თანადროულ არქეოლოგიურ ძეგლებს. „ნატეხების“ არქეოლოგიური მასალა ქ. ფოთის მუზეუმში ინახება. გამორიცხული არ არის, რომ „ნატეხების“ ნამოსახლარის სახით საქმე გვქონდეს ბიზანტიური ხანის, პროკოფი კესარიელის და აგათიას თხზულებებში აღწერილ ქალაქ ფასისის ნაწილის ნაშთებთან (დაწვრილებით იხ. გამყრელიძე, 1987, გვ. 97-117; გამყრელიძე, 1998, გვ. 22; Гамкрелидзе, 1992, გვ. 30-48; Gamkrelidze, 1992, გვ. 101-119; Gamkrelidze, 1990, გვ. 223-236).

„ნატეხების“ არქეოლოგიური მასალიდან, როგორც ზემოთაა აღვნიშნეთ საყურადღებოა ნავთობის ნალექიანი ამფორები.

ამ ტიპის ამფორის სამი მთლიანი ეგზემპლარი აღმოჩნდა ტბაში (ინახება ქ. ფოთის მუზეუმში). საერთოდ, ამ ტიპის ამფორები 0,50-0,65 მ სიგრძისაა და გამოირჩევა წაგრძელებული ფორმით, კონუსისებური ქუსლით, ტანზე ქვედა მხარეზე ხშირად შეიმჩნევა დაბალი პორიზონტალური ღარები, თიხა ბაცი მოყავისფროა (ტაბ. I₂). ისინი ჰეკანან ადგილობრივ ე.წ. კოლხურ მოყავისფრო თიხიან წელშეზნექილ ამფორებს; რომელთა თიხა ხშირად არათანაბრად არის გამომწვარი და შეიმჩნევა კირქვის და ქარსის წვრილი მინარევები. საერთოდ, ამ სახეობების ამფორები ბევრია აღმოჩენილი დასავლეთ საქართველოს ადრეული შუა საუკუნეების არქეოლოგიურ ძეგლებზე განთიადი, ბიჭვინტა, სოხუმი, წებელდა, ოჩამჩირე, გუდავა, ნოსირი, ბათუმი, ნოქალაქევი, მთისძირი, ურეკი, ციხისძირი და სხვ. (Хоштариа, 1955, გვ. 60; გამყრელიძე, 1982, გვ. 114; ზაქარაია, ლექვინაძე, 1974, გვ. 139; ინაიშვილი, 1993, გვ. 54; რამიშვილი, 1965, გვ. 114; ფუთურიძე, 1959, გვ. 70; ფუთურიძე, 1975, გვ. 148; ჯაფარიძე, 1989, გვ. 44-51; Воронцов, 1985, გვ. 72; Воронцов, 1969, ტაბ. 29; Леквишадзе, Хведелидзе, 1981, გვ. 131). დღეისათვის მათი ნაწილის კოლხური წარმომავლობა უკვე ეჭვს აღარ იწვევს, რადგან ჩატარებულია ასეთი ამფორების თიხის პეტროგრაფიული ანალიზი (ფუთურიძე, 1959, გვ. 70).

ჩრდილო შავიზღვისპირეთში აღმოჩენილი წელშეზნექილი ამფორები კი უფრო მომცროა და თიხაც ვიზუალურად განსხვავებულია. ასეთი მომცრო წელშეზნექილი ამფორები აღმოჩენილია ყირიმში ქალაქ ტირიტაკეს გათხრისას. ერთ-ერთ ამ ტიპის დაზოფულ ამფორაში, რომელიც გაითხარა ქ. ტირიტაკეში XIII ნაკვეთზე, ნავთობი დადასტურდა. ეს ამფორა წაგრძელებულ ტანიანი და წელშეზნექილია, კონუსისებური დაბოლოება აქვს (სიმაღლე 0,58 მ). ამფორის ქვედა მხარეს შეიმჩნევა დაბალი გოფირება; თიხა ბაცი მოყავისფროა (იხ. ტაბ. I₄). ამფორა არ-

ქეოლოგიური ფენის მიხედვით და ტიპოლოგიურად IV ს. თარიღდება (Гайдукович, 1952, გვ. 62). ქიმიურ-ლაბორატორიული ანალიზის შედეგად ამფორაში დადასტურდა თხევადი ნავთობი, ხოლო ფსკერზე ბიტუმისებური დანალექი მასა (Успенский, 1952, გვ. 415). ეს ნავთობი, შემადგენლობის მიხედვით, მოპოვებულია ქერჩის ნახევარკუნძულის ჩონგელეკის ძველ საბადოში. ძირითადად ნავთობით აქედან მარაგდებოდა ჩრდილოეთ შავიზღვისპირეთი, ტირიტაკე, ტანაისი, ქერსონესი და სხვ. (Кострин, 1971, გვ. 264-265; Кострин, 1965, გვ. 291-293). მოცემული ტიპის ამფორები მრავლად არის აღმოჩენილი ქერსონესში (სადაც ისინი მოპოვებული ამფორების საერთო რაოდენობის თითქმის ნახევარს წარმოადგენს), ტირიტაკეში, მირმეციონში, ისტრიეში, ვარნაში და სხვ. (Яковлев, 1979, გვ. 12; Античные государства ..., 1984, გვ. 260, სურ. 5). სამხრეთ შავიზღვისპირეთშიც ქ. სინოპთან (დემირსში) აღმოჩნდა წელშეზნეკილი კონუსისებურ ძირიანი ამფორები (კასაბ ტეზგორი, 1999, გვ. 22).

ნავთობი და ნავთობპროდუქტების დამახასიათებელი თვისებები იცოდნენ და მოხერხებულად იყენებდნენ კიდეც მთელ ძველ ცივილიზებულ სამყაროში. ნავთობის ერთ-ერთი სახეობის, ასფალტ-ფისოვანი, შავფისის გამოყენება წყალგაუმტარ საშუალებად, ნავის, კიღობანის, კალათის მოსაფის-მოსაგოზად აღწერილია ჯერ კიდევ ბიბლიაში (დაბადება, თავი VI, 14; გამოსვლა, თავი II, 3). ნავთობის, ნავთობის ფისის სარეწების და ასფალტ-ფისის გამოყენების შესახებ სამშენებლო-შემაკავშირებელ მასალად, ცნობებს გვაწვდის ძვ.წ. V ს. ავტორი პეროდოტე (I, 179; IV, 195; VI, 119). ნავთობის თაობაზე ცნობებს ვხვდებით სხვა ბერძენ-რომაელ ავტორებთანაც სტრაბონი (XVI, I, 5, 9, 15), პლუტარქე (ალექსანდრე, 35), ქსენოფონტი (ანაბასისი, II, 4, 12), პლინიუს უფროსი (II, 109; XXXV, 15), ვიტრუვიუსი (არქ.

1

2

3

4

1, 5, § 8). ეს ავტორები მოგვითხრობენ ნავთობის და ნავთობ-პროდუქტების მოპოვების და გამოყენების შესახებ. კერძოდ, მათ ნაწერებში მოყვანილია ცნობები ნავთობის, მალთის საბადოების შესახებ მესოპოტამიაში, სიცილიაში, პალესტინაში, ირანში და სხვ.; სადაც ის მოიპოვებოდა ბუნებრივი წყაროებიდან და მცირე სიღრმის ჭებიდან.

ნავთობი, მალთა, ასფალტი გამოიყენებოდა, როგორც სამშენებლო-შემაკავშირებელი მასალა; წყალგაუმტარი საშუალება (მაგ. დადასტურებულია ამფორების შიგნიდან მოფისვის ფაქტი (დიუპონი, კაჭარავა, 1999, გვ. 9); შესაძლოა ზოგჯერ ეს ნავთობის ზეთითაც ხდებოდა); ლითონის კოროზიისაგან დამცავი მასალა; კელტმსახურებისას (ცეცხლის საკურთხევლებში ურევდნენ სხვა ზეთებში); სოფლის მეურნეობაში, მცენარეების მავნე მწერებისაგან დასაცავად; სამედიცინო და ვეტერინალური წამლების დასამზადებლად; მუმიფიცირებისათვის; სამხრედრო საქმეში; გასანათებელ საშუალებად (ჭრაქ-ლამპრებში, საზღვაო შექურებში, სხვადასხვანაირ ჩირაღდნებში და ა.შ.).

ნავთობი, შავი-მოყავისფრო მომწვანო ელფერის წყალში უხსნადი ზეთოვანი ნივთიერებაა. მიწის ზედაპირთან სიახლოვისას ის მსუბუქი ფრაქციების ამოქარების და მძიმე ფრაქციების დაჟანგვის შედეგად ბლანტი, სქელ მალთად გარდაიქმნება; შემდგომ მყარდება; ხოლო ბოლოს ნახევრად მყარ ბუნებრივ ასფალტად იქცევა. სულხან-საბა ორბელიანის ლექსიკონის განმარტებით „ასფალტი კლდიდამ და წყლიდამ გამოვა, შაფვისს ჰგავს“ (ორბელიანი, 1928, გვ. 21). ამრიგად, ბუნებრივი წყაროებიდან მოიპოვება ნავთობის ბუნებრივი სახეობები ნავთობის ზეთი, მალთა, ბიტუმი, ბუნებრივი ასფალტი და ა.შ. ბერძნულ-ლათინურ წერილობით წყაროებში ისინი ძირითადად მოიხსენიება $\xi\phi\alpha\lambda\tau\omicron\varsigma$, $\nu\acute{\alpha}\phi\theta\mu\alpha$: naphtha, bitumen, maltha (Forbes, 1936, გვ. 4-13).

ქართულ ენაში სიტყვა „ნავთი“, „ნაფთი“-ს წარმომავლობა ჯერჯერობით ბოლომდე გარკვეული არ არის. „წამებაჲ პაბო ტფილელისაჲ“-ში ნახსენებია - „... მოიღეს შეშაჲ და თივაჲ და ნაფთი და დაასხეს გუამსა მას ზედა წმიდასა და დააგზნეს ცეცხლი ...“ (ძველი ქართული ..., 1963, გვ. 73, 5). ბიბლიის ძველ ქართულ თარგმანებში „მოფისა იგი ნაფთითა.“ „აგზებდეს საკუმილისა მას ნაფთსა ...“ (აბულაძე, 1973, გვ. 322). ზოგ ენათმეცნიერს სიტყვა ნავთი ირანულ ნასესხობად მიაჩნია (ანდრონიკაშვილი, 1966, გვ. 345).

ფრიად საყურადღებოა ნიკანდროს კოლიფონელის (ძვ.წ. II ს. ავტორის) წერილობითი ცნობა „მელეასი, ანუ ერთდღიანი წამალია მოსამზადებელი, რომელსაც ეწოდება კოლხიდური ან ბარბაროსული და რომელსაც ისინი ნავთსაც (νάφθα) ეწოდებენ; თუ ამით დაიზელენ სხეულს, ან ტანსაცმელს, ან სხვა რამეს გაჟღენთავენ და მზეზე დადგებიან, ცეცხლი შთანთქავთ და მოისპობიან. მისი მომზადება მელემ აღმოაჩინა, ამიტომ კოლხურს ეძახიან“ (სქოლიონი 249 და შემდ. (ურუშაძე, 1964, გვ. 335). კოლხი მელეას მიერ ნავთობის გამოყენებას ადასტურებს აგრეთვე პლუტარქე - „ნავთობი ის შხამი იყო, რომლითაც მელემ წამოსასხამი და თავსამკაული გაჟღენთა, რაზედაც ტრაგედიაშია გადმოცემული.“ „... თავსამკაულსა და წამოსასხამს ცეცხლი მოედო“ (პლუტარქე, ალექსანდრე, 35). აქ, ტრაგედიაში იგულისხმება ევრიპიდეს პიესა „მელეა“ (სტრ. 1410), სადაც მელემ, შურისძიების მიზნით, ნავთობით და რაღაც სხვა მცენარეებით დაზადებული ნაერთით ცეცხლი გაუჩინა და დაღუპა კრეონტი და მისი ასული გლავკე.

ნავთობის და კოლხი მელეას შესახებ საყურადღებო ცნობას გვაწვდის აგრეთვე VI ს. ცნობილი და სანდო ისტორიკოსი პროკოპი კესარიელი. ის აღწერს კოლხეთში, ფასისიდან სამხრეთით ქალაქ პეტრასთან (დღევანდელი ციხისძირი, ქ. ქობულეთთან)

550 წ. რომაელების და სპარსელების ბრძოლას, რომელშიც ადგილობრივი მოსახლეობაც იღებდა მონაწილეობას - „მათ აავსეს ქოთნები გოგირდით, ასფალტით და ერთი საწამლავით, რომელსაც მიდიელები ნავთს (νᾰφθαλ) ეძახიან, ელინები კი მედეას ზეთს (Μηδείας ἔλαιον), მოუკიდეს მათ ცეცხლი და ესროდნენ კედლის დამანგრეველ მანქანებს, რომლებიც თითქმის ყველა დაწვეს.“ „... მაგრამ მათ ღიბხანს ვერ გაუძლეს ამას; ვინაიდან ცეცხლი, სადაც კი მოედებოდა, მაშინვე აგიზგიზდებოდა, თუ ის მაშინვე არ იქნებოდა უკუგდებული“ (პროკოპი კესარიელი, BG, VIII, 11; - ყაუხჩიშვილი, 1965, გვ. 171).

ამგვარად, კოლხეთში სამხედრო მოქმედებების დროს გამოიყენებოდა „მედეას ზეთი“, ნავთობი და სხვა კომპონენტები, რომელიც თანამედროვე „ნაპალმს“ ჰგავდა თავისი მოქმედებით. იქვე თხზულებაში, პროკოპი კესარიელი დასძენს „ცეცხლი ავარდა, მოედო და მედეას სახელით ცნობილი ზეთისა და სხვა მომარაგებულ ნივთიერებათა წყალობით მთელი კოშკი და იქ მყოფი სპარსელები გადაწვა“ (BG, VIII, 11).

ანტიკურ წერილობით წყაროებში შემონახული ცნობები ადასტურებენ ე.წ. „მედეას ზეთში“ ნავთობის შემცველობას. შესაბამისად კოლხეთი წარმოჩინდება იმ ქვეყნად, სადაც კარგად იცნობდნენ ნავთობის თვისებებს და იყენებდნენ კიდევაც მას. ამ მხრივ საყურადღებოა ფოთი-ფასისის (სადაც ნავთობის ნაშთიანი ამფორები დადასტურდა) სამხრეთით რამდენიმე კილომეტრზე მდ. სუფსის და ნატანების ქვემო წელზე ნავთობის საბადოების და ბუნებრივი ასფალტის (ძველაია, 1973, გვ. 51; Колхидская 1990, გვ. 192) ნაშთების არსებობა, რაც აქ ძველად ბუნებრივი წყაროებიდან ნავთობის მოპოვებას არ უნდა გამორიცხავდეს. აქ დღესაც არის ნავთობის სარეწები. საქართველოში სხვაგან ნავთობის ბუნებრივი წყაროები ძველთაგანვე ცნობილია სამგორი-პატარძეული-ნავთლულის (ქ. თბილისის ერთ-ერთი უბნის ნავ-

თლულის სახელი ნავთობს უკავშირდება - თბილისის..., 1990, გვ. 339) მონაკვეთზე. ნავთობის საბადოები მდებარეობს აგრეთვე მირზაანში, შირაქში, ელდარში და ფოთთან ახლოს ჭალადიდში.

ქ. ფასისი, შემდგომში ფოთი (სადაც ნავთობიანი ამფორები აღმოჩნდა), კარგად ცნობილი ევროპა-აზიის საზღვაო-სამდინარო-სახმელეთო სატრანზიტო-სავაჭრო გზის ერთ-ერთი ძირითადი პუნქტი იყო (იხ. ლორთქიფანიძე, 1999, გვ. 26-28; Лордкипаниძე, 1957, გვ. 377-384; Гамკრелиძე, 1992, გვ. 26-27; ბერძნიშვილი, 1969, გვ. 99). შესაძლოა სწორედ, ქ. ფასისზე გავლით ზდებოდა ტრანსპორტირება სამშენებლო ხე-ტყის, სელის, ფისის, თაფლის, ღვინის, ლითონის, ტყავეულის და სხვა პროდუქციის თუ ნაკეთობის.

გვიანანტიკურ ხანაში და ადრეულ შუასაუკუნეებში კიდევ უფრო გაიზარდა ფასისის, როგორც სატრანზიტო-სავაჭრო ქალაქის მნიშვნელობა (სტრაბონი XI, II, 17; პლინიუს უფროსი NII, VI, 52; ანონიმი XLII, 3; ბერძნიშვილი, 1969, გვ. 99-119, 151). ზემოთ ჩამოთვლილ სავაჭრო პროდუქციას ახლა უკვე შეიძლება დაემატოს არქეოლოგიურად დადასტურებული ნავთობიც, რომელიც ამფორებით ტრანსპორტირდებოდა საზღვაო ხომალდების საშუალებით, სავარაუდოდ, ყირიმის ნახევარკუნძულიდან. შესაძლებელია აგრეთვე, რომ ფოთში ნავთობი სატრანზიტო გზით კასპიის ზღვის სანაპიროდან ან ზემოთ მოხსენებული, საქართველოს ტერიტორიაზე მდებარე სარეწებიდანაც მოხვედრილიყო.

კოლხურ-მოსუნიკური ძეგლურ-ბათქაშიანი კოშკის

რეკონსტრუქციის ცდა

(ადგიშვილების გორის არქეოლოგიური მონაცემები ქსენოფონტის ანაბასისის კონტექსტში)

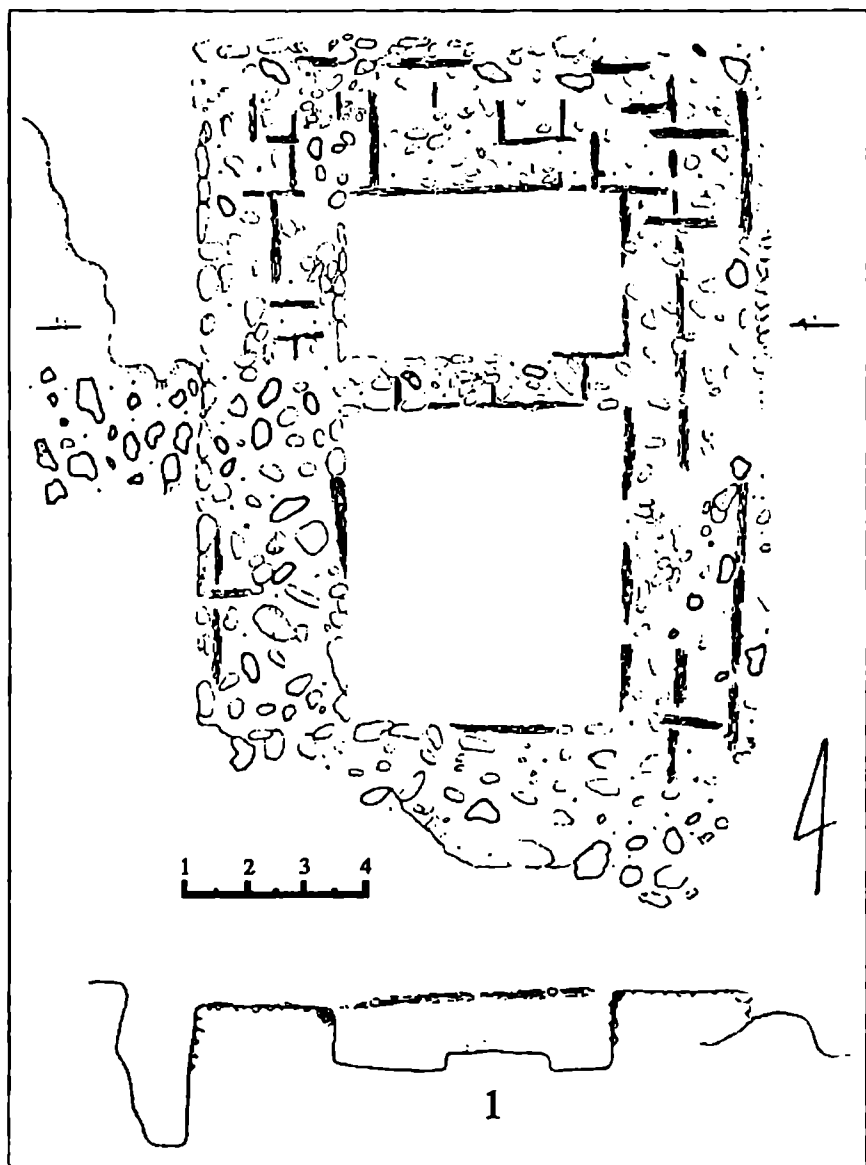
ვანის ძველი ნაქალაქარიდან დასავლეთით, რვა კილომეტრზე სოფ. მთისძირში, ადგიშვილების გორაზე არქეოლოგიურად შევისწავლეთ ძვ.წ. IV ს-ის ძეგლურ-ბათქაშიანი ნამოსახლარის ნაშთები. აქ სამოსახლო ადგიშვილების გორის ტერასებზე იყო გამართული და ერთიან სასიმაგრო-თავდაცვით სისტემას ქმნიდა, რომელიც ქალაქ ვანისაკენ მიმავალ გზას ჰკრავდა (Лордкипанидзе, 1979, გვ. 58-59). ამდგვარი გორების ტერასებზე აგებული ძეგლურ-ბათქაშიანი სამოსახლოები ძირითადად ძვ.წ. III ს. წინა პერიოდის კოლხეთისათვის არის დამახასიათებელი.

ძველი საქართველოს ხის არქიტექტურის შესწავლისათვის ფრიად საინტერესოა ადგიშვილების გორის ზედა ტერასაზე არქეოლოგიურად შესწავლილი, შედარებით კარგად შემონახული, ძეგლურ-ბათქაშიანი ნაგებობის ნაშთები (სურ. 1). ნაგებობის ასაგებ ძირითად საშენ მასალად გამოყენებულია ქვა და ძელები. გვხვდება თირის, თეთრი კირქვის და რიყის ქვები, ხოლო ძელებად ნახმარია თელის ხე. ნაგებობის ნანგრევებში ბევრია ბათქაშის ნატეხი. მათ ზოგიერთ ფრაგმენტს ეტყობა ხის ძელების ანაბეჭდი. ქვის და ხის ძელების გარდა დიდი რაოდენობით არის ნახმარი თიხამიწა, რაც გამოიყენებოდა შემაკავშირებელ-ამოსავლებ მასალად. ნაგებობას ძლიერი ხანძარი აქვს გადატანილი; ქვები სიმხურვალისაგან დამსკდარია, ხოლო ძელები თითქმის დანახშირებულია.

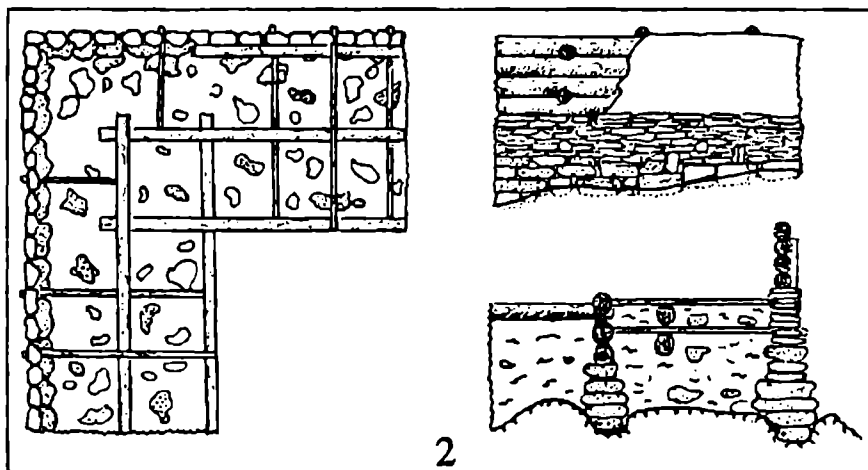
ნაგებობა ოთხკუთხაა და შედგება ორი სათავესაგან. სამხრეთ სათავეს ფართობია - 26, 88 კვ. მ, ხოლო ჩრდილეთის

- 13, 44 კვ. მ. ამ სათავის დასავლეთ კუთხეში შემორჩენილია ძელებით მოგებული იატაკი, რომელზედაც ზედა სართულის გადახურვის ძელების ფრაგმენტები შემჩნევა. ნაგებობა ორიენტირებულია აღმოსავლეთიდან დასავლეთისაკენ. კედლების ფუნდამენტის სიგანე - 2,60 მ. ნაგებობის კედლების ფუნდამენტი გამართულია კლდის ბუდეებში ჩასმული ქვიშაქვის ქვებით, ხოლო მათ მოსდევს კირქვის ქვების წყობა. კედლის ცოკოლი ნაგებია ფლეთილი ქვების წყობით. მათ დასაკავშირებლად გამოყენებულია თიხამიწა. ცოკოლის შიდა მხარე წარმოდგენილია ძელებით (ღიამეტრი 18 სმ-მდე). თეთრი კირქვის წყობაზე აღმოჩნდა ბათქაშით შელესილი ძელების ფრაგმენტები, რაც ალბათ კედლის ნაშთებია. კედლის ფუნდამენტის შიდა ფართობი ამოვსებულია ქვებით და თიხამიწით. აქ გვხვდება რიყის და კირქვის ქვები. ფუნდამენტში ჩატანებულია კიდევ ერთი ძელი, რომელიც ნაგებობის ინტერიერის მხარის ძელების პარალელურია; გარდიგარდმო, სხვადასხვა ღონეზე ჩატანებულია 7 სმ ღიამეტრის ძელები. ამგვარად იქმნებოდა არმატურის ნაირი, ხის ძელებით შემოსაზღვრული კვადრატების კარკასი, რაც ნაგებობის ცოკოლს მეტ სიმტკიცეს აძლევდა (სურ. 2). საყურადღებოა აღმოსავლეთი და ჩრდილოეთი კედლების შიდა კუთხე, რომელიც სხვებისაგან განსხვავებით უკეთ შემორჩენილია. აქ დადასტურდა ძელებით კუთხეების აგების ორი ხერხი: ერთი - ძელები უბრალოდ ერთმანეთზეა დადებული ამოჭრის გარეშე (დასტურდება მხოლოდ ცოკოლის ძელებიან კარკასში), ხოლო მეორე - ჩაჭრილი ძელებით შესრულებული კუთხე.

ნაგებობისათვის მეტი მდგრადობის მისაცემად მოხერხებულად არის გამოყენებული ბუნებრივი რელიეფი. ნაგებობის საძირკველში კლდის სტრუქტურა ირიბია და ზედაპირთან თითქმის სწორ კუთხეს ქმნის. ამით ნაგებობას მეტი სიმტკიცე ექმნება და მისი ჩამოშლის საშიშროება თავიდანაა აცილებული. კლდის ირიბი

სტრუქტურავე ქმნის ოდროზოდრო რელიეფს, რაც კარგად არის გამოყენებული ხელოვნურ ბუდეებთან ერთად, საძირკვლის ქვების ჩასაწყობად.

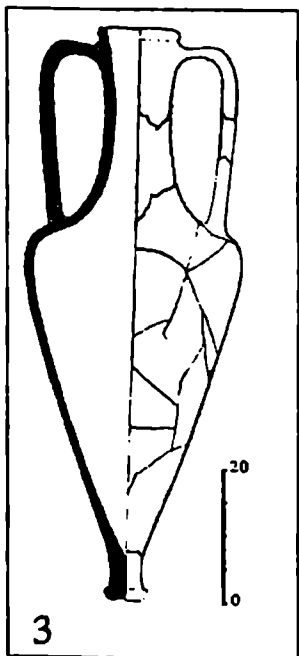

2

ადგიშვილების გორის ძელურ-ბათქაშიანი ნაგებობა არქეოლოგიურად, ატიკური შავლაკიანი ჭურჭლით, გვიანდელი ქიოსური, მენდეს ამფორებით (სურ. 3) და ადგილობრივი ძვ.წ. IV ს. კერამიკით თარიღდება. ამ მონაცემებს მხარს უჭერს რადიოაქტიური ნახშირბადის დაშლის მეთოდით მიღებული თარიღიც, რომლითაც დანგრევის დრო ძვ.წ. 330 ± 40 წ. არის განსაზღვრული (გამყრელიძე, 1982, გვ. 63-69).

ამგვარად, ზემოთ აღწერილი ნაგებობის ნაშთი წარმოადგენს ცოკოლზე დადგმულ ძელურ, თიხით შელესილ ძვ.წ. IV ს. შენობას. შესაძლოა, რომ აქ საქმე გვაქვს ანტიკური ეპოქის ავტორების (პიპოკრატესთან, ქსენოფონტესთან, აპოლონიოს როდოსელთან, პომპონიუს მელასთან, დიონისიოს ჰალიკარნასელთან და სხვ.) თხზულებებში ნახსენებ კოლხეთის ხის ნაგებობების ნაირსახეობასთან (სურ. 4).

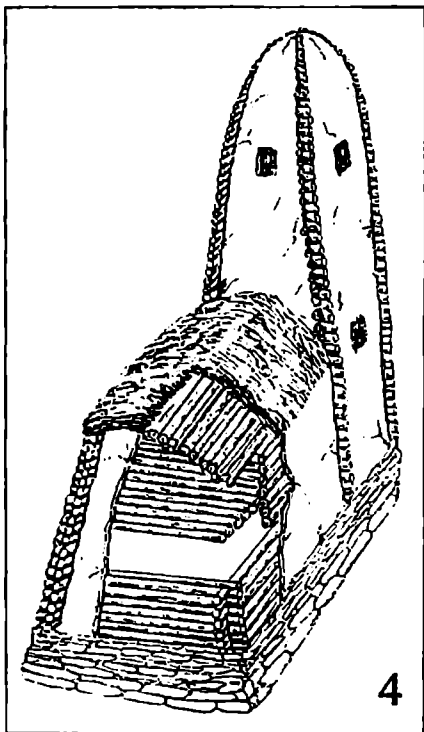
ნაგებობაში კოლხური და უცხოური კერამიკის გარდა სალესი ქვები, ისრისპირები და ბრინჯაოს ზარაკი აღმოჩნდა. შესაძლოა, რომ ეს ზარაკი ჩამოკიდებული იყო შტანდარტზე, რომელიც ძველი „მთისძირის“ რომელიმე წარჩინებული პირის ინსიგნიას წარმოადგენდა. ოსტეოლოგიური მასალიდან ნაგებობაში დადასტურდა გარეული ტახის ეშვები და ძროხის ბეჭის ძვალი.

ძვ.წ. IV ს. მიწურულის, ერთი მხრივ, აზოს და, მეორე მხრივ ფარნავაზ-ქუჯის მიერ ძალაუფლებისათვის ბრძოლით გამოწვეული საომარი მოქმედებების შედეგებით შეიძლება აიხსნას სოფ. მთისძირის ადგილშვილების გორის გამაგრებული სამოსახლოს დანგრევა. შესაძლოა, ამავე დროს დაანგრეს ვარდიგორის (ვარციხესთან), (ჯაფარიძე, 1977, გვ. 43-50), ვანის ე.წ. თეთრი შენობა და მათი თანადროული ნაგებობები. როგორც ცნობილია, იბერიის სამეფოს ჩამოყალიბების რთული პროცესი სწორედ ძვ.წ. IV-III სს-ის მიჯნაზე მიმდინარეობს. ამ დროისათვის შიდა კოლხეთიც იბერიის სამეფოს ფარგლებში ერთიანდება (იხ. „ცხოვრება ქართულთა მეფეთა და პირველთაგანთა მამათა და ნათესავთა“) (გამყრელიძე, 1993, გვ. 55-56).

კოლხეთში ხის ძელებიანი ნაგებობები მრავლად არის არქეოლოგიურად დადასტურებული: სოფ. ანაკლია (დიხა-გუძუბა I, II), სოფ. რეკი (ნაოხვამო), სოფ. საქორქიო (სიმაგრე), ქობულეთი (ჩოლოქთან), სოფ. ნოსირი, ვანის ნაქალაქარი, სოფ. ვარციხე (ვარდიგორა), ქუთაისი (დათეშიძე-გაბაშვილის გორა); ხოლო მათი ნაშთები ხის ძელების და ბათქაშის სახით დასავლეთ საქარ-

თველოს თითქმის მთელ ტერიტორიაზე გვხვდება (Гамкrellიძე, 1992, გვ. 13-29, 69). ეს არქეოლოგიური ძეგლები ქრონოლოგი-

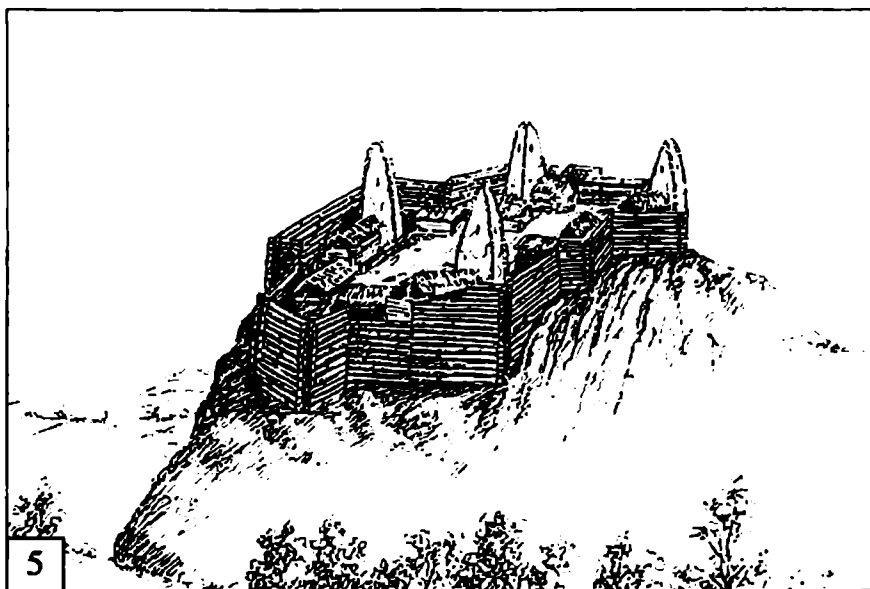
ურად განსხვავდებიან ერთიმეორისაგან, მაგრამ მათში გარკვეული არქიტექტურული მემკვიდრეობა იგრძნობა. აღსანიშნავია, რომ ჯარგვალის ტიპის ხის ძეგლებიანი სახლები დღესაც გვხვდება კოლხეთში. მათი კუთხეები ისევე, როგორც წინათ, ძეგლების ბოლოებში ჩატვრით არის ნაკეთები.

ძელურ-ბათქაშიანი სამოსახლოები დამახასიათებელია კოლხეთისათვის, სადაც ბუნებრივ თუ ხელოვნურ ბორცვებზე განლაგებული ასეულობით ნამოსახლარია დადასტურებული. მრავალრიცხოვანი სამოსახლო ბორცვები, „გორებით“, „ზურგებით“ და „დიხაგუძუბებით“ არის მოფენილი კოლხეთის დაბლობის როგორც ზღვისპირეთი,

ასევე შიდა მხარეც. კოლხეთის დაბლობის ამ სამოსახლო ბორცვებისათვის დამახასიათებელია გარშემო თხრილი. ასეთ მრავალფენიან ძეგლებზე მოსახლეობა თითქმის უწყვეტადაა წარმოდგენილი ხანგრძლივი დროის განმავლობაში.

უკანასკნელ წლებში ინტენსიურად წარმოებს მრავალფენიანი სამოსახლო ბორცვების შესწავლა. ჩატარებულმა არქეოლოგიურმა გათხრებმა ერთხელ კიდევ დაადასტურა, რომ თხრილებით

გარშემოვლებულ ხელოვნურ ბორცვებზე სამოსახლოს გამართვას კოლხეთში დიდი ხნის ისტორია აქვს. დასახლების ამნაირი ტიპი კოლხეთში შემთხვევით არ განვითარებულა. იგი აქ არსებული ბიოგეოგარემოს პირობებით იყო განპირობებული - დაბალი რელიეფი, ნიადაგის ხშირი დაწევა, გრუნტის წყლები, ჭაობიანობა, ნალექიანობა. ასეთ სიტუაციაში ცხოვრებისათვის ხელსაყრელი პირობების შესანარჩუნებლად აუცილებელი ხდებოდა

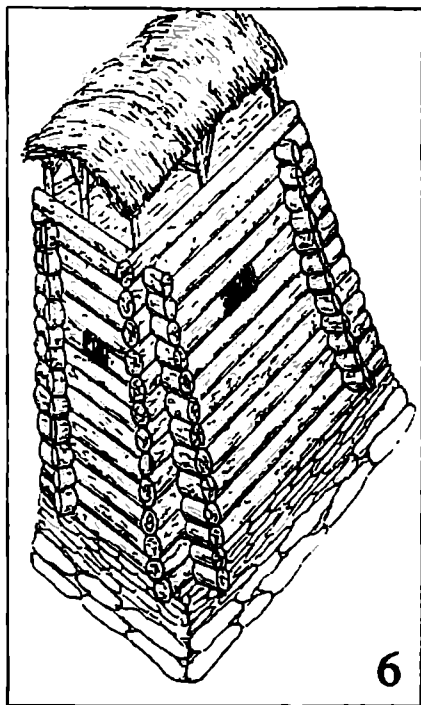

ხელოვნური შემაღლებების გაკეთება. თხრილის შექმნა ბორცვის გარშემო განპირობებული უნდა ყოფილიყო იმით, რომ ხელოვნური ბორცვისათვის მიწა დიდი რაოდენობით იყო საჭირო; სრულიად ბუნებრივია, რომ მას ბორცვის გარშემო, ახლო ადგილიდან ამოიღებდნენ. გარდა ამისა, თხრილს ჰქონდა თავდაცვითი მნიშვნელობა. ის მოსახლეობას იცავდა მტრის, მტაცებელი ცხოველის და წყლის სტიქიისაგან.

როგორც ჩანს, კოლხეთის საზოგადოება მოხერხებულად იყენებდა ფიზიკურ-გეოგრაფიულ პირობებს (ბუნებრივი ბორცვ-გორების ტერასებს) და თვითონაც აქტიურად ზემოქმედებდა მასზე (ხელოვნური, თხრილშემოვლელი ბორცვები). ქრონოლოგიურად ორივე ეს ტიპი თანაარსებობდა. არქეოლოგიური მონაცემების მიხედვით აშკარაა, რომ ამგვარი სამოსახლოების გამართვის წესი კოლხეთში ჯერ კიდევ ბრინჯაოს ხანაში იკიდებს ფეხს (ჯიბლაძე, 1977). საყურადღებოა, რომ დასახლების მოწყობის მეორე წესი, ხელოვნური ბორცვების მოზენივით, სპეციფიკურ კოლხურ მოვლენად არის მიჩნეული. ანტიკურ ხანაში, როგორც ჩანს, კოლხურმა სამოსახლოებმა ცვლილებები განიცადა. ზოგიერთი სამოსახლო, რომელსაც უფრო კარგი, მოხერხებული ფიზიკურ-გეოგრაფიული და ეკონომიკურ-კომუნიკაციური ადგილმდებარეობა ეკავა, დაწინაურდა და გარკვეული რეგიონის ქალაქური ტიპის ცენტრად ჩამოყალიბდა. ამ ცენტრს ჰქონდა მასზე დამოკიდებული სასოფლო-სამეურნეო (ქორისნაირი) ტერიტორია. ამ შემთხვევაში საფიქრებელია, რომ „ვანი“ საქალაქო ცენტრი იყო, ხოლო „მთისძირი“ მისდამი დაქვემდებარებულ სასოფლო ტერიტორიაში შედიოდა. საქალაქო ცენტრს თავის ქორით, გარშემო გარკვეული თავდაცვითი სისტემა ჰქონდა, რომელიც მის უშიშროებას ემსახურებოდა. ამდაგვარი გამაგრებული სოფელი, საფიქრებელია, იყო ძველი „მთისძირიც.“ ასეთი გამაგრებული სოფლები, ალბათ, განლაგებული იყო ქალაქისკენ მიმავალი კომუნიკაციების ჩასაკეტად. „მთისძირი“ კი ერთის მხრივ, კონტროლს უწევდა მდ. რიონის ხეობაზე (მარცხენა ნაპირზე) გამავალ გზას, ხოლო მეორე მხრივ, მდ. ყუმურის ხეობიდან მომავალ გზას კეტავდა (სურ. 5).

ძვ.წ. I ს. არქიტექტორის, ვიტრუვიუსის (II, I, 4) (იხ. ყიფიანი, 1995; ჩიქოვანი, 1966) მიერ აღწერილი, კოლხური ძელებიანი ნაგებობისაგან აღეიშვილების გორის ნაგებობა ძირითადად

განსხვავდება ცოკოლით. არ გამოვრიცხავ, რომ აქ ცოკოლზე და კედლის პორიზონტალურ ძელებზე დაყრდნობილი სახურავი, ვიტრუვიუსის მიერ აღწერილი პირამიდულ-გვირგვინოვანი კონსტრუქციული სქემით აიგო; ან თივა-სელით გადაიხურა (სურ. 6). ნაგებობის ზის კედლების კუთხეები ჩაჭრილი მრგვალი ძელებით იკვრებოდა, ხოლო შემდეგ ძელები თიხით ილესებოდა (ბათქაშიო). გათხრებისას ბათქაშების ნატეხებზე მრგვალი ძელების ანაბეჭდები აღმოჩნდა.

ჩვენ მიერ არქეოლოგიურად შესწავლილი სოფ. მთისძირის ადგიშვილების გორის ნაგებობა განსაკუთრებულ მსგავსებას იჩენს სოფ. ვარციხის (ვარდი-გორის), ქუთაისის (დათეშიძე-გაბაშვილის გორის) და ვანის ნაქალაქარის ცენტრალური ტერასის ე.წ. თეთრ შენობასთან. ისინი, ადგიშვილის გორის შენობასავით, ცოკოლზე მდგარი, ზის ძელებიანი ნაგებობებია. ამ ტიპის ნაგებობები კონსტრუქციულად ზის არქიტექტურის რამდენადმე ახალ, უფრო განვითარებულ ეტაპზე მიუთითებს. კოლხეთში თლილი ქვა, ალიზის აგური და კრამი-

ტი ფართოდ მხოლოდ ელინისტურ ხანაში იკიდებს ფეხს. როგორც ჩანს, კოლხეთში, ძვ.წ. III ს. წინ, ზე ძირითადი სამშენებლო მასალა ყოფილა. ზისგან აგებდნენ საცხოვრებელ სახლებს, კოშკებს, ზღუდე-მესერებს, გამაგრებულ სამოსახ-

ლოებს და სხვ. კოლხეთში ხის მასალა უზვად იყო. ცნობილი გეოგრაფი სტრაბონი გადმოგვცემს აქ იზრდება მრავალი ტყე“ (XI, II, 17). ამასვე აღნიშნავს ვიტრუვიუსი „კოლხები პონტოს მხარეში ტყის სიუხვის გამო...“ (II, I, 4) აშენებენ ხის ნაგებობებს.

ადეიშვილების გორის ძელურ-ბათქაშიანი, გამაგრებული სამოსახლოს, კოშკებიან კომპლექსთან კონტექსტში, ფრიად საყურადღებოა ანტიკური ეპოქის მწერლების ცნობების განხილვა. სადაც ქართველური მოსახლეობით, კოლხებით და მოსუნიკებით, დასახლებული აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის ტერიტორიებია აღწერილი. ძვ.წ. IV ს. ავტორი ქსენოფონტი გადმოგვცემს: „აღმართული იყო ზღუდე-მესერი მრავალი ხის კოშკით ...“ (ანაბასისი V, 2, 5). იქვე „ბასილევსმა არ ისურვა დაეტოვებინა მოსუნი (გამაგრებული სამოსახლო გ.გ.), რომელიც გორაზე იყო აშენებული“ (ანაბასისი V, 4, 26). იქვე „გადაიწვა მთელი დაბა, კოშკები გამაგრებული მესერით და სხვა, გარდა შიდა ციხისა“ (ანაბასისი V, 2, 27); აპოლონიოს როდოსელი: „ცხოვრობენ მოსუნიკები, რომელნიც საცხოვრებელს მართავენ ხის კოშკებში, რომლებიც კარგად არის ერთმანეთში შეკრული სასიმაგრო მესერით. ამ ნაგებობებს ეძახიან მოსუნიებს“ (არგონავტიკა, II, 378-380); დიონისიოს პალიკარნასელი: „... ცხოვრობენ კოშკებიან ხის ძელებიან მაღალი ზღუდე-მესერით გარემოცულ ფართობებზე, რომელსაც უწოდებენ მოსუნიებს“ (რომის სიძველეთმცოდნეობა, I, 26, 2); პომპონიუს მელა: „მოსუნიები ცხოვრობენ ხის კოშკებში“ (ქვეყნის აღწერილობა, I, 106).

ამგვარად, დასავლეთ საქართველოს არქეოლოგიური მასალის და ძველი წერილობითი წყაროების შეჯერების საფუძველზე შეიძლება დავასკვნათ: ქართველური მოსახლეობით დასახლებულ აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში ძვ.წ. III ს. წინა პერიოდში

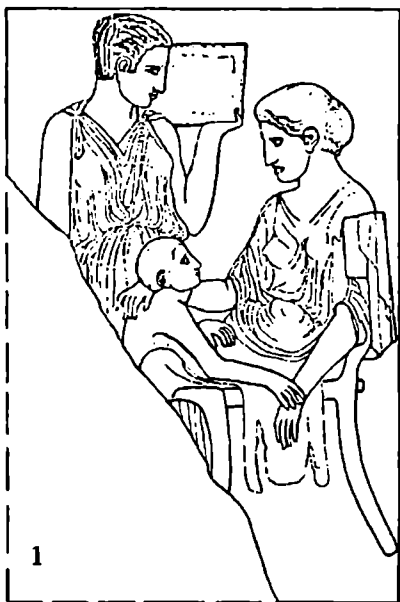
გავრცელებული იყო ბორცვზე და გორაზე, ძელურ-ბათქაშიანი, ძელებიანი მესერითვე შემოზღუდული, კომპეგზართული კომპლექსები; ხისაგან ნაგები გამაგრებული სამოსახლო, რომელსაც მოსუინი ეწოდებოდა (დაწერილებით იხ. ყაუხჩიშვილი, 1977, გვ. 134; ყიფიანი, 1995).

სოციალურად, ადგიშვილების გორისნაირი (სურ. 5) გამაგრებული ბორცვ-გორები, ალბათ, ნათესაობრივ თემებს წარმოადგენდა, რომლის თავშიც ადგილობრივი ხელისუფალი, ბერძნული წერილობითი წყაროების მიხედვით, ბასილევსი იდგა. შესაძლოა, ასეთ ადგილობრივ ხელისუფალს ეკუთვნოდა ადგიშვილების გორასთან აღმოჩენილი ნაგებობების თანადროული მდიდრული სამარხი (იხ. გამყრელიძე, 1982, გვ. 69-81).

ეფიქრობ, ადგიშვილების გორის ზედა ტერასაზე, არქეოლოგიურად შესწავლილი ნაგებობა, სწორედ ამგვარი, სათემო, გამაგრებული სამოსახლოს - მოსუინის ერთ-ერთი კომპი იყო.

**ზოგიერთი მოსაზრება კოლხი მედავს
იკონოგრაფიისათვის**
(სოხუმის ყურეში აღმოჩენილ ბარელიეფთან კონტექსტში)

სოხუმის ცნობილი სტელა საქართველოში აღმოჩენილი ქვის კვეთის საყურადღებო ნიმუშია. ბარელიეფიანი ქვასვეტი ზღვაში, სოხუმის ყურის ფსკერზე, მდ. ბესლეთის შესართავთან ნაპირგასამაგრებელი წყალქვეშა სამუშაოებისას მოულოდნელად აღმოჩნდა. ზღვიდან ამოღებული ე.წ. სოხუმის სტელა თეთრი მარმარილოსია და მოყვითალო-მონაცრისფრო ელფერი დაჰკრავს. ის ოთხკუთხა ფორმისაა და მარცხენა ქვედა კუთხე მომტვრეული აქვს. ოთხკუთხა ფილის ზომებია - 157 სმ x 92 სმ x 12 სმ.

ფილას ზედა მხარეზე ექვსი ღრმული აქვს. ამჟამად სტელა ქ. სოხუმში მხარეთმცოდნეობის მუზეუმშია გამოფენილი (იხ. სურ. 1) (იხ. ლორთქიფანიძე, 1966, გვ. 93-106; Лордкипанидзе, 1968, გვ. 166-176; Трапш, 1954, გვ. 163-165; Picard, 1956, გვ. 81; ციციშვილი, 1954, გვ. 20; ბარნაველი, 1956, გვ. 8; მიქელაძე, 1960, გვ. 189; Ельницкий, 1968, გვ. 130-135).

სოხუმის ყურე სწორედ ის ადგილია, სადაც ივარაუდება ანტიკურ წერილობით წყაროებში, კერძოდ, ჯერ კიდევ ძვ.წ. IV ს. კარიანდელის (პერიპლუსი..., 81)

ავტორის ფსევდო-სკილაქს თხზულებაში მოხსენიებულ ქალაქ ღიოსკურიის ნაწილის მდე-

ბარეობა. საყურადღებოა, რომ აქ ზღვის დეღის შემდეგ ხშირად პოულობენ ხოლმე ამფორების, შავლაკიანი ჭურჭლის ნატეხებს და მონეტებს. წინარე და ანტიკური ხანის მონაცემები აღმოჩენილია აგრეთვე დღევანდელი ქ. სოხუმის, სოხუმის მთის, გუადიხუს და წითელი შუქურას არქეოლოგიურად შესწავლილ მონაკვეთებზე.

ე.წ. სოხუმის სტილაზე დაბალი რელიეფით (0,5 სმ-დან 2 სმ-მდე), სამფიგურიანი კომპოზიციის ამოკვეთილი, რომელიც უმეტესად რეალისტური მანერით არის გადმოცემული და ძირითადად ბერძნული კლასიკის სტილშია შესრულებული. კომპოზიციის მარცხენა პირველი ფიგურაა ფეხზე მდგომი ასული, რომელიც უკანა პლანზეა განყენებულად გამოსახული და ზემოდან დასცქერის მჯდომარე ფიგურას. მისი მოკლედ შეკრეჭილთმისანი, ოდნავ დახრილი თავი პროფილში, ხოლო სხეული, რომელზედაც უსახელო, წელზე ქამრიანი პეპლოსი მოსავს, ანფასშია გამოკვეთილი. პეპლოსი მხრებთან სამაგრებით არის შენაოჭებული და მკერდზე ვერტიკალური და ირიბი ჭდეუხაზებითაა გადმოცემული. ქალიშვილს სწორი ცხვირი, სქელი ტუჩები, ლოყისაგან გამოყოფილი ბიბილოიანი ყურის ნიჟარა და ნუშის მოხაზულობის თვალის ჭრილი აქვს; ოდნავ კუთხოვანი ყბა მცირედ წინ წამოწეული, ენერგიული, ნებისყოფის გამოუმხატველი ნიკაპით ბოლოვდება. ასულს, მარცხენა მხრამდე ზეწეულ ხელში ყუთი (კოლოფი, ზარდახშა) უპყრია, რომელიც სქემატურადაა წარმოდგენილი.

ბარელიეფის მარჯვენა ფიგურა ნადირის ტყავდაფენილ, მორკალურ ფეხებიან სავარძელ-კლისმოსში ჩამჯდარი, ქიტონში გამოწყობილი ბანოვანია. ქალს მარჯვენა ხელი გადახვეული აქვს მის მუხლებზე დაყრდნობილ შიშველ ყრმაზე, რომელიც მას სახეში შესცქერის. პროფილში გამოხატულ მოკლედ გაკრეჭილ ბავშვს ქალის მარცხენა ხელზე მარჯვენა ხელი აქვს ჩამო-

დებული. ბანოვანს ქიტონზე მოხვეული აქვს კიმატიონი, რომელიც ნაწილობრივ სავარძლის მისაყრდნობზეც არის ჩამოფენილი და გადმოცემულია რელიეფური ნაოჭებით. ქალის თავი პროფილშია გამოსახული და ახასიათებს ნაზი ოვალი, ნუშის მოხაზულობის თვალის ჭრილი, სწორი ე.წ. ბერძნული ცხვირი, სქელი ტუჩები, ოვალური ყურის ნიჟარა; ვარცხნილობა მოხდენილადაა უკან აწეული და წინ ტალღოვანი ორნამენტიტაა შესრულებული. მოცემული ბარელიეფის კვლევისას, ამჯერად, ძირითადად მისი იკონოგრაფიული ატრიბუციით შემოვიფარგლებით.

სოხუმის სტელა in situ მდგომარეობაში არ არის აღმოჩენილი და ამიტომ მის შესახებ მხოლოდ რელიეფის მიხედვით თუ ვიმჯელებთ. სავარაუდოა, რომ ბარელიეფიანი ფილა ზომალდით გადატანისას (გემის ჩაძირვისას ან ზღვის ღელვისას გადმოვარდა) მოხვდა ზღვის ფსკერზე და დანიშნულების ადგილამდე ვერ მიაღწია.

სოხუმის სტელა საფლავის ქვაა. ამგვარი ქვასვეტებით მონიშნებოდა ის ადგილი, სადაც გარდაცვლილისადმი მიძღვნილი კულტმსახურება სრულდებოდა. აქ ახლობლებისათვის სამახსოვრო მემორიალი იყო გამართული. გამორიცხული არ არის, რომ რელიეფი დამზადებული იყო აკლდამის კედლის შესამკობად. ამ მოსაზრების სასარგებლოდ მეტყველებს ის, რომ ფილას ზედა მხარეს საგანგებო ექვსი დასამაგრებელი ღრმული აქვს. ამასთანავე ცნობილია, რომ ბერძნული კლასიკური ხანის სტელები ძირითადად ფრონტონიანად იკვეთებოდა, ხოლო სოხუმისას ასეთი არ გააჩნია; ის უფრონტონო ოთხკუთხა ფილაა.

საბერძნეთში სამარხზე ქვასვეტის დადგმის წესი, ჯერ კიდევ არქაულ ხანაში დასტურდება. სოხუმის სტელის მსგავსი რამდენიმე ფიგურიანი საფლავის ქვა კი კლასიკური ხანიდან მოყოლებული ვრცელდება მთელ ანტიკურ სამყაროში. კლასიკური

ხანის საბერძნეთის სამარხ ქვასვეტებზე, უპირატესად, გარდაცვლილთან გამოთხოვების სცენას ორ ან სამუიგურიანი კომპოზიციით ასახავდნენ (იხ. Boardman, 1985, გვ. 165-166; Cook, 1976, გვ. 91-108; Колпинский, 1988, გვ. 58-82, 99; Блаватский, 1939, გვ. 47-79; Грифцов, 1923, გვ. 94-118; The Oxford History..., 1993, გვ. 83-147, 143, 136). მათზე, ხშირად, გარდაცვლილი ისევ, როგორც სოხუმის სტელაზე, სავარძელში

მჯდომარე და ბავშვთან ან ახალგაზრდა ქალთან ერთად არის გამოკვეთილი.

ბერძნულ სამარხ სტელაზე სავარძელში მჯდომი გარდაცვლილი მანდილოსნის სახე განზოგადოებულია და არა კონკრეტული. მისი გაიდელაზებული სახე ე.წ. ბერძნული პროფილის, ქიტონით, ვარცხნილობით, ტყავდაფენილი კლისმოსით, სოხუმის რელიეფზეც გარკვეულწილად ტრაფარეტული და ტრადიციულია. მაგალითად: მჯდომარე ქალის ფიგურის მოდელირების მხრივ საყურადღებოა ქ. ათენის ეროვნულ არქეოლოგიურ მუზეუმში გამოფენილი ძვ.წ. 400 წლით დათარიღებული ჰეგესოს სამარხი სტელა, რომელზედაც ისევ, როგორც სოხუმის სტელაზე ქალის სახე პროფილშია, ხოლო ტორსი სამ მეოთ-

ხედ ანფასშია გადმოცემული. ამასთან ერთად, ორივე ქალი ერთნაირ კლისმოსში სხედან. ამგვარადვეა მჯდომარე ქალის თავი და სხეული მოდელირებული პირეიში აღმოჩენილ ძვ.წ. IV ს-ის სამარხ სტელაზე (ინახება ათენის ეროვნულ არქეოლოგიურ მუზეუმში). ასევეა კლისმოსში მჯდომარე ქალის ფიგურა გადმოცემული ძვ.წ. V ს-ის მეორე ნახევრის ფილოსტრატეს სამარხ სტელაზე (ინახება ქ. ს.-პეტერბურგის ერმიტაჟში). მართალია

ხსენებულ სამარხ სტელებზე მჯდომარე ქალის ფიგურის მოდელირება ზოგადად ერთი და იგივეა, მაგრამ მათი გადმოცემა სხვადასხვა მხატვრული ღონისაა.

სოხუმის სტელა დაბალ რელიეფში ფიგურის გადმოცემის მანერით (მდგომარე ასული) გარკვეულ მსგავსებას იჩენს ქ. ათენის აკროპოლისის მუზეუმში დაცულ ძვ.წ. 450 წლით დათარიღებულ შუბიან ქაღალმერთ ათენას გამოსახულებასთან, რომელიც მარმარილოზე დაბალ რელიეფშია გამოკვეთილი (Колпинский, 1988, ტაბ. 220). სტილისტურ-გამომსახველობითი მსგავსება შეინიშნება აგრეთვე ძვ.წ. V ს-ის ბოლო მეოთხედის, პანტიკაპეონში (ქერჩში) აღმოჩენილ მარმარილოს საფლავის ქვაზე გამოხატულ ფიგურასა (Грач, 1972, გვ. 56-61) და სოხუმის სტელის მდგომარე ქალიშვილის გამოკვეთის მანერაშიც. კერძოდ, თავის დახრილობის, პროფილის, გაკრეჭილი თმის, თვალის გადმოცემაში. საყურადღებოა ასევე, ძვ.წ. V ს-ის მიწურულით დათარიღებული ელევსინის ცნობილი სამფიგურიანი ბარელიეფი ქაღალმერთ დემეტრას გამოსახულებით (ინახება ქ. ათენის ეროვნულ არქეოლოგიურ მუზეუმში). აქ მარჯვენა და მარცხენა ფიგურების ჩაცმულობა და მარჯვენა ფიგურის თავის მოხაზულობა, რამდენადმე სოხუმის სტელისნაირ მანერაში, დაბალ რელიეფშია გამოკვეთილი.

სოხუმის სტელაზე გამოხატულ ფიგურათა სამოსი (პეპლოსი, ქიტონი, ჰიმატეონი) და მისი მოდელირების ხასიათი, ტყავდაფენილი კლისმოსი, გარდაცვლილი ქალის ვარცხნილობა, რომელიც უკან აწეული (შესაძლებელია ბადით დამაგრებული) და წინ ტალღოვანი ორნამენტით არის შესრულებული, ძალზე დამახასიათებელია ბერძნული სამყაროსათვის (Цветаева, 1975, გვ. 107). ამგვარი სახით კლასიკური ხანის ბერძნულ ხელოვნებაში ბანოვანები, მაღალი წრის ქალბატონები და ქაღალმერთები გამოისახებოდნენ. ასე, რომ სოხუმის რელიეფის ქალთა ფიგურე-

ბის პირისაზე, ტანსაცმელი, კლისმოსი, როგორც ჩანს, საკუთარი ცოდნა-შესაძლებლობის ფარგლებში ოსტატმა კლასიკურად, აკადემიურად ასახა.

3

სამივე ფიგურის გადმოცემაში რამდენადმე დარღვეულია პროპორციები. კერძოდ, ქალების თავები სხეულთან შეფარდებით ოდნავ დიდია; ბავშვის მკლავიც შეუფერებლად დიდია თავთან შეფარდებით. ცუდადაა გადმოცემული ფიგურების ხელები; როგორც ჩანს, ხელის მტევნის გამოქანდაკება რელიეფის შემსრულებლისათვის გადაულახავ სირთულეს წარმოადგენს. ეს გაოცებას იწვევს, რადგან ისეთი რთულად გამოსაკვეთი ელემენტი, როგორიც ყურია (ბავშვის ყურის გარდა) გარკვეულად აკადემიურ-რეალისტურადაა შესრულებული. ყუთი, რომელიც ახალგაზრდა ქალს უჭირავს, სრულიად სქემატურია და მხოლოდ ოთხკუთხედის სახით არის წარმოდგენილი.

ამიტომ იქმნება შთაბეჭდილება, რომ რელიეფი არც თუ მაღალი კლასის ოსტატის მიერაა შესრულებული ან უბრალოდ დაუმთავრებელია (განსაკუთრებით ყუთი), ან კიდევ რამოდენიმე

სხვადასხვა ოსტატობის დონის ხელოსანი აკეთებდა. ამჟერად ერთი რამ უდაოა, კერძოდ, სოხუმის სტელა ბერძნული კლასიკური ხანის ხელოვნების ცხოველმყოფელი გავლენითაა შექმნილი. ის, პროფ. ოთ. ლორთქიფანიძის მიერ, მართებულად არის ძვ.წ. V ს-ის ბოლო მეოთხედით დათარიღებული (ლორთქიფანიძე, 1966, გვ. 104).

ბარელიეფზე გამოხატული ბავშვის შუბლი დაქანებულია, ცხვირი ოღნავ წაწვეტებულია, ხოლო თავი მცირედ დაბრტყელებულია. ქალების ფიგურებისაგან განსხვავებით თვალის ჭრილი პროფილშია, ხოლო ყურის ბიბილო ლოყასთან შეერთებულია. საერთოდ, ყრმის ფიგურა რამდენადმე მამაკაცისას (სახე, მკლავი, ხელი) ჩამოჰგავს და სხვა ფიგურებისაგან განსხვავებით, თვალშისაცემი ბერძნული იერ-სახე არ გააჩნია (შუბლი, ცხვირი, ყური, თავის ფორმა). ნიშანდობლივია, რომ ბავშვის ფიგურა სკოპასის ცნობილ სტელაზე „ჭაბუკის საფ-

ლავის ქვა," სპეციალისტების მიერ ალეგორიულად აღქმულია როგორც სიკვდილი, გარდაცვალება (Колпинский, 1956, სურ. 201, გვ. 237).

ე.წ. სოხუმის სტელას სტილის მხრივ, ჯერჯერობით, პირდაპირი ანალოგია არ ეძებნება. მხატვრული თვალსაზრისით იგი ახლოს დგას ბერძნული კლასიკური ხანის სტილთან, მაგრამ მისი დაბალი რელიეფი (ბავშვი, ყუთი, ხელის მტევნები, თვალის ჭრილები), ბერძნულ ე.წ. მაღალ კლასიკას არ უკავშირდება. ამიტომ მას რამდენადმე ანტიკური სამყაროს პერიფერიაში ან აქედან გამოსული ხელოსნის ნაკეთობის იერი დაჰკრავს. კერძოდ, სამეცნიერო ლიტერატურაში აღნიშნულია, რომ სტილის თვალსაზრისით სიახლოვე შეიმჩნევა სოხუმის რელიეფსა და პერიფერიაში, იონიაში, კუნძულ როდოსზე აღმოჩენილ „კრიტოსა და ტიმარისტას“ სტელას შორის (Лордкипанидзе, 1968, გვ. 171). ყურადსაღებია ისიც, რომ ბერძნული სავაჭრო კოლონია დიოსკურია სწორედ იონიის ქალაქ მილეთის დაფუძნებულ დასახლებად ითვლება (ფლავიუს არიანე, „პერიპლუსი შავი ზღვის გარშემო," 10) (Лордкипанидзе, 1979, გვ. 133-140). ამიტომ, შესაძლოა, რომ სოხუმის სტელა აქედან იყოს კოლხეთში მოტანილი. წარმომავლობით პერიფერიიდან გამოსულ ხელოსნებთან დაკავშირებით საყურადღებოა ქ. ათენში აღმოჩენილი შავფიგურიანი ძვ.წ. VI და V სს-ის ჭურჭლები, რომლებზედაც წარმომართ კოლხი ხელოსნების ბერძნული წარწერებია - „კოლხმა გამაკეთა," „იექსითეოსმა გააკეთა, კოლხმა მოხატა" (ყაუხჩიშვილი, 1976, გვ. 226). შესაბამისად, არ არის გამორიცხული, რომ ასეთივე კოლხი ოსტატი (მოქანდაკე) მოღვაწეობდა იონიაშიც, რომელმაც გამოკვეთა სოხუმის სტელა.

სოხუმის სტელაზე განსაკუთრებულ ინტერესს იწვევს ყუთით ხელში მდგომარე ასულის ფიგურა, რომელიც, შესაძლოა, ალეგორიულად კოლხ მეღვას განასახიერებდეს (იხ. სურ. 1, 4).

ის თავისი იერით ქ. პერკულანეუმში აღმოჩენილ მედეას (მხრები, მკლავები, ნიკაპი) ფრესკას ჩამოკავს (სურ. 2).

ბერძნული კლასიკის ხანაში მითოლოგიური პერსონაჟები რეალისტურად (შესაბამისი ატრიბუტებით), ადამიანის სახით გადმოიცემოდა (Carpenter, 1991, გვ. 35-48; Тахо-роди, 1989, გვ. 66-69). აღმოჩენილია საფლავის სტელები, რომლებზედაც მიცვალებულის გამოსახულებასთან ერთად გამოსახულია მითოლოგიური პერსონაჟებიც. მაგალითად: ძვ.წ. 450 წლით დათარიღებული რელიეფი, რომელზედაც მიცვალებულთან ერთად წარმოდგენილია ორფეოსი და ჰერმესი (ინახება ქ. ნეაპოლის მუზეუმში); ან სპარტაში აღმოჩენილი ძვ.წ. VI ს-ის მეორე ნახევრის გველიანი საფლავის ქვასვეტი (ინახება ქ. ბერლინის ე.წ. პერგამონ მუზეუმში); ან ხუთფიგურიანი ძვ.წ. VI ს. რელიეფი ქალკედონის ნახევარკუნძულიდან (Boardman, 1985, სურ. 248). ნიმფეონის ნეკროპოლზე გაითხარა სამარხი სტელა, რომელზედაც გამოსახულია ქალღმერთი კიბელა (ინახება ქ. ქერჩის ისტორიულ მუზეუმში). ქ. ოდესის არქეოლოგიურ მუზეუმში ინახება სამარხი სტელა (ინვ. № 50122), რომელზედაც გამოსახულია კიბელა და ჰერმესი. მართალია ეს ორი უკანასკნელი რომაული ხანით თარიღდება (Кобнякина, 1978, გვ. 66, 68). საკრალურ სიმბოლოებთან უნდა გვქონდეს აგრეთვე საქმე სკოპასის სტელაზე „ჭაბუკის საფლავის ქვა,“ სადაც გარდაცვლილთან ერთად ძაღლი - ერთგულება, მოხუცი - სიბრძნე და მომტირალი ბავშვი - გარდაცვალებაა გამოსახული (Колпинский, 1956, გვ. 237).

ბერძნული სამარხი სტელების განხილვისას ჩანს, რომ ძირითადი ფიგურა, გარდაცვლილი, ყველგან თავდახრილია, საკუთარ თავში ჩაკეტილი, განყენებული და მარადიულობის საკრალური იერით არის აღბეჭდილი.

სოხუმის სტელაზე გამოსახულ მდგომარე ასულს მხრამდე ზეაწეულ ხელში ყუთი უჭირავს. ბერძნულ მითოლოგიაში და ზე-

ლოვნებაში, კერძოდ, რელიეფებსა და მოხატულ კერამიკაზე, გვხვდება ყუთის (კოლოფის) გამოსახულებები, რომელიც რამდენიმე ახსნა აქვს (ყუთის გრაფიკული ტიპები იხ. Lezzi-Hafter Adrienne, 1976, გვ. 59, 70). პირველი, ესაა პანდორას ყუთი, მეორე სამკაულებისა და ძვირფასეულობის შესანახი ყუთი და მესამე - მედეას ყუთი, რომელიც ბალახებთან და გველებთან ერთად გრძნეული კოლხი ქალის ერთ-ერთ სიმბოლო-ატრიბუტს წარმოადგენს (შდრ. Simon, 1954, გვ. 204-226; Lordkipanidze N., 1996, გვ. 61; Boardman, 1985, გვ. 238). მედეას იკონოგრაფიაში ყუთი სხვადასხვა მოყვანილობისაა (ოთხკუთხა, ცილინდრული და სხვ.).

პირველი „პანდორას ყუთი“ ბერძნულ მითოლოგიაში ფართოდ ცნობილი ცნებაა. ის არის მეხთამტყორცნელი ზევსის საჩუქარი პანდორას ქმრისადმი, რომელშიაც დამწყვდეულია ადამიანთა მოდგმის შემაწუნებელი ყოველნაირი უბედურება. მისი გახსნისას იქიდან ამოვა და მთელ დედამიწას მოედება ჭირვარამი და ჟამი. მოხატულ კერამიკაზე ეს ყუთი თითქმის არ არის ასახული.

მეორე - გინაიკეიონში სამკაულებისა და ძვირფასეულობის შესანახი ყუთი; მრავლად გვხვდება კერამიკის მოხატულობასა და, რაც განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია, სამარხ სტელებზე. აღსანიშნავია, რომ ამგვარი ყუთი ძირითადად ღიაა და სტელებზე გამოსახვის შემთხვევაში მას მოახლე ან ახლობელი (ნათესავი) ქალი აწვდის გარდაცვლილ ქალბატონს. მაგალითად: ჰეგესოს სტელა, რომელზედაც გამოსახულია ღია ყუთი, რომელიც ტორსს ქვემოთ გაწვდილია გარდაცვლილისაკენ. თანაც ქალს, რომელიც ყუთს უწვდის გარდაცვლილს, გრძელსახელოებიანი, დაბალი ფენისათვის დამახასიათებელი ტანსაცმელი აცვია. ასეთივე ქალი ღია ყუთით ზელში გამოსახულია ძვ.წ. IV ს-ის წითელფიგურულ ჭურჭელზე სიცილიიდან (Сидорова,

1985, გვ. 74); ღია ყუთია აგრეთვე გამოსახული წითელფიგურულ ძვ.წ. IV ს. პელიკაზე აპულიდან (Сидорова, 1985, გვ. 60). არც აქ და არც სხვა გამოსახულებებზე ღია ყუთი ზეაწეულ ხელში თითქმის არ არის გადმოცემული (იხ. კატალოგები Lezzi-Hafter Adrienne, სურ. 82, 87, 94, 100, 105, 107, 117, 123, 126, 129, 133, 135, 148, 160, 163, 165, 171, 175; Передольская, 1967, ტაბ. XCVI, CXLVI, CLI, 4, CLVII, 1, 4; Boardman, 1989, სურ. 28, 63, 166, 207, 234, 299, 403; Conze, 1893-1922, ტ. I-IV). სოხუმის სტელაზე კი, უსახელო პეპლოსში, მაღალი წრის ქალებისათვის და ქალღმერთებისათვის დამახასიათებელ სამოსში გამოწყობილი ქალიშვილია გამოსახული და თანაც დახურული ყუთი, ცალ ხელში მხრამდე ზეაწეული, ამაყად უჭირავს.

მესამე - ყუთი, რომელიც მედეას ატრიბუტია, ყოველთვის დახურულია და მედეას ის უმეტესად ზეაწეულ ხელში უჭირავს. ასეთ პოზაშია გამოსახული მედეა, ძვ.წ. V ს-ის მეორე ნახევრით დათარიღებულ წითელფიგურულ ვოლუტებიან კრატერზე (ინახება ქ. მიუნხენის მუზეუმში № 3268; იხ. სურ. 3, 5); ძვ.წ. V ს-ის წითელფიგურულ კრატერზე, რომელიც ინახება ს.-პეტერბურგის ერმიტაჟში (ინვ. Б № 1718), ზეაწეულ ყუთიან მედეას თავზე ბერძნული წარწერა აქვს - ΜΗΔΕΙΑ (სურ. 6); მედეას გამოსახულება გვხვდება ასევე ძვ.წ. VI ს. კრატერზე, რომელიც ინახება ქ. ტურინის მუზეუმში - ინვ. № 249.

მედეა ბერძნული არგონავტიკის ერთ-ერთი ძირითადი პერსონაჟია და მჭიდრო კავშირშია კოლხურ სამყაროსთან (იხ. ლორთქიფანიძე, 1986, გვ. 9-39; ურუშაძე, 1964, გვ. 13-63; Абакелия, 1991, გვ. 64-72; ცანავა, 1982, გვ. 85-91). ბერძნულ წერილობით წყაროებში აღნიშნულია, რომ მედეა პელიოსის ძის აიეტის ასულია. ზოგი ვერსიით ქალღმერთი ჰეკატე მედეას დედაა. მედეას, როგორც ჰეკატეს ტაძრის ქურუმს და ღვთაება პელიოსის შვილიშვილს აქვს მისნობის, წამალმკეთებლის, გა-

ახალგაზრდაების და გარდაცვლილის გაცოცხლების უნარი (Мифологический словарь, 1990, გვ. 349-350; Lexicon Iconographicum 1992, მედეას შესახებ, ტაბ. IV(1), გვ. 386-398; არგონავტების შესახებ, ტ. II (1), 1984, გვ. 591-599). მისი მრავალმხრივი ნიჭიდან ამ შემთხვევაში ყურადღებას ვამახვილებთ სწორედ მიცვალებულის გაცოცხლების უნარზე, რომელიც დაკავშირებულია გარდაცვლილის კულტთან. ამიტომ, გასაკვირი არ უნდა იყოს, გრძნეული მედეას წამლების ყუთით ხელში ალეგორიული გამოსახვა საფლავის ქვას ეგებება.

კოლხი მედეა, ბერძნული და რომაული მწერლობის ერთ-ერთი პოპულარული გმირია. ის ხშირად სასწაულმოქმედ წამლებიანი ყუთით ხელში მოიხსენიება. მაგალითად: მედეა „აქედან არჩევდა ხოლმე ჰეკატეს ტაძრისაკენ სიარულს.“ „იგი, ვით გრძნეულ ქალებს სჩვევიათ, ხშირად დადიოდა მიცვალებულებისა და მიწიდან ამოსული ფესვების გარშემო“ (ძვ.წ. III ს-ის ავტორი აპოლონიოს როდოსელი „არგონავტიკა“, IV, 50-54); „აიეტის სასახლეში არის ერთი ქალწული (მედეა), რომელსაც ქალღმერთმა ჰეკატემ განსაკუთრებულად ასწავლა წამლების შემზადება“ (III, 529); „მედეა გაეშურა ყუთისაკენ, რომელშიაც მრავალი წამალი ეწყო, ზოგი მაკურნებელი და ზოგიც მომაკვდინებელი“ (III, 803); „მედეამ ყუთი გააღო და საწამლავის ამოღებას ღამობდა“ (III, 835); „პერას შეგონებით გუნებაშეცვლილმა ყუთი ჩამოიღო ...“ (III, 818); „მედეამ კი ამასობაში ყუთიდან ამოიღო წამალი, რომელიც, ამბობენ, პრომეთეს წამლად იწოდებოდა“ („არგონავტიკა“, III, 845) (აპოლონიოს როდოსელი, 1970, გვ. 205, 219, 221, 253; აპოლონიოს როდოსელი, 1975, გვ. 139-141).

ადრე მოტანილი არგუმენტების საფუძველზე შესაძლოდ გვეჩვენება, რომ სოხუმის ბარელიეფზე, რომელიც ქვის კვეთის ოსტატისათვის კოლხეთში აღსამართად უნდა ყოფილიყო შეკვე-

თილი, ხელში ყუთით მდგომარე ასულში კოლხი მედეას ალეგორიული სახე შევიცნოთ. ამრიგად, ბალახებთან, გველებთან და ე.წ. ფრიგიულ ქუდთან ერთად, წამლების ყუთიც მედეას ერთერთ ატრიბუტად უნდა მივიჩნიოთ. ამ მოსაზრების აღიარების შემთხვევაში ეს კოლხი მედეას პირველი გამოსახულება იქნება ანტიკური ხანის საქართველოში (სურ. 4).

დიონისეს ტიპის ღვთაების ქანდაკება ვანის ნაქალაქარიდან

ვანის ნაქალაქარზე ანთროპომორფული მცირე ქანდაკების ფრიად საინტერესო ნიმუში გაითხარა (ვანის არქეოლოგიური ექსპედიცია, ინვ. № 71:188:648). ქანდაკება ვანის ნაქალაქარის ქვედა ტერასაზე, საკულტო-სატაძრო ნაგებობათა კომპლექსში დადასტურდა (ნაკვეთი 150). ეს ფენა ჩალეწილი კერამიკის სიუხვით და მრავალრიცხოვანი ოსტეოლოგიური მასალით გამოირჩეოდა. აქ ნანახია სინოპური მონეტა (ძვ.წ. 80-70 წწ.) აქვეა საკურთხეველი (ლორთქიფანიძე, მათიაშვილი, 1974, გვ. 45-52, 47).

ანთროპომორფული ფიგურა გრძელ სამოსში გამოწყობილ მამაკაცს ასახავს, რომელსაც მარცხენა ხელში ყანწ-რიტონი (ყანწ-რიტონების შესახებ იხ. გამყრელიძე, 1982, გვ. 76-78) უჭირავს. ქანდაკებას თავი და მარჯვენა ხელი მოტეხილი აქვს. ყანწის ზედა ნაწილიც წატეხილია. გამოსახულება არათანაბრად გამოძწვარი მოყავისფრო თიხისაა, რომელშიც კირქვის და კვარცის წვრილი ნამცეცები შეიმჩნევა. ამგვარი თიხა დამახასიათებელია ადგილობრივი კერამიკისათვის.

ქანდაკების შემორჩენილი სიმაღლეა 126 მმ, ყანწ-რიტონის შემორჩენილი ნაწილის სიმაღლე 51 მმ. ფიგურას ქვევიდან 23x33 მმ ღრუ აქვს. ალბათ ამ ღრუს საშუალებით ის ჯოხზე მაგრდებოდა.

გამოსახულების სამოსი გადმოცემულია ამოკაწრული ღარებით. ისინი ერთ სწორზე განლაგებული წამახული კუთხეებით არიან წარმოდგენილი. ეს კუთხეები წელს ზევით და წელს ქვევით ერომანეთისკენაა მიმართული. ფიგურას ზურგზეც ტანსაცმლის გამომხატველი ღარები დაუყვება, ხოლო წელზე რელი-

ეფური ქედით ბაწრისნაირი სარტყელია გადმოცემული. ტანისამოსის საყელოც რელიეფურადაა წარმოდგენილი.

ფიგურის სამოსი უსახელოა და შიშველი, დაკუნთული ხელი მოჩანს. გამოსახულებას განიერი მხრები, მასიური კისერი, ფართო წელი და სწორი მკერდი აქვს. ფიგურის ხელის მტევანი, რომლითაც ყანწი უჭირავს, დიდი გულმოდგინებით არის გამოქანდაკებული. ქანდაკების ძერწვაში პროპორციები დაცულია. მძერწავი ღარების და ჭდეების გასაკეთებლად წამახულ იარაღს ხმარობს.

ვანის ნაქალაქარზე ტერაკოტის ბევრი ფრაგმენტია აღმოჩენილი (Матнашвили, 1985, გვ. 489-497). მათი ნაწილი ადგილობრივი წარმოებისას არ ჰგავს. ისინი სტილითა და შესრულების მანერით ანტიკური კოროპლასტიკის ნიმუშებს ემსგავსებიან. ზემოთ აღწერილ ანთროპომორფულ ფიგურაზე ამის თქმა არ შეიძლება.

ცნობილია, რომ ანტიკურობის გავრცელებამ კოლხეთში მთელი რიგი სიახლეები მოიტანა. ეს ჩანს, როგორც გამოსახულების შინაარსსა და ფორმაში, ასევე შესრულების ტექნიკაში. ვანის საკურთხეველთან გათხრილი მცირე ქანდაკება გამოირჩევა სქემატურობით და რეალისტურ-პრიმიტიული შესრულების მანერით. ის სტილის მხრივ დახვეწილ ნაკეთობას არ წარმოადგენს. აქ არ შეიმჩნევა გამოცდილი ოსტატის ხელოვნება. ფიგურა უფრო რელიგიური იდეით გამსჭვალული, კულტმსახურის შესრულებულს ჰგავს, რომელსაც ის საკურთხეველთან შეუწირავს.

საქართველოს ტერიტორიაზე ვანის გარდა ყანწიანი გამოსახულება სხვაგანაც არის დადასტურებული. მაგალითად: გუდაუთის რ-ნში აღმოჩენილი მჯდომარე ადამიანის გამოსახულება; მცხეთაში არძაზისხევის № 6 სამარხში ნანახი ქალღმერთ ფორ-

ტუნას სახე „სიუხვის ყანწით“ ხელში, ან კიდევ ამავე ქალღმერთის სახე სოფ. ციხისძირიდან (ქობულეთის რ-ნი).

გამოსახულებები ყანწით ხელში საქართველოს გარეთ ბევრგანაა მიკვლეული. ყანწი, როგორც ვანის ქანდაკებას უპყრია ხელთ, შესაძლოა „სიუხვის რქაა,“ რომელიც სიმდიდრის და დოვლათიანობის გავრცელებულ სიმბოლოდ ითვლება. ამგვარი რქა-ყანწები ერთ-ერთი ატრიბუტი იყო გეას, ეირენეს, პლუტონის, ფორტუნას, ტიხეს, კიბელას, ღიხშანას, ჰარპოკრატეს, დიონისეს და კიდევ ზოგიერთი სხვა ღვთაების სიმბოლურ სახეში.

ცხოველის რქას ადამიანი დიდი ხანია იყენებს სასმისად. საქართველოში ამგვარ სასმისს ღვინის სასმელად იყენებენ და ყანწს ეძახიან. ჩვენში მეღვინეობის ძალიან ძველი ფესვები გვაფიქრებინებს, რომ ის აქ სასმისების უძველესი ფორმაა.

შესაძლებელია, რომ ვანში აღმოჩენილი, თიხის ყანწიანი ქანდაკება, გამოხატავს დიონისეს ტიპის ადგილობრივ ღვთაებას, რომელთანაც ასიმილირდა ანტიკური სამყაროდან გავრცელებული დიონისეს კულტი (Fongarl. 1904, გვ. 26; Lexicon Iconographicum..., გვ. 474-491). ერთ-ერთი ფორმა დიონისეს გამო-

ხატულებისა იყო მისი გამოსახვა სასმისით ხელში. ვანის ქანდაკებაზე მისი ადგილობრივი პროტოტიპი, ალბათ, ასახულია მეღვინეობის, დოვლათიანობის, ნაყოფიერების, ბუნების აყვავების მფარველ ღვთაებად.

საინტერესოა ექვთიმე მთაწმინდელის ცნობა ქართველთა წარმართობისდროინდელი ღვთაებების შესახებ: „სახელის-ღებანი იგი საწარმართოთა კერპთანი, რომელნი მათ ღმრთად შერაცხნეს რომელნიმე მამათა და რომელნიმე ღედათა - სრულიად მოისპუნ: დიოს, ანუ აპოლოს, ანუ არტემს ანუ ბოჩი და გაცი, და ბადაგონ, და არმაზ ანუ რომელ იგი წნეხასა ყურძნისასა ბილწისა მის დიონისეს სახელსა იტყვიან, და სიცილსა ალაზრზენენ, ესე ყოველი საეშმაკო არს ...“ (მცირე სჯულის კანონი, გვ. 58).

ერთი კერამიკული ნივთის ინტერპრეტაციისათვის ადეიშვილების გორის ნაგებობიდან

ადეიშვილების გორის პლატოს ნაგებობის არქეოლოგიური გათხრებისას აღმოჩნდა უჩვეულო კერამიკული ნივთი, რომელიც აქ მოპოვებული სხვა არქეოლოგიური მასალისაგან (ტაბ. I; ინკ. № 07:6:399) გამოირჩევა. მისი ანალოგია ჯერჯერობით არ ჩანს დანარჩენ კოლხეთშიც.

ადეიშვილების გორა, სადაც ეს ნივთი დადასტურდა, მდებარეობს ქ. ვანიდან დასავლეთით 8 კმ-ზე სოფ. მთისძირში (აქ არქეოლოგიური გათხრების შესახებ დაწერილებით იხ. გამყრელიძე, 1982, გვ. 101-114). ხსენებული კერამიკული ნივთი დადასტურდა ადეიშვილების გორის პლატოს № 12 თხრილის ნაგებობაში (ნივთი და იმდგვარივე კერამიკის ფრაგმენტების განლაგების სქემა იხ. ტაბ. I).

ნაგებობა ოთხკუთხაა და შედგება ორი სხვადასხვა ზომის სათავესაგან. აღმოსავლეთი სათავეს შიდა ფართობია 5,50 მ x 21,00 მ, ხოლო დასავლეთი სათავეს შიდა ფართობი – 5,50 მ x 5,50 მ; კედლების სიგანე უმეტესად 1,30 მ-ია. ნაგებობა ორიენტირებულია აღმოსავლეთიდან დასავლეთისაკენ. მასში გამოიყოფა ორი სამშენებლო პერიოდი. არქეოლოგიური გათხრისას გამოირკვა, რომ ნაგებობის შენებაში ძირითად საშენ მასალად გამოყენებულია ქვა, აგური, კრამიტი და ხე. კირხსნარი ნახმარია როგორც შემაკავშირებელ მასალად, ასევე კედლის შესაღესად და იატაკის გასაკეთებლად. ნაგებობაში კერამიკის, მინის და რკინის ნაწარმი აღმოჩნდა. მათში განსაკუთრებით ჭარბობს კერამიკული ნაშთები. არქეოლოგიური მასალის მიხედვით, ადეიშვილების გორის № 12 თხრილის ნაგებობა III-VIII სს. თარიღდება (დაწერილებით იხ. გამყრელიძე, 1982, გვ. 107-118). № 12 თხრილის ნაგებობაში მოპოვებული უჩვეულო კერამიკული ნივთი ცილინ-

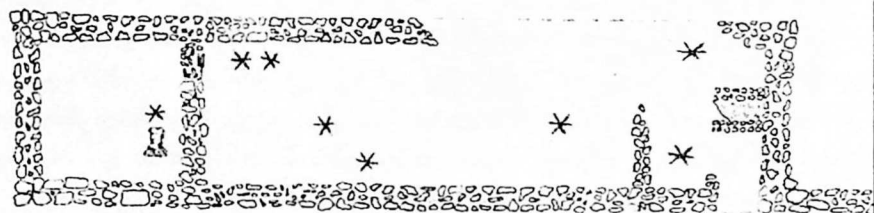

1

2

აღწევიშვილის გორა
№12 თხრილის ნაგებობა

3

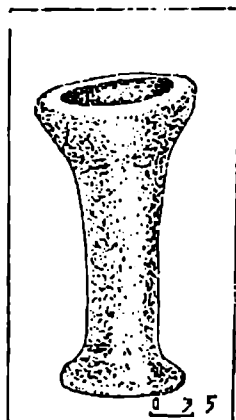
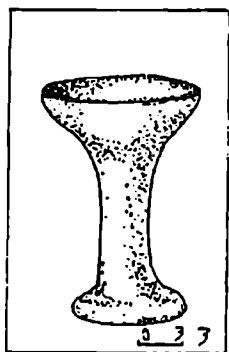
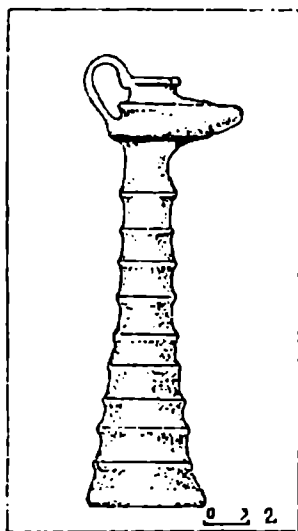
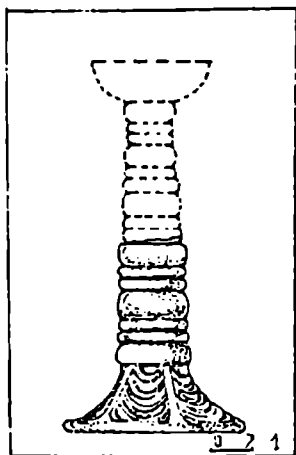
დრული მოყვანილობისაა, ძირისაკენ ფართოვდება და ბრტყელი წრიული ძირი აქვს. ზედა მხარე არ არის შემონახული; ნივთის შემორჩენილი სიმაღლე – 16 სმ, ძირის დმ – 14 სმ, ტანის დმ 7 სმ, ტანი შემკულია მსხვილი არათანაბარი გოფირებით, ხოლო ქვემოთ ძირისაკენ ეშვება ოთხი ქელი. მანძილი ქედებს შორის ქვემოთ მიმართული მორკალული ღარებითაა შესრულებული. ნივთი დამზადებულია მბრუნავ სამეთუნეო ჩარხზე. კერამიკის თიხა მორუხო-ყავისფერია, კირქვისა და პიროქსენის წერილი მინარევებით. ნივთი არათანაბრად არის გამომწვარი. თიხის მიხედვით ადგილობრივი ნაწარმი უნდა იყოს. მასზე ჭკვარტლის ნაშთები შეიმჩნევა. ნაგებობის სხვადასხვა ადგილზე ამდაგვარივე ნივთის კიდე 7 გოფირებული ფრაგმენტია მიკვლეული (იხ. ნაგებობაში ფრაგმენტების განლაგების სქემა – ტაბ. 13).

ადრე ეს კერამიკული ნივთი ჩვენ ზოგადად განესაზღვრეთ როგორც ლარნაკის ფეხი. ამჟამად, ახალი არქეოლოგიური მონაცემების მიხედვით ვფიქრობთ, რომ ეს უნდა იყოს სანათის, ჭრატის ან სასანთლის სადგამი. კერძოდ, ასეთივე გოფირებული სანათების რამდენიმე ეგზემპლარი აღმოჩენილია ჩრდილოეთ შავიზღვისპირეთში (Античные гос..., 1984, გვ. 227). მათში ყველაზე კარგად, მთლიანად შემონახულია გორგიპიაში (ახლანდელი ანაპა) მეთუნის სახელოსნოს გათხრისას აღმოჩენილი მაღალსადგამიანი ჭრატკი (Античные гос..., 1984, ტაბ. СХХХII, 14; Кругликова, 1962, გვ. 222; Кругликова, 1975, გვ. 48). ეს სახელოსნო – ძვ.წ. I საუკუნეში წყვეტს არსებობას (Кругликова, 1962, გვ. 218-224). სადგამის გოფირებული ნატეხებია გათხრილი ფანაგორიის V ს. სამეთუნეო სახელოსნოშიც (Конилина, 1966, გვ. 179). საყურადღებოა, რომ ჩრდილოეთ შავიზღვისპირეთში, ძირითადად სწორედ ფანაგორიაში, მზადდებოდა მაღალსადგამიანი პორიზონტალურ რელიეფურწრებებიანი ჭრატკე-

ბი (Арсеньсва, 1988, გვ. 6). ურელიეფო წრეებიანი ე.წ. ფინჯანისებური (უფრო მართებული იქნება, ალბათ, ფიალისებური) სადგამიანი, შედარებით მცირე ზომის, ნაძერწი, ადგილობრივად დამზადებული ჭრაქები უფრო ხშირად გვხვდება ჩრდილოეთ შავიზღვისპირეთის არქეოლოგიურ მასალაში. მაგ., – ტანაისში (Арсеньсва, 1988, გვ. 129, 130), ილურატში (Кастанаян, 1981, გვ. 175; Гайдукевич, 1981, გვ. 128, სურ. 44; 2,3), ტირიტაკეში (Гайдукевич, 1952, გვ. 115, სურ. 141; 2,3), (იხ. ტაბ. II_{3,5}; ტაბ. III_{2,4}).

ე.წ. ვაზისებური, ლარნაკისებური ღია ტიპის ჭრაქ-სანათებისათვის დამახასიათებელია მაღალი ფეხსადგარი (ზოგჯერ გოფირებული), რომელსაც მცირე, ტუჩიანი ფიალა ადგას. ვარაუდობენ, რომ ე.წ. ლარნაკისებური ჭრაქები გვიანანტიკური და ადრეული შუა საუკუნეების დაბალფეხიანი ჭრაქების განვითარების შედეგია (სინაურიძე, 1966, გვ. 5-57). ლარნაკისებური დაბალფეხიანი ჭრაქები კავკასიაში არქეოლოგიურად გათხრილია – ურბნისში (სინაურიძე, 1966, გვ. 56), უფლისციხეში (მინდორაშვილი, 1988, გვ. 30), რუსთავში (ჭილაშვილი, 1958, გვ. 53), თელავში (შეად. ჩიკოიძე, 1979, გვ. 78, ტაბ. XV, 7), კაბალაში (Геушев, 1962, გვ. 18-19), მინგეჩაურში (Ваїтов, 1961, ტაბ. VIII, 10) და სხვ.

დასავლეთ საქართველოს არქეოლოგიურ მასალაში ე.წ. ლარნაკისებური გოფირებული მაღალფეხიანი ჭრაქები, ადგილობრივების გორის გარდა ჯერჯერობით არ გვხვდება. სამაგიეროდ, ამდაგვარი, შუა საუკუნეების ჭრაქები მაღალ ფეხზე, ზედა მხარეზე მიძერწილი ფიალით (ეტყობა ჩამონადევნებისათვის) აღმოჩენილია თბილისში, კაბალაში, ლორეში, შემახიაში, მინგეჩაურში და აღმოსავლეთ კავკასიის სხვა არქეოლოგიურ ძეგლებზე (არჩვაძე, 1973, გვ. 117, ტაბ. II). საყურადღებოა, რომ ადგილობრივების გორის ნაირი, უფრო ვიწრო, ფართოდ გოფირი-

ბული სასანთლები აღმოჩენილია გვიანდელი შუა საუკუნეების თბილისის არქეოლოგიური გათხრებისას (არჩვაძე, 1973, გვ. 118, ტაბ. III). საყურადღებოა აგრეთვე ისიც, რომ წერილობით წყაროებში მოხსენიებული არიან მესანთლე პროფესიის თბილისელი ხელოსნები (Месхия, 1959, გვ. 12), რაც მესანთლეობის ცალკე დარგად გამოყოფაზე დოკუმენტურად მიგვითითებს. ხსენებული ტიპის თიხის სასანთლები საქართველოს ტერიტორიაზე ჯერჯერობით სხვა არქეოლოგიურ ძეგლებზე არ არის მიკვლეული (არჩვაძე, 1973, გვ. 118).

საერთოდ, საქართველოს ტერიტორიაზე ანტიკური ხანის და შუა საუკუნეების არქეოლოგიურად შესწავლილ საზოგადოებრივ-საკულტო და საყოფაცხოვრებო ნაგებობებში აღმოჩენილია რამდენიმე ტიპის სანათი (ტიპების შესახებ დაწვრილებით იხ. Арсеньева, 1988, გვ. 12; Вальдгауер, 1914, გვ. 27). მათში გამოიყოფა ადგილობრივი და უცხოური ნაწარმი. აქ, ძირითად ტიპებად ჩვენ მიგვაჩნია – ხელით ნაძერწი ფიალისებური ან ე.წ. ნიჟარისებური უფეხო, დაბალფეხიანი და მაღალფეხიანი ე.წ. ლარნაკისებური ღია ტიპის სანათები; მაღალფეხიანები ხშირად სამეთუნეო ჩარხზე არის დამზადებული. მეორე – დახურული ტიპის, საპატრუქე მილიანი, მზადდებოდა სპეციალურ ყალიბებში. არსებობს ამგვარი სანათების სხვადასხვანაირი მოდიფიკაციები (რამდენიმე საპატრუქე მილიანი, სხვადასხვანაირი ორნამენტით შემკული და სხვ.). ეს ტიპი უცხოეთიდან, ანტიკური სამყაროდან გავრცელდა და საქართველოში აღმოჩენილია, როგორც უცხოური, აგრეთვე ადგილობრივი ეგზემპლარები (კილურაძე, 1977, გვ. 211-222, სურ. 439-479).

პირველი, ე.წ. ფიალისებური ტიპის სანათები საფიქრებელია, რომ ადგილობრივად განვითარდა და შემდგომ ე.წ. ლარნაკისებურ ტიპად ჩამოყალიბდა. მათი დამზადების ტექნოლოგია

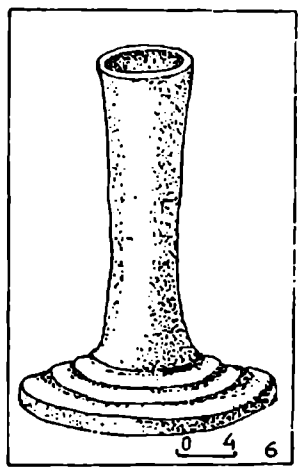
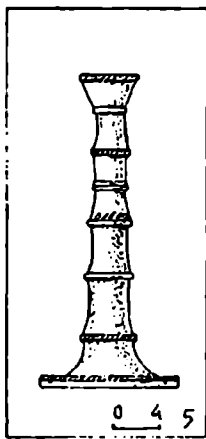
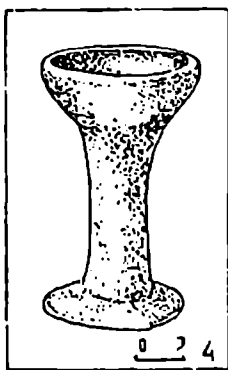
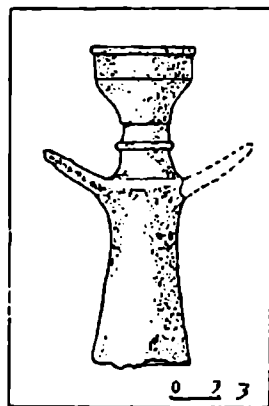
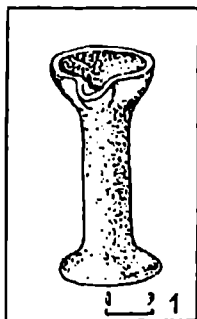
სამეთუნეო ჩარხზე უფრო მარტივია, ვიდრე მეორე, დახურული ტიპისა, რომელიც ყალიბში კეთდებოდა.

სანათების საწვავად ზეთს ან ქონს ხმარობდნენ. მათში ზოგან ნავთობსაც ურევდნენ (АХМЕДОВ, 1959, გვ. 221). სანათის პატრუქად ლერწამი, სელი ან კანაფი გამოიყენებოდა, რომლებიც ღია ტიპის უტუჩო ჭრაქებში ალბათ სპეციალური სამაგრებით მაგრდებოდა. შესაძლოა ეს გარდიგარდმო გადებული მავთული იყო, რომლის შუაშიც პატრუქი იყო გარჭობილი, ანდა თიხის გახვრეტილი მცირე კონუსისებური სადგარი, რომლის ხვრელშიც პატრუქი იღო და ფიალის ცენტრში მაგრდებოდა.

აღმოსავლეთ საქართველოში ღია ტიპის სანათებად შეიძლება მივიჩნიოთ ანტიკური ხანის ცალყურა ჯამები (მაგ. კამარახევი, მუხათგვერდი, ასურეთი, კაკეთისხევი, უფლისციხე, სამადლო და სხვ.), (Нариманишвили, 1991, გვ. 20-23, 208-215), რომლებიდანაც შემდეგ, გვიანანტიკურ ხანაში და ადრეულ შუა საუკუნეებში შესაძლოა განვითარდა სადგამიანი ე.წ. ლარნაკისებური სანათები (მაგ., ფეხიანი სანათები ურბნისიდან, უფლისციხიდან და სხვ.).

სანათებს ეტყობა რიტუალური დანიშნულებაც ჰქონდა. გვიანანტიკურ ხანაში და ადრეულ შუა საუკუნეებში ასეთები შესაძლოა ლარნაკისებური მაღალფეხიანი სანათები ყოფილიყო (მაგ. ადგიშვილების გორის № 12 თხრილის სანათი), რომლებიც ფორმით ელინისტური ხანის საცეცხლე რიტუალურ ჭურჭლებს ე.წ. თიმიატერიონებს ჩამოჰგავნან - მაგ. ვანი (ფირცხალაეა, ყიფიანი, 1986, გვ. 67, ტაბ. 53, სურ. 1). ასეთივე ე.წ. საოჯახო მცირე საკურთხევლები გათხრილია გორგოპიაშიც (Античные гос..., 1984, ტაბ. LXV, 5-7).

საქართველოს ტერიტორიაზე არქეოლოგიური შესწავლის შედეგად გამოვლენილია ანტიკური ხანის და შუა საუკუნეების საზოგადოებრივ-საკულტო და საყოფაცხოვრებო ნაგებობების მრავ-

ვალი გასანათებელი საშუალება. ამ მონაცემებზე დაკვირვების შედეგად დასავლეთ საქართველოში, განსაკუთრებით ზღვის სანაპიროსკენ, ალბათ, ანტიკური სამყაროს მეტი გავლენის გამო, სჭარბობს დახურული ტიპის სანათები, ხოლო აღმოსავლეთ საქართველოში მეტია ღია ტიპისა.

ამრიგად, თუ გავიზიარებთ მოსაზრებას, რომ აღეშვილები გორის № 12 თხრილის ნაგებობაში გამოვლენილი ნივთი წარმოადგენს სანათის სადგარს, მაშინ ის ჯერჯერობით ამ სახის ერთადერთ დადასტურებულ ნიმუშად გვევლინება დასავლეთ საქართველოს ადრეული შუა საუკუნეების არქეოლოგიურ ძეგლებზე.

პროკური კესარიელის და აბათიას თხზულებებში მოხსენიებული “მუხირისის” შესახებ

ბიზანტიურ წერილობით წყაროებში მოხსენიებული გეოგრაფიული სახელი - „მუხირისი“ ისტორიკოს-არქეოლოგებს შორის ფრიად დიდ ინტერესს იწვევს. ქართულ ისტორიოგრაფიაში მიღებული და გაზიარებულია მოსაზრება, რომ ბიზანტიური წერილობითი წყაროების მუხირისი არის კოლხეთის ის მხარე, რომელიც მოიცავს დაბლობ, მთისწინა იმერეთს და აღმოსავლეთ სამეგრელოს - აბაშის და მარტვილის რ-ნებს (საკითხის შესახებ დაწვრილებით იხ. ჯანაშია, 1952, გვ. 320-321; ჯავახიშვილი, 1960, გვ. 254, 274, 425; ყაუხჩიშვილი, გეორგიკა, II, 1965, გვ. 208-210; ბერძენიშვილი, 1975, გვ. 442-537; მუსხელიშვილი, 1977, გვ. 113-115; ლომოური, 1968, გვ. 50-51; გამყრელიძე, 1982, გვ. 118-122; Гамкрелидзе, 1992, გვ. 101-117; Ланчава, 1995, გვ. 30; ლანჩავა, 1974, გვ. 129-136; ჯაფარიძე, 1998, გვ. 16-18; ჯაფარიძე, 1999, გვ. 36-39). მდ. რიონის შუა წელი ემთხვევა მუხირისის მხარის ცენტრალურ ნაწილს (გამყრელიძე, 1982, გვ. 122). მუხირისის მხარეში მდებარე ქალაქი მუხირისი კი წერილობით წყაროებში სულ რამდენჯერმე იხსენიება. მისი მდებარეობის შესახებ გამოთქმულია მრავალნაირი მოსაზრება.

ჯერ კიდევ 1979 წელს დაიბეჭდა ჩემი მოსაზრება მუხირისის (როგორც პუნქტის, ქალაქის, ციხე-სიმაგრის) შესახებ იგივეობის შესახებ სოფ. მთისძირში არქეოლოგიურად გათხრილ, ადრეული შუა საუკუნეების ძეგლთან (იხ. Гамкрелидзе, 1979, გვ. 18; გამყრელიძე, 1982, გვ. 118). ხსენებული არქეოლოგიური ძეგლი ქ. ვანიდან დასავლეთით 8 კმ-ზე სოფ. მთისძირში, „ადეიშვილების გორაზე“ და მის მიმდებარე დაბლობში მდებარეობს. აქ, 1973-1978 წლებში, არქეოლოგიურად შევისწავლეთ ანტიკური ხანის და ადრეული შუა საუკუნეების კულტურული ფენები და

ნაგებობები (დაწერილებით იხ. გამყრელიძე, 1982). ამჯერად, მოკლედ განვიხილავთ მხოლოდ ადრეული შუა საუკუნეების არქეოლოგიურ მონაცემებს.

„მთისძირის“ სამოსახლოს ისტორიის ბოლო პერიოდი ადრეულ შუა საუკუნეებს მოიცავს. ამ მონაკვეთის ცალკე გამოყოფისას ეყრდნობით სოფ. მთისძირის სტრატეგრაფიულ მონაცემებს და კერამიკულ მასალას. წარმოდგენილი არქეოლოგიური მასალა გარკვეულ წარმოდგენას გვიქმნის ძველი „მთისძირის“ ცხოვრების ზოგიერთ მხარეზე - მოსახლეობის მიერ დაკავებული ტერიტორიის ფარგლებზე, დასახლების წესზე, მეთუნეობაზე და სავაჭრო ურთიერთობებზე.

დასახლების წესი ამ დროის სამოსახლოზე შემდეგნაირად არის წარმოდგენილი: სამოსახლოს ნაგებობები ტერასებზეა განლაგებული, განსაკუთრებით რაციონალურადაა ათვისებული „ადეიშვილების“ გორის პლატო, რომელზედაც, ალბათ, ნაგებობების მოზრდილი კომპლექსი იდგა. საერთოდ, როგორც ჩანს, საფორტიფიკაციო ნაგებობები ბორცვ-გორის ტერასებზე იყო გამართული. „ადეიშვილების“ გორის ქვედა ტერასაზე შეიმჩნევა ქვით ნაგები გალავნის კვალი. გორის ბუნებრივი რელიეფი მოხერხებულად იყო გამოყენებული ნაგებობების გასამართავად და თავდაცვითი სისტემის შესაქმნელად.

ასეთნაირ გორებზევლა ამ ხანის ციხესიმაგრეები აგებული ციხისძირში, ქუთაისში, შორაპანში, სკანდაში, შხეფში და სხვ. გორებზე განლაგებული, ქვით და დულაბით ნაგები ციხესიმაგრეები ამ დროის კოლხეთისათვის ფრიალ დამახასიათებელია. ასეთი სასიმაგრო ნაგებობები იდგა სტრატეგიულად მნიშვნელოვან პუნქტებში გზების ჩასაკეტად, გარკვეული მხარის ან „ქვეყნის“ საზღვრების დასაცავად.

„მთისძირის“ სამოსახლო, ალბათ, ციხე-ქალაქი იყო, რომელიც, ერთი მხრივ, გარკვეულ ეკონომიკურ მხარეს საზღვრავდა,

ხოლო მეორე მხრივ, სამცხედან მომავალ (მდ. ყუმურის ხეობაზე) ერთ-ერთ გზას ჰკრავდა. ციხე-ქალაქის განვითარებაში გარკვეული როლი უნდა ეთამაშა მის რიონ-ყვირილას (ფასიისის) სავაჭრო-სატრანზიტო მაგისტრალზე მდებარეობას.

ადრეული შუა საუკუნეების „მთისძირის“ სამოსახლოს შენებაში ძირითად საშენ მასალად გამოყენებულია ქვა, აგური, კრამიტი, კირხსნარი. სამოსახლოს ნაგებობების წარმოსადგენად ფრიად საინტერესოა „ადეიშვილების“ გორის პლატოს ნაგებობათა კომპლექსი, რომელიც in situ მდგომარეობაშია არქეოლოგიურად შესწავლილი. სამწუხაროდ, ადეიშვილების გორის მიმდებარე, დაბლობი ადგილი, ჯერჯერობით გაუთხრელია. ეს ის ადგილია, სადაც ქალაქის სამეურნეო ნაწილი იყო ალბათ განლაგებული.

არქეოლოგიური კვლევის დროს გამოირკვა, რომ ნაგებობების შენებაში ძირითად საშენ მასალად გამოყენებულია ქვა (ქვიშაქვა, რიყის ქვა, კირქვა, თირის ქვა), აგური, კრამიტი, ზოგჯერ კი თეთრი მარმარილო და ხეც. კირხსნარი გამოყენებულია როგორც შემაკავშირებელ მასალად, ასევე კედლის შესაღესად და იატაკის გასაკეთებლად. რიყის ქვები მდ. რიონის ჭალიდან არის ამოტანილი, თირის ქვა და ქვიშაქვაც აქვეა მოპოვებული, ხოლო კირქვა და თეთრი მარმარილო სხვა ადგილიდან არის მოტანილი, რადგან სოფ. მთისძირის ახლომახლო მათი არსებობა არ შეინიშნება. კირქვა, შესაძლოა შემოტანილი იყოს დაბლაგომიდან, სადაც ის დიდი რაოდენობით მოიპოვება.

პლატოს ძირითადი ნაგებობა ოთხკუთხაა და შედგება ორი სხვადასხვა ზომის სათავისაგან. აღმოსავლეთი სათავისი შიდა ფართობია 5,50 მ x 21, 00 მ - 115, 50 კვ. მ, ხოლო დასავლეთი სათავისი შიდა ფართობი 5,50 მ x 5, 50 მ - 30, 25 კვ. მ. ეს მოზრდილი ნაგებობა ორიენტირებულია აღმოსავლეთიდან დასავლეთისკენ. ნაგებობის შესწავლამ ცხადყო, რომ საქმე გვაქვს

შენობის ორ სამშენებლო პერიოდთან. ნაგებობებს სტრატეგიულად ხელსაყრელი ადგილი უჭირავს. „ადეიშვილების“ გორა, რომელზედაც ეს კომპლექსი იდგა, რამდენადმე წინ არის წამოწეული ასეთივე გორების რიგიდან და, ერთის მხრივ, აკონტროლებს მდ. რიონის ხეობის კარგა მოზრდილ ნაწილს, ხოლო მეორე მხრივ, მდ. ყუმურის ხეობიდან მომავალ ერთ-ერთ გზას ჰკრავს. პლატოს ნაგებობის აღმოსავლეთის სათავისის აღმოსავლეთი კედლის ინტერიერის მხარეზე შერჩენილია კირ-ხსნარიანი შელესილობა. ნაგებობის მთელ შიდა ფართობში შეინიშნება დანახშირებული ძელების კვალი. ეს ძელები ალბათ გადახურვის კონსტრუქციაში გამოიყენებოდა. ნაგებობები აღმოსავლეთით გრძელდებოდა, რადგან ამ მიმართულებით აღმოჩნდა კედლის ნაშთები. დანარჩენი დანგრეულ-ჩაშლილია გორის ფერდობებზე. ასეთივე მდგომარეობაშია შენობის სამხრეთით მდებარე ნაგებობები.

„ადეიშვილების“ გორის პლატოს ნაგებობაში საკმაოდ მრავალფეროვანი არქეოლოგიური მასალა აღმოჩნდა კერამიკის, მინის, რკინის ნაწარმი. მათში განსაკუთრებით ჭარბობს კერამიკული ნაშთები.

სოფ. მთისძირში დადასტურებულ კერამიკულ ნაწარმში გამოიყოფა სამშენებლო, საოჯახო, ტარა და სამეურნეო კერამიკა. სოფ. მთისძირის ამ ღროის სამშენებლო კერამიკა წარმოდგენილია კრამიტით და აგურით. მათში ხერხდება რამდენიმე ტიპის გამოყოფა.

როგორც ჩანს, ადრეულ შუა საუკუნეებში კრამიტი ძირითადად გამოიყენებოდა განსაკუთრებით მნიშვნელოვანი შენობების გადასახურად. კრამიტით იყო გადახურული საფორტიფიკაციო ნაგებობები, მაგალითად: ვარდციხეში, ვაშნარში, ბიჭვინტაში, ციხისძირში და სხვ. ადრეული შუა საუკუნეების კრამიტი ჩამო-

ჰგავს ანტიკური ხანის კრამიტს. ეს სოფ. მთისძირის კრამიტებზე დაკვირვებისასაც შეინიშნება.

სოფ. მთისძირის ტერიტორიაზე დადასტურებული აგურები ძირითადად ერთნაირია, მაგრამ მათში მაინც შეიძლება ორი ტიპის გამოჩენვა. პირველი, ეს არის კვადრატული ფორმის აგური, რომელსაც კუთხეებიდან ურთიერთგადამკვეთი ორ-ორი ღარი დაუყვება. მეორე მოგრძო აგური. ის, როგორც წესი, უღარებოა. აღეშვილების გორის ნაირი აგურები დადასტურებულია დასავლეთ საქართველოს ადრეული შუა საუკუნეების ძეგლებზე: ბიჭვინტა, ინკიტის ტბა, ოჩამჩირე, ციხისძირი, ვაშნარი, ვარდციხე, შორაპანი, სკანდა და სხვ. ურთიერთგადამკვეთი ორ-ორ ღარიანი აგური, განსაკუთრებით ახ.წ. IV-VII სს. ფენებისთვის არის დამახასიათებელი.

„მთისძირის“ სამშარეულო კერამიკის უმეტეს, შეიძლება ითქვას, ძირითად ნაწილს შეადგენს ქოთნები. ისინი ძირითადად არის მუცელგამობერილი, მოკლეყელიანი და სადა. ქოთნის ძირები ბრტყელია, კედლები ძირისაკენ ვიწროვდება. სოფ. მთისძირის ტერიტორიაზე აღმოჩენილი სამშარეულო კერამიკის ნაწილს წარმოადგენენ ჯამებისა და ღოჭების ნატეხები.

„მთისძირის“ სამეურნეო კერამიკა წარმოდგენილია ძირითადად ქვევრებით. მათი ნაშთები დიდი რაოდენობით არის დადასტურებული სოფ. მთისძირის ტერიტორიაზე. ასეთი ქვევრები ხშირად გვხვდება დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე ადრეული შუა საუკუნეების არქეოლოგიურ მასალაში.

სამოსახლოზე აღმოჩნდა ლუთერიების ნატეხები. აღნიშნული ტიპის ადგილობრივი კერამიკა გვხვდება ვარდციხეში, გუდავში, ოჩამჩირეში, ბიჭვინტაში, ფოთში, ინკიტის ტბასთან და სხვა გვიანანტიკური და ადრეული შუა საუკუნეების ძეგლებზე. „მთისძირში“ აღმოჩნდა ადგილობრივი ამფორები. ამგვარი მოყავისფროდ გამომწვარი, კონუსურძირიანი, ოვალურგანივკვე-

თიანი ყურების მქონე ამფორები ხასიათდება წელის შეზნექილობით.

„მთისძირის“ არქეოლოგიური მასალების ერთი ნაწილი, კერძოდ უცხოური ნაწარმი, წარმოდგენას გვიქმნის იმ სავაჭრო-ეკონომიკურ ურთიერთობებზე, რომელშიაც კოლხეთ-ლაზიკასთან ერთად ჩაბმული იყო „მთისძირიც.“ ეს უცხოური ნაწარმი წარმოდგენილია კერამიკით და მინით. სოფ. მთისძირის ტერიტორიაზე დადასტურდა გოფირებული ამფორების ნატეხები.

სამოსახლოს კულტურულ ფენებში დადასტურდა „წითელლაკიანი“ კერამიკის ფრაგმენტები. ამგვარი წითელლაკიანი კერამიკა აღმოჩენილია გონიოში, ბათუმის ციხესა და ციხისძირში, ქობულეთ-ფიჭვნარში, ოჩამჩირეში, სოხუმში, ბიჭვინტაში, ვაშნარში, ნოქალაქევში, პალიასტომის ტბაში, ქუთაისსა და წებელდაში. საყურადღებოა, რომ ამ რიგის კერამიკა ბევრია ზღვისპირეთში, განსაკუთრებით სოხუმსა და ბიჭვინტაში. ხილო ზღვიდან დაცილებულ შიდა რაიონებში კი ჯერჯერობით ცოტაა ნანახი. ამდენად კიდევ უფრო საინტერესოა სოფ. მთისძირის „წითელლაკიანი“ კერამიკის ფრაგმენტები. ამგვარი კერამიკა კოლხეთის არქეოლოგიური ძეგლების ახ.წ. IV-V სს-ის ფენებში გვხვდება (ლორთქიფანიძე, 1962, გვ. 240).

სამოსახლოს უცხოური ნაწარმის კიდევ ერთ ჯგუფს ქმნის მინა. ის ძირითადად მინისფეხიანი სასმისებით არის წარმოდგენილი. სოფ. მთისძირის მსგავსი ფეხიანი სასმისები ცნობილია ჯერ კიდევ მცხეთის ახ.წ. V-VIII სს-ის სამარხებიდან. ამნაირი ტიპის სასმისებს დიდი ქრონოლოგიური ჩარჩო აქვს. დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე ისინი აღმოჩენილია ციხისძირში, გონიოში, ფოთში (პალიასტომის ტბაში), ბობოყვათში, ბიჭვინტაში, ვარციხეში, ვაშნარში და სხვ.

საგულისხმოა, რომ სოფ. მთისძირის ადრეული შუა საუკუნეების სამოსახლოსთან, რომელიც გამაგრებული პუნქტის ნაშ-

თებს წარმოადგენს, დადასტურდა ტოპონიმი მუხური (სოფ. დაბ-ლაგომისკენ). ტოპონიმი ჩავიწერეთ ამ მხარის ისტორიულ-გეოგრაფიული კვლევის დროს 1976 წელს (ისტორიულ-გეოგრაფიული ექსპედიციის ხელმძღვანელი თ. ბერაძე), იგივე ტოპონიმი ჯერ კიდევ 1930 წ. დაადასტურა ნ. ბერძენიშვილმა, როგორც ამას ს. ყაუხჩიშვილი გადმოგვცემს (იხ. გეორგიკა II, ტფ., 1934, გვ. 178; გეორგიკა II, თბ., 1965, გვ. 208-210); მუხური მეგრულად ნიშნავს მხარეს. საფიქრებელია, რომ ეს იყოს ბიზანტიური ახ.წ. VI ს-ის წყაროებში აღწერილი გამაგრებული ქალაქი მუხირისი თუ მოხირისი (Μουχίρισις, Μοχίρησις), ან მუხირისის მხარის ერთ-ერთი გამაგრებული პუნქტის ნაშთები, რომელიც ამავე სახელწოდების მხარეში მდებარეობდა პროკოპი კესარიელი (BP II 29; BG VIII 1, 14, 16, 17), აგათია (II 19, 22; III 6, 7, 19, 28; IV 9, 13).

პროკოპი კესარიელი ერთგან „მოხირისს“ ქალაქად იხსენიებს ლაზიკაში „... ყველაზე შესანიშნავი ქალაქები კი მაინც არის აქ როდოპოლისი და მოხირისი“ (BP II 29), ხოლო მეორეგან აღნიშნავს არქეოპოლისიდან გამობრუნებულმა სპარსელებმა „ქუთაისისა და მოხირისისაკენ დაიხიეს“ (BG VIII, 17). ამ შემთხვევაშიც მუხირისი უფრო რაღაც პუნქტად ჩანს. თუ ამას დაეუშვებთ, მაშინ ქუთაისი და მოხირისი ერთმანეთისაგან დაცილებულ პუნქტებად უნდა წარმოვიდგინოთ. ეს ორივე პუნქტი არქეოპოლისიდან აღმოსავლეთისაკენ არის, მაგრამ ერთმანეთის ახლო არ მდებარეობენ. მეორე მხრივ, ქუთაისთან ერთად პროკოპი ახსენებს მოხირისს და არ ახსენებს „შესანიშნავ ქალაქს როდოპოლისს,“ რომელიც ახლოა ქუთაისთან. საინტერესოა ის ფაქტიც, რომ ქუთაისს პროკოპი კესარიელი „შესანიშნავ ქალაქებში“ არ იხსენიებს. აქედან გამომდინარე, საფიქრებელია, რომ ქუთაისი ამ მხარის (მოხირისის) ერთ ნაწილშია, ხოლო მოხირისი (პუნქტი) - მეორე ნაწილში მდებარეობს. პროკოპი კე-

სარიელი ამ ორ პუნქტს (ქუთაისი, მოხირისი) შესაძლოა, რომ მოხირისის მხარის შემოშფარგვლელობით ასპექტში ხმარობდა. ასე ვთქვათ, ასახელებს ამ მხარის ორ რამდენადმე განაპირა გამაგრებულ პუნქტს.

მეორე ბიზანტიელი ავტორი აგათიაც მუხირისს (მოხირისს) ზოგჯერ გეოგრაფიული პუნქტის მნიშვნელობით იხსენიებს „სპარსელები იმყოფებიან მუხირისსა და კოტაისში“ (აგათია III ნ); „მერმეროე კვლავ დაბრუნდა კოტაისსა და მუხირისში“ (აგათია II 22). აქედანაც თითქოს ისე გამოდის, რომ თითქოს მარტო კოტაისის (ქოთაისი, ქუთაისი) სანახებში ყოფნა მთელ მოხირისის მხარეში ყოფნას არ ნიშნავს; ამისათვის საჭიროა მუხირისის გამაგრებული პუნქტის დაკავება.

მოხირის-მუხირისად მიიჩნია „Notitia dignitatum“-ში (V ს.), დასახელებული სიმაგრე მოხორა (Mochora) აკად. ს. ყაუხჩიშვილმა. აქ ბიზანტიელთა ერთი კოპორტა იდგა (გეორგიკა I, 1961, გვ. 168-178). ამ პუნქტს ჩრდილო-აღმოსავლეთ ანატოლიაში ეძებს ნ. აღონცი (Агонци Н.Г., 1908, გვ. 100). ბოლო ხანებში მას დაეთანხმა ნ. ლომოურიც (ლომოური, 1975, გვ. 68-69). ვ. ლექვიჩიძე მოხორას სოჭის მახლობლად ეძებს (Леквишадзе, 1973, გვ. 10-18). მოხორა ციხისძირთან გააიგივა ნ. ინაიშვილმა (ინაიშვილი, 1993, გვ. 116).

იუსტინიანეს ნოველებში დაცულია ცნობა, სადაც ჩამოთვლილია ეგრისის ციხესიმაგრეები „... სკანდისი, სარაპანისი, მუ(ხი)რისი (Μουχρισος) და ლისირი ...“ (ნოვ. XXXI) (გეორგიკა II, თბ., 1965, გვ. 35-36); აგრეთვე VII ს-ის ცნობებში დაცული „მუკორისი“ - პუნქტი, სადაც გზად გაიარეს ლაზიკაში გადასახლებულმა მაქსიმე აღმსარებლის თანამოაზრეებმა ანასტასი ბერმა და ანასტასი აპოკრისიარისმა (თეოდოსი განგრელი XCVII) (გეორგიკა IV, ნაკვ. I, თბ., 1941, გვ. 43). II ს-ის ბერძენი გეოგრაფოსის კლავდიოს პტოლემეაიოსის „გეოგრაფიულ სახელმძღვა-

ნელოში“ მოხსენიებული პუნქტის „მეხლესოს“-ის (Μεχλειςος) გაიგივება ქ. მუხირისთან შესაძლებლად მიაჩნია ნ. ლომოურს (ლომოური, 1968, გვ. 50-51)

ამრიგად, როგორც ვხედავთ, სახელი მუხურისი (ვარიანტები - მოხირისი, მუხირისი, მოხორა, მუ(ხი)რისი, მუკორისი, მეხლესოსი) საკმაოდ ხშირად გვხვდება ბერძნულ-რომაულ წყაროებში. ისინი აქ არა მარტო მხარის, არამედ ამ სახელის რაღაც გამაგრებული პუნქტის არსებობასაც გვიდასტურებენ. მართლაც, სრულიად შესაძლებელია, რომ ამ სხვადასხვა ვარიანტებით (მოხორას Mochora გარდა) ერთი და იგივე პუნქტი აღინიშნებოდა. დიუბუა დე მონპერემ გეოგრაფიული პუნქტი მუხურისი გააიგივა გეგუთთან, რომელიც ქუთაისსა და ვარდციხეს (როდოპოლისს) შუა მდებარეობს (იხ. კეკელიძე, 1961, გვ. 29). მაგრამ ჯერჯერობით, ვიდრე გეგუთის ციხე-დარბაზის ნანგრევების ტერიტორიაზე XII ს-ზე ადრეული არქეოლოგიური ნაშთები არ აღმოჩენილა, ასეთი ვარაუდი რეალობას მოკლებულია.

ჩვენთვის ყველაზე სარწმუნოდ გამოიყურება აკად. ს. ყაუხჩიშვილის მოსაზრება, რომელიც წერს: „ქუთაისი და მოხირისი ერთ სტრატეგიულ ხაზზე მდებარეობენ; უკეთ რომ ვთქვათ, რიონზე (ქუთაისში) დაბანაკებული ჯარისათვის მოხირისი (მხარე გ.გ.) მატერიალურ, სასურსათო ბაზას წარმოადგენს.“ იქვე: „1930 წ. ნ. ბერძენიშვილის მიერ ადგილობრივ ჩატარებულმა წინასწარმა კვლევამ ამ მხრივ საგულისხმო შედეგი მოიტანა, სახელდობრ, სწორედ ზემოაღწერილ მხარის მიდამოებში, ხოლო რიონის მარცხენა ნაპირას, კულაშ-წერის პირდაპირ მდებარე ადგილებს, რომლებიც ზედ მთის ფერდობებს ებჯინება სოფ. დაბლაგომთან, დღესაც მუხურს ეძახიან და მის აღმოსავლეთით 5-4 კმ მანძილზე მუხურის ციხეც მდებარეობს“ (გეორგიკა, II, 1965, გვ. 208-210).

სოფ. მთისძირსა და დაბლაგომს შორის, როგორც ზემოთაც აღვნიშნე, ტოპონიმი მუხური კიდევ ერთხელ დავადასტურეო, ხოლო, სამწუხაროდ, ნაციხარის ზუსტი მდებარეობა კი, თუ რომელ პუნქტს გულისხმობს ავტორი, გაურკვეველია (იგი არც სოფ. მთისძირსა და არც „ადეიშვილების“ გორას არ ახსენებს). მიუხედავად ამისა, შესაძლებელია, რომ ს. ყაუხჩიშვილი სოფ. მთისძირის ადრეული შუა საუკუნეების ნაგებობების ნაშთებს გულისხმობს.

მხარე, მუხირისი, სადაც მუხირისის პუნქტი იყო განლაგებული, ყველა წერილობითი წყაროს მიხედვით ცენტრალურ კოლხეთში მდებარეობდა. პროკოპი კესარიელის აღწერილობით: „მოხირისი ერთი ღლის სავალ გზაზეა არქეოპოლისს დაშორებული და შეიცავს მრავალ მჭიდროდ დასახლებულ სოფელს. კოლხიდის მიწა-წყალზე ის საუკეთესო მხარეს წარმოადგენს; ღვინოც კარგი მოდის და სხვა ნაყოფიც იქ კარგად ხარობს, თუმცა ლაზიკის სხვა ადგილებზე არ შეიძლება იგივე ითქვას. ამ მხარეს ჩამოუდის ერთი მდინარე -სახელად რეონი“ (მდ. რიონი - გ.გ.) (BG VIII 14). მუხირისის მხარეს დასავლეთით მდ. ცხენისწყალი უნდა საზღვრავდეს, როდესაც 550 წ. სპარსელების ჯარი კოლხეთში შეიჭრა და „... ლაზიკის იმ ადგილში მივიდა, რომელსაც მოხირისი ეწოდება, დასაბანაკებლად დადგა მოხერხებულ ადგილას. იქ ჩამოდის მდინარე ჰიპოსი (მდ. ცხენისწყალი გ.გ.), არც დიდი და არც ნავთსავალი, რომლის გადასვლა შეუძლიათ ცხენოსანთ და ფეხდაფეხ მავალთაც; ამის მარჯვენა ნაპირას გაიკეთეს სიმაგრე ...“ (BG VIII 1).

როგორც სტატიის დასაწყისშიც აღვნიშნა, ბიზანტიურ წერილობით წყაროებში მოხსენიებული ეკონომიკურად დაწინაურებული „მუხირისის“ მხარის ცენტრალური ნაწილი კოლხეთის მთავარი მდინარის, რიონის (ფასისის) შუა წელზე მდებარეობდა. მისი დაწინაურებული ეკონომიკური მდგომარეობა სავალნათელი

დასტურდება დღევანდელი არქეოლოგიური მონაცემებითაც. რაც შეეხება პუნქტ „მუხირისის,“ მის შესახებ აზრთა სხვადასხვაობაა (გეგუთის შესახებ უკვე მოგახსენეთ და აქ აღარ გავიმეორებ). ზოგმა მკვლევარმა ქალაქ მუხირისად ქ. ქუთაისი (Маиყა, 1995, გვ. 30; ლანჩავა, 1996) მიიჩნია. მაშინ საკითხავია თვით ქუთაისი სადღაა ან რა მოუხერხოთ წერილობით წყაროებს. სამწუხაროდ, ბ-ნი ომ. ლანჩავა მხოლოდ დეკლარაციული ხასიათის განცხადებებით იფარგლება (კერძოდ, მაგ.: „მუხირისის ძიება ქუთაისის სანახებს გარეთ შეცდომაა ...“ ლანჩავა, 1996, გვ. 43, 177) და არ მოაქვს კონკრეტული არგუმენტები.

მუხირისად მიიჩნია მდ. გუბისწყლის მარცხენა ნაპირზე მდებარე არქეოლოგიური ძეგლი (ნამაშევი) არქეოლოგმა ვ. ჯაფარიძემ, რომელიც სამართლიანად აღნიშნავს, რომ ამ ძეგლის „... ქალაქობის ნიშნები დამატებით კვლევას საჭიროებს“ (ჯაფარიძე, 1999, გვ. 38). მართლაც, ჯერჯერობით, სამწუხაროდ აქ აღმოჩენილი არქეოლოგიური ძეგლი სრულად არ არის გათხრილი და გამოქვეყნებული. აქვე აღვნიშნავ, რომ ამ სტრიქონების ავტორი 1982 წელს (ПАИ, 1985, გვ. 49-51) ნამაშევის მცირე ნაგებობის გათხრას ესწრებოდა. ნამაშევთან და მის შემოგარენში ტოპონიმი მუხირისი არ დასტურდება. ამიტომ, ვერ გავიზიარებ ბ-ნ ვ. ჯაფარიძის მოსაზრებას ნამაშევის და მუხურისის იგივეობის შესახებ.

როგორც ზემოთ მოგახსენეთ 1979 წელს გამოვთქვი ვარაუდი (იხ. Гамкрелиძე, 1979, გვ. 18; გამყრელიძე, 1982, გვ. 118) პუნქტ „მუხირისად“ სოფ. მთისძირის ადრეული შუა საუკუნეების არქეოლოგიური ძეგლის მიჩნევის შესახებ. ჩემი არგუმენტებია: პირველი პროკოპი კესარიელის და აგათიას თხზულებების, „მუხირისის“ შესახებ ცნობების თანხვედრა ისტორიულ-გეოგრაფიულ მონაცემებთან (ბერძნული წერილობითი წყაროების დამაჯერებელი ანალიზი იხ. ს. ყაუხჩიშვილის გეორგიკა, II,

თბ., 1965, გვ. 208-210); მეორე - სოფ. მთისძირის ადრეული შუა საუკუნეების ნაგებობა და არქეოლოგიური მასალა; მესამე ტოპონიმ „მუხურისის“ სოფ. მთისძირთან დადასტურება.

მიუხედავად ჩამოთვლილი არგუმენტებისა, პუნქტ „მუხირისის“ შესახებ წერილობით წყაროებში წინააღმდეგობრივი მონაცემების გამო, ეთელი, რომ მუხირისის ადგილმდებარეობის საკითხი არ შეიძლება დღესდღეობით გადაჭრილად ჩაითვალოს.

К ИЗУЧЕНИЮ ЦЕНТРАЛЬНОЙ КОЛХИДЫ (Античная эпоха)

Общезвестно, что на восточном побережье Черного моря, то есть на западной территории современной Грузии, была расположена знаменитая во всем античном мире страна Колхида, откуда, согласно всемирно прославленному древнегреческому мифу, аргонавты похитили золотое руно. В Центральной Колхиде (Западная Грузия) расположена долина реки Риони, которая в древних греко-римских письменных источниках часто упоминается под названием Фасис. Долина реки Риони (Фасис) вместе с долиной реки Куры (в Восточной Грузии) – основные, центральные области. Здесь, в этих долинах, зародилась древнегрузинская цивилизация.

За всю многовековую историю существования Грузии ее географическое расположение играло огромную роль и влияло на ход истории страны. Находясь на стыке Азии и Европы, Востока и Запада, между двумя разными по культуре мирами, Грузия впитывала все новое; благодаря этому здесь еще с древнейших времен создавался своеобразный, самобытный культурный ареал. Вместе с тем, из-за геополитической ситуации, стране пришлось вынести неисчислимые беды. Грузия постоянно являлась объектом жестоких схваток агрессивных государств.

Река Риони–Квирила (в Центральной Колхиде), по своему географическому положению являлась удобным транзитным путем. По сохранившимся археологическим и письменным (Геродот, Скилак Кариандский, Гиппократ, Аполлоний Родосский, Страбон, Аппиан, Тацит, Флавий Арриан, Марк Манили, Зосим, Прокопий Кесарийский, Агафий и др.) ис-

точникам, а также по своей физико-географической среде. местность в долине р. Риони (Фасис) должна была занимать экономически высокоразвитое положение.

Река Риони берет свое начало на южных склонах Кавказского хребта из горного ледника Фасис. До города Кутаиси р. Риони представляет собой горный бушующий поток, имеет быстрое течение и проходит, главным образом, по узким ущельям. После города Кутаиси р. Риони выходит на Колхидскую равнину и течет медленно, подобно всем рекам, протекающим по низменности; она разветвляется и создает островки, благодаря оседанию ила, снесенного с гор. Река Риони часто меняет русло, на Колхидской равнине хорошо прослеживаются т.н. "паррионали" – высохшие русла реки. Представляет интерес сообщение из "Путешествия по берегам Черного моря" (8) Флавия Арриана, побывавшего в этих местах: "Вода Фасиса (Риони – Г.Г.) имеет свинцовый, зеленоватый оттенок, но когда она стоит, то очень чиста и прозрачна."

Из дошедших до нас письменных источников Фасис впервые упоминается в "Теогонии" Гесиода (VIII-VII вв. до н.э. ст. 337-340). Гесиод здесь же упоминает и реку Русос. Некоторые исследователи считают это имя разновидностью названия р. Риони (Урушадзе, 1964, с. 494). Существует также предположение (Джапашиа, 1952, с. 271-281), что верхнее течение реки Фасис носило название Рис. Это предположение основано на сообщении Псевдо-Скилакса Кариандского (IV в. до н.э.): "... Фасис – река и Фасис, город ...", "... вверх по реке 180 стадий плавания до большого города, откуда была Мелея, здесь Рис – река" (Каухчишвили, 1967, с. 48-49). Следует предполагать, что рекою Рис называлось вначале верхнее течение нынешней р. Риони (Фасис), а затем и нижнее течение получило то же название. Возможно, современное название р. Риони получено в результате видоизменения названия Русос-Рис. Само название "Фасис" – "Фазис" в по-

вейшей литературе связывают с картвельскими языковыми реалиями (Бердзنيшвили, 1969, с. 82; Миксладзе, 1955, с. 23-37; Меликишвили, 1959, с. 50-68; Гордезиани, 1971, с. 181-186).

Риони-Квирила (Фасис) являлась удобным торгово-транзитным путем (Бердзнишвили, 1969, с. 99-199; Гозалишвили, 1956, с. 153-160; Ямпольский, 1956, с. 161-180; Лордкипанидзе О., 1957, с. 377-384; Гамкрелидзе, 1992, с. 6-10). Сведения об использовании этой реки в качестве торгово-транзитного пути сохранились в основном в работах Страбона и Плиния. Страбон описывает магистраль р. Риони-Квирила (Фасис): "Фасис судоходен до Сарапан-крепости, в которой может поместиться даже население целого города. Отсюда сухим путем по проезжей дороге доходят до Кира (р. Кура – Г.Г.) в 4 дня" (Страбон, к. XI, II, § 17). Продолжение этого пути Страбон описывает следующим образом: " Много индийских товаров привозят вниз по ее (р. Окс – Г.Г.) течению в Гирканское море; оттуда их переправляют в Албанию и через р. Кир (р. Кура – Г.Г.) и следующие затем местности доставляют в Евксинский Понт" (Страбон, к. XI, VII, § 3). Таким образом, совершенно ясно, что Страбон описывает Транскавказский торговый путь, который шел из Индии к Черному морю через реки: Кура и Фасис. Тот же путь описывает и Плиний (Латышев, 1904, с. 178-179).

Заслуживает внимания тот факт, что именно вдоль этого пути расположены поселения античного и раннесредневекового периодов, при археологическом изучении которых были обнаружены предметы иностранного производства (керамика, украшения, металлическая и стеклянная посуда). Подобные поселения у р. Риони засвидетельствованы: в Вардцixe-Патрикети (Джапаридзе, 1989, с. 84-105; Джапаридзе, 1977, с. 43-50); Вапи (Лордкипанидзе, 1972, с. 43-80); Саканча (Личели, 1977, с. 52-57); Цихесулори (Мнишвили, 1976, с. 32-47); Шуамта (Гамкрелидзе, 1982, с. 34-36), Парцханаканеви (Ива-

шенко, 1950, с. 320-330); Мтисдзири (Гамкрелидзе, 1982, с. 29-117), Даблагоми (Куфтин, 1950; Толорлава, 1976, с. 67-78); Дапнари (Кигурадзе, 1975); Саджавахо, Сакоркио (Миксладзе, 1978); Чалалили, Патара-Поти, Натсхеби (Озеро Палеостоми) и в Кутаиси (с прилегающей территорией).

О территории в среднем течении р. Риони в письменных источниках сохранилось мало сведений, и то в основном в греческо-римских сочинениях, где речь идет главным образом о Приморье. Большая часть этих источников не представляет интереса, т.к. иногда трудно отделить в них правду от вымысла; другая часть содержит сведения, восходящие к одному и тому же источнику, и часто повторяются одни и те же сведения.

Представляет интерес сказание об аргонавтах, о путешествии которых в Колхиду — в Айа, пишут в своих произведениях многие древние авторы. Большинство из них считает, что стольный город царя Айэта находился в Центральной Колхиде (на р. Риони) (Урушадзе, 1964). Это место было одной из наиболее развитых экономически областей. Интересные для нас сведения о природных и географических данных бассейна р. Фасис-Риони дает Гиппократ (IV-V вв. до н.э.) в своем сочинении "О воздухе, водах и местностях," где автор рассказывает о том влиянии, какое оказывают климатические и физико-географические условия местности на ее население. "Что касается до местностей по Фасису, то страна эта болотистая, теплая, сырая и лесистая. Там во всякое время года бывает много сильных дождей. Люди проводят свою жизнь на болотах, их деревянные или тростниковые хижины построены на воде; они мало ходят пешком, только в городе или на рынке, а обыкновенно разъезжают на однопалубках вверх и вниз по каналам, которых там множество;" там же: "Самый Фасис тише всех других рек и течет удва заметно" (считают, что Гиппократ лично побывал

в Колхиде и его сообщения являются результатом непосредственных наблюдений (Каухчишвили, 1965, с. 20).

Как видно, эти сведения касаются нижнего и отчасти среднего течения р. Риони. Но некоторые данные распространяются на весь бассейн. Например, когда речь идет о болотах, о многочисленных каналах, должна подразумеваться территория в нижнем течении; теплая погода и частые дожди не могли быть характерны для маленького участка; они почти во всей Колхиде были одинаковы. Исходя из этого, можно предположить, что исследуемый регион и особенно прилегающие к нему возвышенности представляли собой удобные места для ведения хозяйства и соответственно для поселения.

Что касается лесов и сооружений, возведенных из выструганных деревянных бревен и покрытых (видимо) тростником, то их остатки обнаружены ныне и на возвышенностях вдоль р. Риони, где они ни в коем случае не могли быть возведены в воде. Это обстоятельство указывает на то, что автору было известно лишь нижнее болотистое течение р. Риони (Фасис), которое вплоть до наших дней оставалось таковым. Возникает вопрос: что заставляло людей жить в домах, построенных на болотистом месте? Вероятно, местные жители притеснялись соседями, поэтому они переместились к нижнему течению р. Риони-Фасис и начали строить жилые дома на болоте, так как такие постройки были труднодоступными и им придавалось оборонительное значение (вдоль р. Риони во многих местах засвидетельствованы остатки штукатурки и бревен, которые с помощью археологического материала датируются IV в. до н.э.). Сведения Гиппократа также относятся к этому периоду.

Интересное для нас сведение содержится в сочинении Ксенофонта (IV в. до н.э.) "Анабасис": "...лучше всего было бы плыть к Фасису и захватить страну фасиан. Там царствовал тогда потомок Айэта" (Анабасис V, 6, 36). Здесь под страной фасиан подразумевается долина р. Риони (Фасис) (Микеладзе,

1955, с. 23-37). Надо думать, что край, который собирались завоевать, не мог быть в это время бедным или же исключительно болотистым (ср. сведения Гиппократ). К тому же говорится, что здесь царствовал сильный и богатый внук царя Айэта.

О стране Айэта, Айе – Колхиде – Фасисе, пишет в своей поэме "Аргонавтика" писатель III в. до н.э. Аполлоний Родосский. Поэма представляет собой позднейший стихотворный вариант этого мифа. Она содержит интересные сведения о Колхиде, в частности о р. Фасис эллинистического периода: "Вогнали корабль в воды полной реки (Риони – Г.Г.)" "По левую руку героев были высокий Кавказ и Айеи, град Кутанси..." (II, 1265). "Стали пред домом они, дивясь и оирале владыки (Айэта – Г.Г.), и широким вратам, и колоннам, что шли опояской тесно вокруг стен. Наверлу же над домом карниз поднимался каменный..." (III, 215). Так описывает Аполлоний Родосский город Кутанс в среднем течении р. Риони, который ныне отождествляется с г. Кутанси (об этом подробнее – ниже).

По сведениям "Географии" Страбона (I в. до н.э.) "Страна (Колхида – Г.Г.) замечательна не только своими плодами (за исключением меда, который большей частью горчит), но и всем необходимым для кораблестроения. Она производит много леса и сплавляет его по рекам. Жители выделывают много льняного полотна, пеньки, добывают воск и смолу. Льняные ткани местного производства пользуются широкой известностью. Действительно, они вывозили льняные ткани в чужие страны..." (Страбон, XI, 11, II, § 17). Об экспорте говорится и у Марка Манилия (I в. н.э.), который пишет, что римлян питает побережье нумидийцев и долины Фасиса (Латышев, 1904, с. 377-378).

Интересные сведения о долине Фасиса дает Помпоний Мела (I в.) в сочинении "О землеописании": "... здесь живут колхи, здесь находится одноименный реке город," "...здесь

храм и роща Фрикса, прославленная древним сказанием о золотом руне" (I, 108). Это сведение, хотя и носит мифологический характер, должно также отражать реальную действительность (Гамкрелидзе А., 1965, с. 5). Более разнообразные сведения о Фасисской долине сохранились в сочинении Плиния Секунда "Естественная история" (I в.). Установлено, что при описании Колхиды он обращался к разным источникам. Плиний сообщает о городах, расположенных по течению р. Риони; приведенные им конкретные сведения о них носят вполне реальный историко-географический характер. Особое внимание привлекает свидетельство Плиния Секунда старшего о судоходности Риони-Фасис. Он указывает, что река Фасис судоходна для больших судов до устья реки Суриума, а дальше – для меньших судов. Любопытно, что аналогичные сведения о судоходности реки Фасис находим и у Страбона: "Фасис судоходен до Сарапан-крепости" (Шорапани – Г.Г.) (География, XI, II, 17).

Цель Плиния написать энциклопедию о физико-географическом описании мира. О долине Фасиса он пишет: "...славнейшая из понтийских рек – Фасис," "судоходна для самых больших судов," "... для переправы через нее построено 120 мостов. На берегах ее лежало несколько городов...", "... но наибольшей известностью пользовался Айси ..." "Ныне существует только Сурий, названный по имени реки, впадающей в Фасис..." (VI, к. II).

Особый интерес представляет для нас произведение Флавия Арриана "Путешествие (перипл) по берегам Черного моря" (II в.). Арриан был правителем в Каппадокии; для обеспечения безопасности границ он лично ознакомился с существующими там крепостями. В 131 году Арриан предпринял путешествие вдоль побережья Черного моря. О поездке он сообщил в своем официальном отчете императору Адриану. В перипле Арриана особый интерес вызывает детальное описание города у устья р. Фасис: "При входе в

Фасис на левом берегу стоит статуя Фасианской Богини." "Здесь же показывают якорь корабля Арго" (9). "Сама крепость, где помещаются четыреста воинов, мне показалась весьма сильной по природным свойствам местности, расположенной на месте, очень удобном для защиты плавающих здесь. Вокруг стены проведен двойной ров. Прежде стена была земляная и на ней стояли деревянные башни, но теперь и стена и башни построены из обожженного кирпича; она построена на прочном фундаменте, на ней поставлены военные машины" (9, 10).

Перечень городов Рионской долины дает александрийский ученый, географ Клавдий Птолемей (II в.) в сочинении "Географическое руководство." В этом труде он перечисляет города и села, устья рек, называет народы и т.д. Наш интерес вызывает в V книге 9 глава – "Положение Колхиды;" города – "Мехлес, Машия, Сарака, Сурий, Задрнда, Айен;" реки – "Фасис, Гилл, Кнанен, Хариуст." Ценные сведения дает Дион Кассий Коккеиан (III в.) в сочинении "Римская история:" "После этого Помпей, узнав, что река Фасис недалек, и решил вдоль нее спуститься в Колхиду и оттуда отправиться в Боспор против Митридата; двинулся в задуманном направлении и прошел через земли колхов..." (XXXVII, 3).

В Рионской долине найдено всего несколько эпиграфических памятников. Из них особый интерес представляют фасисские и ванские надписи. Фасисская серебряная чаша с греческой надписью найдена на Кубане. Надпись гласит: "Я принадлежу Аполлону Гегемону, что в Фасисе." По палеографии надпись датируют концом V или началом IV в. до н.э. (Каухчишвили, 1951, с. 11).

Ванской археологической экспедицией найден фрагмент бронзовой плиты с древнегреческой надписью III в. до н.э. По содержанию ванская надпись является сакрально-законодательным документом (Каухчишвили, 1987, с. 131-142).

Укрепления, расположенные на р. Фасис, упоминает и византийский историк Зосим (491-518 гг.) в своем сочинении "История" (Георгика, 1961, с. 269), но, к сожалению, он не перечисляет их и не указывает местонахождение. О Колхиде, и в частности о долине р. Риони, множество достоверных письменных сведений содержат произведения византийского писателя VI в. н.э. Прокопия Кесарийского. Мы сосредоточим наше внимание лишь на некоторых из них: "Мохерезис отстоит от Археополя на один день пути. В этой области много многолюдных поселков. Из всех земель Колхиды это самая лучшая. Тут выделяется вино и растет много хороших плодов, чего нет нигде в остальной Лазике. По этой стране протекает река по имени Рион" (р. Риони) (Прокопий Кесарийский, BG VIII, 14). В специальной литературе Мохериси или Мухириси (Прокопий Кесарийский, BG VIII, 14, 17; BP II, 29; Агафий, II, 19, 22; III, 6, 7, 19, 28; IV, 9, 13) единогласно считается краем, расположенным в Центральной Колхиде. Эта область, как видно, являлась одной из наиболее развитых экономически областей. Среднее течение р. Риони совпадает с центральной частью Мухирисского края. Довольно сложным является вопрос об установлении точных границ этого края. Можно предположить, что его западная граница проходила у р. Цхенискали (Гиппис) (Прокопий Кесарийский, BG, VIII, I), а южная граница достигала левого берега р. Риони и она включала полностью или частично низменности Багдадского, Ванского и Самтредского районов. А восточная граница, возможно, доходила до линии Сканда-Шорпани. Среднее течение р. Риони приблизительно совпадает также с более поздним названием этой области Колхиды – Самокачако, которая также была известна как экономически сильно развитый регион (Картлис Цховреба, 1955, с. 299, 319, 367; Джанашиа, 1952, с. 320-321).

Из грузинских источников особый интерес по изучаемому региону вызывает "Житие царей грузин, первоно-

чальных отцов и родичей," приписываемое Леонтию Мровели. В источнике описывается история Грузии с древнейших времен. В этой летописи упоминается Картлийский (Иберийский) царь Фарнаваз, который эриставу (князю) Куджи утвердил земли между Эгрисцкали и Риони (Фасис) (подр. см.: Гамкрелидзе, 1985, с. 86-97).

Вахушти Багратиони по поводу Риони отмечает: "Ниже Кахнинеури течение реки замедляется, а ниже Бажи оно еще медленнее и шире и суда плавают до моря" (Багратиони, 1973, с. 746-747). По сведениям Агафия, в VI в. во время войны византийский военно-морской флот, используя Риони, поддерживал свои войска против Ирана. С этой целью у устья Техури с Фасисом устроили стратегический плацдарм, где обычно стояли "...триеры и легкие тридцативесельные суда..." (Агафий, II, 23). По сообщению Эвлия Челеби: "...рса широка, как рса Дунай. В некоторых местах ее ширина достигает миль." "По ней плавают морские суда, поднимающиеся по реке на 100 миль от устья" (Эвлий Челеби, 1971, с. 96). О реке Риони в своем отчете русский посол Алексей Иевлев пишет: "Реонь с Москву-реку... от Кутатиса верст с шесть. И до того устья, где впала от Черного моря, подле Дидьянской земли, ходят грубые струи" (Алексей Иевлев, 1969, с. 88).

По историческим источникам, главной судоходной рекой Колхиды (Западной Грузии) была Риони (Фасис). В XIX-XX вв. из-за массового уничтожения лесов уровень воды Риони резко понизился. Это повлияло на судоходство региона отрицательно (Берадзе, 1989, с. 247-254).

Риони (Фасис) течет по Колхидской низменности, между предгорьями Большого и Малого Кавказа. Колхидская низменность имеет форму треугольника, примыкающего своим основанием к морю. На востоке она достигает окрестностей слияния рек Квирилы и Дзирулы; представляет собой наклонную к морю почти плоскую равнину. По географической

среде Колхидская низменность и окружающие ее предгорья являются уникальным природным регионом, где можно создать высокоинтенсивное сельско-хозяйственное производство. Здешний климат позволяет выращивать широкий набор продовольственных культур и получать высокие урожаи. Колхидская низменность характеризуется влажным субтропическим климатом. Этот регион больше всех подвергнут влиянию Черного моря, поэтому здесь не бывает холодной зимы и лето сравнительно прохладное. Холодные северные ветры свободно не проникают в Колхиду. Этому способствует Кавказский хребет. Средняя годовая температура 12-15 градусов; января – 3-7, июля – 22-24. Продолжительность вегетационного периода создает возможность получать в течение года несколько урожаев. Атмосферные осадки выпадают в большом количестве, особенно зимой и осенью (Маруашвили, 1970, с; 195). В Колхидской низменности, в западной, пониженной, части имеются болотные, а в восточной – подзолистые почвы. В возвышенной части низменности отмечены подзолистые почвы. По агропроизводственным показателям эти почвы более благоприятны, чем иловато-болотные. В повышенной части низменности распространены подзолистые и аллювиальные земли. Красноземные и желтоземные почвы занимают предгорную зону. На гребнях и склонах холмов часто встречаются оподзоленные красноземы. В местах заметны конгломераты. Часто в лесной зоне распространены карбонатные породы и формируются дерново-карбонатные почвы. Такие почвы успешно используются под виноградники (Маруашвили, 1970, с. 201).

Прибрежная часть Колхидской низменности характеризуется травянистыми болотами, болотистыми лесами и лиановыми лесами с вечнозеленым подлеском. Основными лесообразователями являются дуб, ольха, осокорь, белолістка, ива, лапина, граб, бук, каштан, липа, лианы, дикий виноград и др. В Колхидской низменности в поселениях ранней бронзы и

позднее были найдены плоды культурных растений – многогранный ячмень, голозерная пшеница (типа мягкой), просо, могар, полба и др. В греческих и римских письменных источниках имелись указания на возделывание в Колхиде ячменя, пшеницы, полбы, каштана, орешника, винограда, яблони, овощных культур и др.; вывозили из Колхиды лес, мед, леп и др. Сопоставляя сведения греческих авторов с особенностями современной Колхидской низменности, заметно, что "природа этого района на протяжении последних 2500 лет существенных изменений не испытала, если не считать уменьшения площадей лесных массивов, имевшего место за последние несколько десятилетий" (Джанслидзе, 1980, с. 150).

Верховья реки Риони богаты разнообразными полезными ископаемыми, где с раннего времени добывали медь, сыгравшую ведущую роль в развитии медно-бронзовой металлургии. Здесь также добывали олово, золото, сердолик, антимонит и горный хрусталь. Такова географическая среда долины Рионы, которая кардинально влияла на ход истории древней Колхиды. Археологический материал, обнаруженный в долине р. Риони, также свидетельствует о том, что в исследуемый период указанный регион занимал в хозяйственной и экономической жизни Колхиды важное место. В городе Кутаиси на горе Датешидзе-Габашвили в 1963 г. были произведены разведывательные археологические работы; выявлены культурный слой раннежелезного времени и следы железоплавильного производства. Здесь же обнаружен культурный слой V в. до н.э. Колхидская керамика IV-V вв. до н.э. представлена фрагментами хозяйственной и домашней утвари. В этом же слое были обнаружены обломки чернолаковой аттической керамики. Много также штукатурки (глиняной обожженной обмазки) с отпечатками древесины.

В 1984 году на южном склоне этой же горы был зафиксирован плотный слой обгоревшей глиняной обмазки с отдельными булыжниками. Здесь же располагались фрагменты

обгоревших бревен. Раскопана площадь 550 кв. м.; найдены т.н. зооморфные ручки, миски, кубки, кружки и т.д.; керамика в основном датируется VII-V вв. до н.э. (Квирквелиа, 1987, с. 62).

По данным археологических раскопок в городе Кутаиси на горах Габашвили (Датешидзе) и Укимериони, в античную эпоху, было сконцентрировано поселение городского типа. В средние века Кутаиси пережил различные этапы своего развития, что хорошо отражено в богатом археологическом материале, светском, фортификационном и культовом значестве из горы Укимериони (Лордкипанидзе О., Лагчава, 1990, с. 45–53). Здесь в IV в. на правобережном плато р. Риони возводилась цитадель (акрополь) крепости. Монументальными оборонными стенами ограждается площадь приблизительно в 30 гектаров. На первом этапе строительства характерная малоквадровая горизонтально–линейная кладка, а в период обновления – крупноквадровая кладка, чередующаяся с малыми квадратами; строятся основные устои, башни и другие фортификационные строения. О высоком уровне санитарного состояния города–крепости свидетельствуют развалины двух бань с отопительными отделениями, с ваннами для холодной и горячей воды, отделанными гидравлическим раствором (Лагчава, 1987, с. 65).

В окрестности Кутаиси в с. Чогнари на холме Парпати были открыты культурные слои т.н. доантичного, раннеантичного и эллинистического периодов. Здесь же обнаружены предметы позднебронзового и раннежелезного периодов. Среди предметов раннеантичного периода следует отметить миниатюрное скульптурное изображение руна, обломки чернолаковой аттической керамики V в. до н.э., железный шпак; здесь много штукатурки с отпечатками древесины, ручек тазосской амфоры IV–III вв. до н.э., бронзовых браслетов с вогнутой спинкой эллинистического периода и фрагментов чаш с загнутыми губами. Там же, в с. Чогнари (на пригорке Барона),

обнаружены культурные слои т.н. доантичного, раннеантичного и эллинистического периода (материалы хранятся в Кутаисском историческом музее, арх. фонд).

В 1946–1951 гг. археологическая экспедиция провела разведку в с. Баноджи; были раскопаны разведочные шурфы. Здесь был обнаружен материал доантичного периода (материал хранится в Государственном музее Грузии, арх. фонд). Сотрудники археологического отдела Кутаисского музея собрали в с. Сакулиа обломки керамики т.н. доантичного и раннеантичного периодов. Здесь же обнаружены фрагменты штукатурки с древесными отпечатками (Джикия, 1977, с. 26).

В среднем же течении р. Риони холмы–поселения имеются также в с. Парцханаканеви – на пригорках Сабзиало, Киринеби, Шрошанеби. Такие же поселения засвидетельствованы в Копитнари, Кведа–Месхети, Квитири. В указанных местах обнаружены предметы раннеантичного периода и штукатурка с отпечатками древесины. В Кутаиси и прилегающей к нему территории кувшинные погребения обнаружены в Цацхвсбис–убани (г. Кутаиси) и в селах: Парцханаканеви, Кведа–Месхети, Маглаки, Квитири, Мухнапи, Уканети, Одилаури, Баноджи. Засвидетельствованные в этих пунктах кувшинные погребения большей частью находились в горизонтальном положении. Погребальный инвентарь – однородный: кувшины грушевидной формы, с отогнутыми губами (иногда они украшены красными полосками), миски с загнутыми губами, на ножках, бронзовые браслеты с вогнутой или ровной спинкой (некоторые из них украшены на конце изображением змеиной головы), бронзовые кольца, кольца–серги, бусы из сардиона, стекла и пасты. В некоторых кувшинных погребениях обнаружены колхидские монеты. Эти кувшинные погребения датируются в основном второй половиной IV в. или III в. до н.э. (Джикия, 1977, с. 29). В окрестностях Кутаиси засвидетельствовано также около одиннадцати археологических кладов бронзового и раннеже-

лезного периодов. А материалы раннеантичного периода представлены бронзовым шлемом (хранится в Московском историческом музее, инв. № 61079), фрагментами аттической и местной керамики.

Как видно, на базе вышеуказанных поселений в Кутаиси в раннеантичный период возникает населенный пункт городского типа (Ланчава, 1975, с. 7). Географическое название Кутаиси впервые упоминается в сочинении греческого поэта III в. до н.э. Ликофрона Халкидского – "Александра." Здесь автор упоминает деву из Кутайи. "Кутайев" упоминает также Каллимах Квиринский (III в. до н.э.) (Урушалдзе, 1964, с. 302–312), сведения о "Кутаиси" имеются в "Аргонавтике" Аполлония Родосского (III в. до н.э.). Здесь упоминается "Кутаиси" – город Айси. Аполлоний Родосский резиденцией царя Айэта называет город Кутаис и не раз упоминает его: "...высокий Кавказ и Айси град Кутаиси" (II, 1266); "башни узрите Айэта Кутаисского" (III, 228); "Во дворце Айэта Кутаисского" (II, 1094); "Там на земле Кутаисской..." (IV, 512); "Там на твердой земле Кутайской, из гор Амарантов (Кавказские горы – Г.Г.), из далекой дали, и по всей равнине Киркс, свой широкий ток в море водотворный льет Фасис" (II, 401). По "Аргонавтике" Аполлония Родосского главный город и резиденция царя Айэта находится в глубине Колхиды на реке Фасис. Это же подтверждает Скилак: "...вверх по реке (Риони – Г.Г.) 180 стадий плавания до большого города, откуда была Мелея" (Азия, 81) (Мелея – дочь "Айэта Кутаисского").

Византиец Прокопий Кесарийский (VI в. н.э.) "Кутайин" греческих письменных памятников отождествил с современной ему крепостью "Котатиси" у берегов р. Риони: "... в древности колхи построили здесь укрепление, большую часть которого впоследствии они сами разрушили до основания, т.к. она была расположена на равнине и, по их мнению, в нее легко было проникнуть. На греческом языке в то время это укрепление называлось Котиайон, теперь же лазы называют его Кутаисом,

изменяя произношение букв в этом имени вследствие незнания (греческого) языка. Так передал это Арриан в своей истории. Другие же говорят, что в древности в этих местах был городок и назывался он Койтайос; из этих мест был Аьет, поэтому и называли его поэты Квитайским" (BG VIII, 14).

На основе приведенного выше археологического материала и письменных источников в специальной научной литературе утвердилось мнение о тождестве Кутаиа – Котатиси – Кутаиси. Одним из первых эту мысль высказал Фредерик Дюбуа де Монперьё (Ипалдзе, 1984). Город Кутаиси, благодаря своему выгодному физико-географическому положению с выходом к морю через судоходную реку Фасис и стратегическому расположению, а также благодаря тому, что его окружала плодородная сельскохозяйственная область, стал ведущим политическим и экономическим центром Колхиды, а затем Лазского царства.

В среднем течении р. Риони у стечения рек Риони, Цхисписцкали и Квирила расположено село Варцixe (в 13 км к югу от Кутаиси), в окрестностях которого были обнаружены археологические памятники интересующего нас периода. В с. Варцixe и его окрестностях засвидетельствованы материалы т.н. античного и средневекового периодов. В с. Вардцixe особый интерес представляют, безусловно, остатки раннесредневекового города-крепости, который известен в византийских письменных источниках под именем Родополиса (Вардцixe). Прокопий Кесарийский в "Истории войн с готами" пишет: "Был на равнине город по имени Родополис; для тех, кто идет из Иберии в Колхиду, он первым попадает на пути. Доступ к этому городу был легкий, и его очень нетрудно было взять приступом" (BG VIII (IV), к. 13). А Агафий в "О царствовании Юстиниана" сообщает: "Этот Родополь был городком колхов, а в то время занят был персами. Взят он был гораздо раньше Мермероем." "Я обхожу молчалим, каким образом это произошло, так как это ясно описано Прокопием." "Родо-

поль был возвращен в прежнее состояние, вернулся к отечественным правам..." (IV, к. 15).

Остатки древней крепости (Родополис) расположены на мысе у стечения р. Риони и р. Ханисцкали. Открытие остатков большого фортификационного сооружения послужило стимулом для дальнейшего археологического изучения этой территории. Как выяснилось, наземные стены относятся к периоду позднего средневековья, а стены, относящиеся к раннему средневековью, погребены под землей. Планировка этих двух периодов часто не совпадает. Обнаружено несколько башен первого периода, которые на плане напоминают удлинённый прямоугольник. Вход в эти башни находится с внутренней стороны крепости. В качестве строительного материала использован рваный камень, булыжник, известковый раствор, кирпич и черепица (Джапаридзе, 1989). Во втором периоде существования крепости была произведена ее реконструкция, а некоторые опорные стены отстроены заново. Толщина стен в некоторых местах достигает 4-5 м. Как видно, перестройка отдельных участков фортификационной системы производилась вплоть до периода позднего средневековья. В IV-V вв. н.э. город-крепость представлял собой сравнительно слабо укрепленный комплекс, живущий интенсивной экономической (городской) жизнью. А в период, предшествующий иранско-византийским войнам, основное внимание уделяется оборонительным функциям крепости. После разрушения крепости (в VI в. н.э.) жизнь здесь замерла надолго (Джапаридзе, 1975, с. 31).

Археологический материал, обнаруженный в Вардзихе, представлен в основном керамикой, стеклянными и железными предметами. Керамика включает фрагменты хозяйственной, столовой, кухонной утвари, а также посуды особого назначения. Широко представлена также строительная керамика в виде кирпича, черепицы и глиняных труб. Обнаружены и остатки импортной керамики.

В византийских источниках Вардцixe впервые упоминается в VI в. в новеллах Юстиниана под именем Родополиса (Георгика, 1965, с. 35). Грузинским переводом Родополиса является Вардцixe (крепость роз), что в точности соответствует нынешнему названию рассматриваемого пункта (с. Вардцixe, Багдадского региона). В новеллах Юстиниана Вардцixe упоминается вместе с Архсополисом как большая древняя крепость. По сообщению Прокопия Кесарийского, Родополис (Вардцixe) и Мухириси – "самые замечательные города" (ВР, II). Можно предположить, что одним из факторов возникновения города-крепости Вардцixe, помимо политического и стратегического, был и экономическим. Расположение на транзитно-торговой магистрали Риони-Квирила обусловило его быстрое развитие. Наряду с этим, Вардцixe находилось в самой развитой и экономически более сильной области Колхиды (Мухириси). В этой же области находились города: Кутаиси, Мухириси и др. (ВР, VIII) (Джанашия, 1952, с. 320–321).

Для установления генезиса поселений города-крепости Вардцixe в раннем средневековье большое значение придается изучению окрестных территорий. Здесь выявлены остатки поселений античного периода. Остатки особенно интенсивного поселения античного периода обнаружены в двухстах метрах к югу от города-крепости. В этом направлении находится и холм Гиоргобиани. Здесь были найдены фрагменты колхидских кувшинов – дерги (пифос маленьких размеров), кувшинов с узким горлом, горшков и сосудов для питья. Здесь же засвидетельствованы остатки каменных стен, возведенных сухой кладкой, и обломки штукатурки; на них, видимо, стояло бревенчатое сооружение. Остатки сооружения датируются при помощи керамики доэллинистическим периодом. Остатки таких поселений отмечены также на территории вокруг холма Гиоргобиани. К северу от крепости Вардцixe, на холмах, расположенных в с. Патрикети, также обнаружены остатки

поселений. Здесь открыты и остатки бани раннесредневекового периода (Джапаридзе, 1977, с. 45). Таким образом, окрестности Вардихе заселены уже в античную эпоху, а к периоду раннего средневековья поселение концентрируется в пределах города-крепости и по направлению к Патрикети.

Из археологических памятников, открытых в долине реки Риони, наиболее длительную историю изучения имеет древнее Ванское городище. Оно расположено на левом берегу р. Риони, в ущелье р. Сулори, на холме Ахвледианис-гора, в 25 км к юго-востоку от с. Вардихе. Археологические раскопки на холме Ахвледианис-гора ведутся уже давно. Накопился огромный материал, изданы труды (библиографию литературы см. в сборниках "Вани"; Лордкипанидзе О., 1984). В свое время возникновению поселения городского типа на холме Ахвледианис-гора способствовали, вероятно, те древнейшие поселения, остатки которых обнаружены в большом количестве в Вани и его окрестностях. Остатками поселения и богатыми могильниками представлены VI-IV вв. до н.э. В городище этого периода часто попадаются штукатурка с древесными отпечатками и обугленные бревна. У вершины холма Ахвледианис-гора были обнаружены остатки деревянного сооружения. Оно возведено из бревен. На центральной террасе открыты остатки здания, построенного рваным известняком. Камни фундамента уложены в гнезда, вырезанные непосредственно в скалистом материке. Не исключено, что здесь на каменных стенах стояло деревянное сооружение (как в Мтисдзири или Вардигора, Гиоргобианебис-гора). В постройках и вообще в культурном слое этого периода засвидетельствована керамика V-IV вв. н.э. Этим же периодом датируются богатые ванские погребения. Эти могильники выделяются своей роскошью. При сравнении их с другими синхронными колхидскими погребениями становится ясно, что среди населения Колхиды того периода существовала сильно ошутимая имущественная дифференциация.

Как видно, холм Ахвледзианис-гора V-IV вв. до н.э. был местом поселения местной колхидской знати. Здесь же происходила концентрация различных отраслей ремесла. В этот период Вани представляет собой крупный торговый центр. Фрагменты импортных товаров встречаются и на прилегающей к Вани территории (в сельских общинах – Мтисдзири, Шуамта, Даблагоми, Дапиари и др.). Концентрация ремесленного производства в определенных центрах и, соответственно, возникновение рынка – один из основных признаков урбанизации общества (Лордкипанидзе О., 1977, с. 19).

В археологическом материале холма Ахвледзианис-гора второй половины IV в. до н.э. и начала III в. заметны новшества: некоторые изменения в традиционных правилах захоронения (напр., наличие монет в могильниках), появление т.н. краснополосой керамики. На всей территории Ванис Квекана (Ванской земли), и вообще в Центральной Колхиде, распространяются кувшинные погребения, в инвентаре которых появляется керамика новых форм (напр., кувшины с узким горлом, грушеобразным туловом и отогнутыми губами).

Последний этап существования Вани включает весь холм Ахвледзианис-гора. Он укреплен мощными стенами и крутыми склонами. Толщина оборонительной стены достигает почти трех метров и возведена она тесанными прямоугольными камнями больших размеров. Из тесанного камня составлена также внешняя, иногда и внутренняя сторона крепостной стены, а пространство между ними заполнено строительными остатками. Помимо камня в качестве строительного материала использованы: сырцовый кирпич, черепица и древесина.

На северной стороне городища сохранились развалины городских ворот. Там же находятся остатки культового сооружения. На расстоянии ста метров обнаружен довольно большой комплекс сооружений культового назначения. К юго-западу от указанного комплекса засвидетельствован еще один большой комплекс культовых сооружений. Остатки

культовых сооружений есть и на вершине холма Ахвледиа-
анис—гора. На центральной террасе, на северной стороне
городища открыто культовое здание круглой формы.
Археологический материал III—I вв. до н.э., открытый на холме
Ахвледиаанис—гора, свидетельствует о том, что в этот период в
Вани пользовались достижениями т.п. эллиптической техни-
ки применительно к своеобразным местным условиям (Лордки-
панидзе О., 1970, 1971).

Приблизительно на расстоянии одного километра к се-
веро—востоку от Ванского городища, там, где с р. Риони сли-
вается ее левый приток — река Сулори, были обнаружены
остатки поселения III—II вв. до н.э. Здесь археологический
материал аналогичен материалу, обнаруженному на Ванском
городище. Этот пункт местные жители называют Саканча. На
поселении Саканча археологически изучены остатки
двенадцати сооружений: в четырех из них возможно уста-
новить план сооружения. Археологическое изучение показало,
что фундамент возведен из крупного булыжника, а стены
представляли собой деревянный каркас с глиняной обмазкой.
Сооружения перекрыты черепицей ванского типа, широко
распространенной в Рионской долине. На поселении не
зафиксирована импортная черепица (Личели, 1991). Добытый
в Саканча археологический материал состоит из местных и
привозных изделий. В местной керамике выделено: столовая,
кухонная, хозяйственная керамика, а также керамическая тара
(амфоры). Подавляющее большинство импортной керамики
составляет тара. Это амфоры из Родоса, Синопа, Косса, Кни-
да, Коринфа и др. На поселении был найден золотой статер
Лизимаха, датированный 308—282 гг. до н.э. (Дундуа, 1987, с.
60).

К западу от Ванского городища, приблизительно на рас-
стоянии одного километра, в с. Зеда—Цихе Сулори, на вершине
горы сохранились развалины крепости. Гора защищена
естественными крутыми скалами, и лишь с юго—востока к не-

му подходит дорога, которая связывает его с холмом Ахиледианис-гора (Ванское городище). Наземные стены крепости относятся к позднему средневековью. Крепость имеет форму ромба; засвидетельствованы широкие стены с известковым раствором. Во время раскопок внутри крепости выявлены культурные слои раннесредневекового и эллинистического периодов. Непосредственно на скалистом материке были обнаружены остатки сухой кладки галечника. В кладку попало метательное ядро. Судя по керамическому материалу, остатки этой стены относятся к эллинистическому периоду. Они покрыты слоем известняка. Поверх этого слоя находится слой раннесредневекового периода. В результате археологических раскопок был обнаружен интересный материал — остатки архитектурных деталей: обломки карниза, фрагмент колонны с каннелюрами, обломок украшенный овами и др. Фрагменты керамики представляют собой основную часть археологического материала. Обнаруженные в крепости с. Эзда-Цихе Сулори остатки стены эллинистического периода, архитектурные детали и керамика свидетельствуют о том, что здесь существовало поселение и в эллинистическую эпоху. Бесспорно, что оно имело какую-то связь с городом Вани и, возможно, было разрушено вместе с ним. Спустя определенное время в период раннего средневековья и до позднего средневековья здесь стояла крепость (Мицишвили, 1973, 1976).

В 8 км от Вани, в ущелье реки Кумури (левый приток р. Риони), в Шуамта и в с. Мтисдзири обнаружены памятники интересующего нас периода. Исследованию засвидетельствованного здесь археологического материала посвящается монография (Гамкрелидзе, 1982) (поэтому на них не останавливаемся).

По течению р. Риони в 2 км от Мтисдзири находится с. Даблагоми. Археологические памятники села Даблагоми привлекли внимание ученых еще с 1929 г. Обнаруженный здесь

археологический материал давно уже поступил в научный обиход (Куфтин, 1950, с. 2–147; Хоштария, 1959; Толордава, 1973, 1976, с. 68–78). Село Даблагоми расположено на пригорках у берега р. Риони. На сегодняшний день уже довольно обстоятельно изучена как внутренняя, так и прилегающая к селу территория (холмы Нацхвари, Насакиреви и Насакдрави). Почти на всей территории с. Даблагоми обнаружены обломки штукатурки, на некоторых из них заметны отпечатки древесины. Пока что не найдены остатки сооружения, способствующие восстановлению общей планировки. Остатки постройки сравнительно хорошо сохранились на холме Насакдрави. И стратиграфия здесь видна лучше. Здесь же была обнаружена миниатюрная каменная форма топора и медный сплав, что является свидетельством существования металлургического производства. Верхний слой датируется VIII–VI вв. до н.э., а нижний относится к концу позднебронзового периода (Толордава, 1977, с. 78–79).

В Даблагоми особый интерес вызывает обнаруженные в большом количестве кувшинные погребения. Эти погребения расположены на склонах пригорков Насакиреви и Нацхвара. В кувшинных погребениях Даблагоми засвидетельствовано несколько вариантов захоронения: 1. Кувшин (пифос, ксеври) вставлен в землю вертикально отверстием вниз. Это, как видно, основной способ захоронения. 2. Кувшин и в этом случае расположен вертикально, но основанием вниз. 3. Кувшин вставлен горизонтально. Кроме этого, засвидетельствовано два случая: 1) покойник похоронен прямо в земле, рядом с кувшином; 2) покойник помещен на плоской черепице, прикрывающей устье кувшина. Горлышко погребальных кувшинов покрывалось обычно большим обломком самого кувшина. Часто попадались кувшины, переломанные на две части, нижняя часть использовалась в качестве крышки. Для погребения применялись обычные пифосы хозяйственного назначения (серого обжига и с черноватой поверхностью);

усть кувшина довольно широкое и профилированное; тулово почти сферическое; кувшины украшены рельефными ободками и вертикальными валиками. На кувшинах иногда имеются отметины (выжаренные еще на мокрой глине). Предметы, обнаруженные в кувшинных погребениях, немногочисленны и небогаты. Оружие в кувшинных погребениях не попадается.

В с. Даблагоми, на западном склоне холма Нацхвари было обнаружено боютое погребение, покрытое черепицей. В результате изучения этого погребения выяснилось, что оно датируется началом III в. до н.э. и выявляет определенное сходство с открытым в Вани погребением № 9. Это погребение из Нацхвари отличается от других погребений с. Даблагоми. Оно отражает имущественную дифференциацию (Толордава, 1976, с. 68–78; 1977, с. 48–54).

Остатки поселения, сходного с Даблагомским, обнаружены в с. Дапнари (на расстоянии одного километра от Даблагоми). И здесь кувшинные погребения обнаружены в большом количестве. Они типологически и структурно сходны с Даблагомскими погребениями. Их хронологические рамки приблизительно те же – IV–III вв. до н.э. И здесь инвентарь не выделяется многообразием, он представлен в основном предметами личного потребления – керамика, украшения, монеты. Оружие отсутствует и в этом случае. Кувшинные погребения в с. Дапнари засвидетельствованы главным образом на холме Дапи. Кроме этого холма археологические остатки есть на холмах Чая и Цкветили. На данной территории были исследованы культурные слои поселения. Выясняется, что жилища располагались на террасах холмов. На этих террасах в большом количестве обнаружены фрагменты штукатурки с отпечатками древесины и обугленные бревна. В культурных слоях найдена многочисленная керамика (местной больше, импортной – меньше), точилки, ручные мельницы в основном V–IV вв. до н.э. В поселении всюду – следы большого пожара.

На холме Чаис-гора обнаружены остатки печи для выплавки железа. Здесь засвидетельствованы: остатки шлака и яма для плавильной печи (Кигурадзе, 1976).

Остатки поселения, похожий на Мтисдзири, Даблагоми и Даппари, обнаружены в Саджавахо, около Даппари. Здесь найдена колхидская керамика VI-IV вв. до н.э. Археологические раскопки в Саджавахо еще не проводились.

В нижнем течении реки Риони, на левом берегу, у села Сакоркио на холме Симатре было раскопано поселение VI-IV вв. до н.э. Поселение Симатре представляет собой искусственный холм. Он многослойный археологический памятник. В каждом слое зафиксированы остатки деревянных срубных домов. Они строились на тщательно утрамбованной площадке. Археологический материал в основном представлен металлическими, костяными и керамическими изделиями. Импортная керамика представлена аттической чернолаковой и чернофигурной посудой; амфорами из Хиоса, Лесбоса и др.

Около Симатре, на правом берегу Риони, в селе Чалади, местечке Сабажо обнаружен многослойный археологический памятник. Здесь были зафиксированы обугленные остатки деревянных сооружений. Керамический материал в основном VII-VI вв. до н.э. (Микеладзе, 1978, с. 21-41).

В V-IV вв. до н.э. в Чалади и в Сакоркио появляется довольно обширное поселение, которое раскинуто на обоих берегах Риони. Интересно, что дома этого поселения также деревянные, только они с обеих сторон штукатурились глиняной обмазкой. Эти срубные дома четырехугольные. Дома сориентированы и расположены вдоль р. Риони. Здесь было зафиксировано много керамического материала как местного, так и импортного происхождения. Местный материал VI-IV вв. до н.э., а импортный – аттические чернолаковые лекифы, скифосы, фасосские амфоры – V в. до н.э. (Микеладзе, 1978, с. 73-78). В регионе Сакоркио и Чалади, с обеих сторон р. Риони, засвидетельствованы поселения III-I вв. до н.э., ко-

которые занимали довольно обширную территорию. Здесь чувствуется определенное урбанистическое влияние города Фасиса. Еще теснее заселен регион устья Риони в раннесредневековую эпоху.

На основе вышеприведенных археологических и письменных источников, а также опираясь на агрогеографические данные, можно предположить, что долина реки Риони в исследуемый период была густо населена. Судя по обнаруженному в долине Риони археологическому материалу уровень экономического развития местного населения был высок. Этот регион в исследуемый период был одним из высокоразвитых в Колхиде и с точки зрения хозяйственно-географической составлял определенное целое. Хотя его политический статус в различное время был разным. Среднее течение Риони к периоду раннего средневековья, видимо, совпадало с центральной частью Мухирисского края.

Археологические памятники, обнаруженные в долине Риони, тесно связаны с синхронными археологическими памятниками вообще всей Колхиды. Они составляют органическую часть этой общей археологической культуры. В долине Риони в исследуемый период жизнь, как видно, текла непрерывно, хотя она и характеризовалась различной интенсивностью за этот длительный период. По своим природным условиям и географическому положению долина Риони занимала коммуникативно-стратегически удачное место. Природный рельеф долины удачно был использован для возведения жилых и укрепленных сооружений. При сооружении укрепленных жилых построек этого периода в основном использовались бревна, глина, а иногда и камень. Археологическим исследованием установлено, что для долины Риони, так же как и для всей Колхиды, характерны бревенчатые сооружения с глиняной обмазкой (штукатуркой). В них (по конструкции и материалу) видна определенная генетическая связь с предшествующей (бронзы и раннего железа) эпохой

(подробно см.: Апакидзе, 1991, с. 7–75). В VII–VI вв. до н.э. географическая среда, геополитическая ситуация и экономическо-хозяйственная деятельность создали предпосылки для возникновения на территории Западной Грузии (с центром в долине Риони) в конце VI в. до н.э. Колхидского государства.

Посуда местного производства в долине Риони VIII в. до н.э. выделялась уже на быстровращающемся станке. Посуда VII–IV вв. до н.э. отличается от последующего периода многообразием форм и разнообразием в оформлении. Эта керамика генетически связана с продукцией Колхиды предшествующего периода, она усвоила технические и эстетические достижения производства посуды прежних эпох. Судя по иностранной керамике, долина Риони уже с VI в. до н.э. участвует во внешних связях.

По археологическим данным среднего течения р. Риони, приблизительно с конца IV в. до н.э. здесь отмечено зарождение качественно новых элементов, сосуществующих с древними. Изменения касаются способа захоронения (кувшинные погребения), керамики (кувшины грушевидной формы с отогнутыми губами, т.н. краснополосая керамика, амфоры и др.). В последующие века (с III в. до н.э.) здесь появляется новый строительный материал – черепица; значительные типологические изменения претерпела посуда. Постепенно еще более изменяются форма и оформление керамики. И глина для керамики этого периода гораздо лучше замешена.

В позднеантичный и раннесредневековый периоды в местной керамике вновь появляются новые формы, а оформление становится проще. Несмотря на это, при наблюдении над керамикой ясно чувствуется связь с продукцией предшествующей эпохи (напр., амфоры с выпуклым туловом, пифосы, черепицы). Для древних поселений долины Риони важное значение имела их близость с торгово-транзитной магистралью Риони–Квирила; обстоятельство, безусловно, сыгравшее определенную роль в их развитии.

С III в. до н.э. между античными странами и внутренней Колхидой в Колхидском Причерноморье развиваются буферные города – Диоскурия–Сухуми, Гиэнос–Очамчире, Фасис–Поти, Кобулети–Пичвнари, а внутренняя часть Колхиды подвергается политическому и экономическому влиянию Иберийского царства. Под влиянием Иберийского царства паходились скептухии (по Страбону XI, II, 18) – Саирхс, Кутанси, Нокалакеви, Вани. С конца II в. до н.э. на политическом горизонте Колхиды появился Понтийский царь Митридат VI Евпатор, который прибрал к рукам прибрежные города. Политика Иберийского царства, под влиянием которого находилась внутренняя Колхида, по отношению к Понийскому царству, по всей вероятности, была переменчива (груз. письменные источники и новейшие археологические материалы) (подр. см.: Гамкрелидзе, 1985, с. 86–97).

Между царями Понта и Иберии существовал какой-то договор, по которому они поделили Колхиду на сферы влияния. (Мемнон, 30). В конце третьей войны между Римом и Понтийским царством преследуемый Помпеем Митридат со своими воинами "сбежал через горы в Колхиду" (Страбон, XII, III, 28). По дороге он разрушил города (г. "Вани") и поселения в долине Риони. Приблизительно с начала III в. до н.э. среднее течение Риони попалю под влияние Иберийского царства (подр. См.: Гамкрелидзе, 1989, с. 59–69).

После поражения Митридата VI Евпатора Колхида подверглась нашествию Помпея. Помпей в Колхиду назначил правителем Аристарха. Внутренняя Колхида при Аристрахе, видимо, сохраняет некоторую независимость. Первоначально Рим, вероятно, в Колхиде опирался на существующие на местах управления. Колхида делилась на скептухии (см. Страбон); она не была превращена в провинцию Рима, потому что римляне вынуждены были в какой-то мере считаться с местными геополитическими условиями. Исторические источники ничего не сообщают о том, что Помпей оставил в Кол-

хиде какую-то часть своего войска. После Аристарха в Западную Колхиду неожиданно нагрянул Фарнак. Эта часть Колхиды ему нужна была как стратегическая коммуникация для предстоящих схваток на юге. Для Фарнака и Рима Западная Колхида имела особое значение как в стратегическом, так и в экономическом отношении. Успешная борьба за господство в Северном Причерноморье и на Востоке, без полного влияния на Черноморском побережье Колхиды, была бы невозможной. Западная Колхида подверглась политическому влиянию Рима (подр. см. Гамкрелидзе, 1989, с. 59–69).

УДК 930.26(204) (479.22)

ВОПРОСЫ РАЗВИТИЯ ПОДВОДНОЙ АРХЕОЛОГИИ В ГРУЗИИ

Подводные археологические исследования имеют очевидные перспективы развития в Грузии так как ее Причерноморское побережье имеет протяженность в 330 км; кроме того, с учетом античных и византийских письменных источников (Псевдо-Скилакес Карнидский, Флавий Арриан, Страбон, Помпоний Мела, Клавдий Птолемей, Прокопий Кесарийский, Агафий и др.) и археологических данных на Черноморском побережье Грузии обнаружен целый ряд городов и населенных пунктов, каковыми являются: Алсар (с. Голи), Батумская крепость, Петра (с. Цихисдзир), Кобулеты-Пичвარი, Уреки, Фасис (около г. Поти), Анаклия, Пичори, Гудава, Тамыш, Гиэнос (г. Очамчыра), Диоскурия-Себастопольс (г. Сухуми), Эшера, Питиунт (Питунда) и т. д. [1, 2].

В письменных источниках приморские города Колхиды впервые упоминаются автором IV в. до н. э. Псевдо-Скилакесом Карнидском, который отмечает, что «...после них расположены Колхы, город Диоскурис, эллинский город Гиэнос, река Гиэнос». «...Река Фасис и эллинский город Фасис» («Азия», 81). Образ жизни вышеупомянутых городов и поселений был тесно связан с морем. В первую очередь именно посредством приморских городов осуществлялись контакты с государствами и городами бассейнов Черного и Средиземного морей — Милетом, Хиосом, Родосом, Афинами, Самосом, Синопом, Римом, а позднее с Византией, Генуей, Венецией, Османской империей (Стамбул, Трапезунд, Самсуи) и др.

В приморских городах, кроме торговли, были развиты разные ремесла. Но все-таки особое значение придавалась профессиям, связанным с морем, — рыболовству и добыче морской соли.

В «Географии» Страбона отмечено, что древние народы «...плавали ради грабежа и торговли, они плавали не среди моря, а вдоль берегов, как Язон, который покинул корабли, когда уехал от колхов...» (I к., III, 2). Пиратство и нападения на незнакомые берега, по-видимому, являлись одним из источников дохода приморских народов.

Для исследования истории отношений древней Грузии с античным миром было бы крайне интересным обнаружить хотя бы один потонувший у берегов Колхиды корабль, который погиб из-за бури, морского сражения или по какой-либо иной причине. Для изучения истории Колхиды большое значение имеет также исследование потонувших ныне приморских частей, оборонительных или иных сооружений вышеупомянутых поселений.

Время от времени интересней для подводной археологии материал (остатки керамики, металлические предметы, монеты) появлялись в окрестностях гг. Сухуми, Поти и на побережье Гонио-Пичвиари. Несколько лет назад на отрезке Батуми—Цихисдзир в сети рыболовов попали неповрежденные амфоры. Они, по всей вероятности, представляли груз какого-то потонувшего корабля.

С точки зрения подводной археологии, интерес представляют и некоторые озера, находящиеся на территории республики. На берегах озер Паравани и Хозанини найдены осколки древней керамики. Можно предположить, что здесь могут обнаружиться древнейшие судходные и рыболовные средства.

Подводная археология может способствовать решению таких первоочередных исторических проблем, как морская миграция древних народов, пути распространения античной цивилизации в Колхиде, торгово-экономические связи древней Грузии с народами Черного и Средиземного морей и т. д. Один из основоположников подводного археологического изучения Северного Причерноморья, известный антиковед В. Д. Блаватский обратил внимание на наличие большого количества сероводорода в нижних водных слоях Черного моря и на этой основе высказал предположение, что в такой среде лучше должны были сохраниться предметы, содержащие органические вещества: дерево, кожа, ткани, папирус и др. Опираясь на письменные источники, он отмечает также, что возможно предположить обнаружение рукописей античных времен и средневековья на потонувших кораблях [4].

Первой задачей грузинской гидроархеологии следует считать составление подводной археологической карты побережья у озер республики, по возможности точный учет всех случайно вынесенных подой на берега озер и моря археологических предметов; пересмотр греко-римских, византийских, грузинских, арабско-турецких исторических источников и извлечение из них ценных для гидроархеологии сведений, например о местонахождении потонувших приморских городов, кораблей либо снаряжения и груза кораблей; о геоморфологических процессах побережья, древних климатических условиях или особо опасных для судоходства местах [5].

В первую очередь необходимо разведать тихие заливы и мысы побережья, так как в тихих заливах, удобных для швартования и разгрузки или погрузки кораблей, устраивались пристани, а выдающиеся в море мысы часто являлись причиной гибели многих кораблей.

Подводные археологические изыскания непосредственно связаны с общим развитием техники исследования подводного царства, которая гигантскими шагами продвигается вперед. К настоящему времени при подводных археологических работах успешно используются акваланги, батискафы, драги, землечерпалки различного типа; фото-, кино- и телеаппаратура, компрессоры, рекомпрессорные камеры; звуковой импульсный гидролокатор и т. д. [6]. Желательно при подводной археологической разведке проводить аэрофотосъемку.

В Грузии подводная археология как одна из отраслей археологии только-только приобретает право на существование.

С точки зрения гидроархеологии, одним из интереснейших участков Грузинского Причерноморья являются город Поти и его окрестности, так как издревле известно, что здесь был расположен значительный урбанистический очаг г. Фасис.

Поэтому в 1985 г. была создана Причерноморская подводно-археологическая экспедиция Археологической комиссии Грузии и Центра археологических исследований Института истории им. И. А. Джавахишвили АН Грузии которая провела работы в окрестностях г. Поти (морской порт — с. Григоleti и оз. Палеостоми).

В 4 км от слияния (Малтаква) оз. Палеостоми с Черным морем, у его северо-западной части в воде (в акватории 600 кв. м.) и на суше (500 кв. м) обнаружены остатки поселения III—VIII вв. н. э. Со дна озера поднято большое количество керамики. Среди этого материала находится и строительная керамика — квадратные обожженные кирпичи и обломки черепиц. Следует отметить, что обнаружены обожженные глиняные обломки.

В материале со дна оз. Палеостоми значительное место занимают обломки амфорной тары; преобладают местные амфоры с вытянутым корпусом и перехватом посередине. На плече одной амфоры граффито — Фш. Встречаются обломки желобчатых импортных амфор из коричневой, хорошо отмученной глины, а также части амфор из серой глины с большой примесью пироксена. Кроме того, со дна озера подняты обломки керамики местного, колхидского производства — пифосы, лутерии, кувшины, блюда и т. д.

Под лодой же найдено сильно разрушенное захоронение, в котором обнаружена амфора в вертикальном положении, с вытянутым корпусом и перехватом посередине, с отбитой верхней частью, накрытая нижней частью второй амфоры. В амфоре находились пережженные кости животных и птиц, а около нее — обожженные человеческие кости. Там же добыты три бронзовые фибулы и одна булава, фрагменты рюмковидных стеклянных сосудов зеленоватого цвета и медная византийская монета (20 нуммий).

Вода в оз. Палеостоми мутная, видимость плохая, и это затрудняет работу аквалангистов.

Археологический материал из оз. Палеостоми относится к тому же типу, что и материалы, найденные ранее при раскопках археологических памятников Западной Грузии упомянутого выше периода, каковыми являются Питунт, Археополис, Цихисдзири, Гудава и др. Можно предположить, что мы имеем дело с остатками г. Фасиса III—VIII вв. н. э., упоминаемого в византийских источниках (Прокопий Кесарийский, Агафий и др.).

ლიტერატურა

1. М. П. Инадзе. Причерноморские города Древней Колхиды. Тбилиси, 1968.
2. Древнейшие государства Кавказа и Средней Азии (Археология) — М., 1985.
3. ა. ავალიძე, იო. ლორთქიფანიძე. მეცნ. საკრებულოს სსრ მეცნ. აკადემიის საზოგადოებრივ მეცნ. განყოფილების ორგანო, № 3, 1965.
4. В. Д. Блаватский. Сб. «Проблемы советской археологии». М., 1978.
5. ა. გამყრელიძე. გაზ. „ლიტერატურა საკრებულო“, 8 ივლისი, 1983.
6. Nautical Archaeology, London, № 2, 1984.

Hydroarchaeology in the Georgian Republic (the Colchian littoral)

According to written sources, such as Pseudo-Scylax of Caryanda, Pomponius Mela, Strabo, Procopius, Agathias and Vakhusti Bagrationi and archaeological data there were many settlements on the Georgian (Colchian) seashore: Gonio (Apsarus), Tsikhisdziri (Petra), Kobuleti, Ureki, Poti-Maltakva (Phasis), Anaklia, Ochamchire (Gyenos), Sukhumi (Dioscurias-Sebastopolis), Bichvinta (Pytius) (Lordkipanidze, 1979).

The ancient authors mention several settlements, ports and defensive structures of these settlements which now lie under water and so their exploration is important for the investigation of Georgian history.

Twenty-four centuries ago Pseudo-Scylax of Caryanda (Periplus, Asia, 81) mentioned Colchian coastal sites (Dioscurias, Gyenos, Phasis) (Fig. 1).

According to geomorphologists in the second half of the 1st millennium BC, the level of the Black Sea was much lower than it is today. In about the 1st century BC the change in the Black Sea level began resulting in the submergence of the ancient coast.

The encroachment of the sea continues. Over the past 50 years it has claimed about 300 ha of the coast in Achara alone (Kiknadze, 1988: 4). In the Georgian Republic, where the coast extends for up to 330 km, the sea occasionally washes interesting archaeological material ashore, e.g. pottery, adornments, metal wares and coins. Several years ago a fishing haul between Kobuleti and Tsikhisdziri contained intact Sinopean, Samian, Chersonesian and Rhodian amphoras—probably the cargo of a sunken ship. In the Sukhumi Bay, at the mouth of the River Besleti, a marble slab was found, decorated with

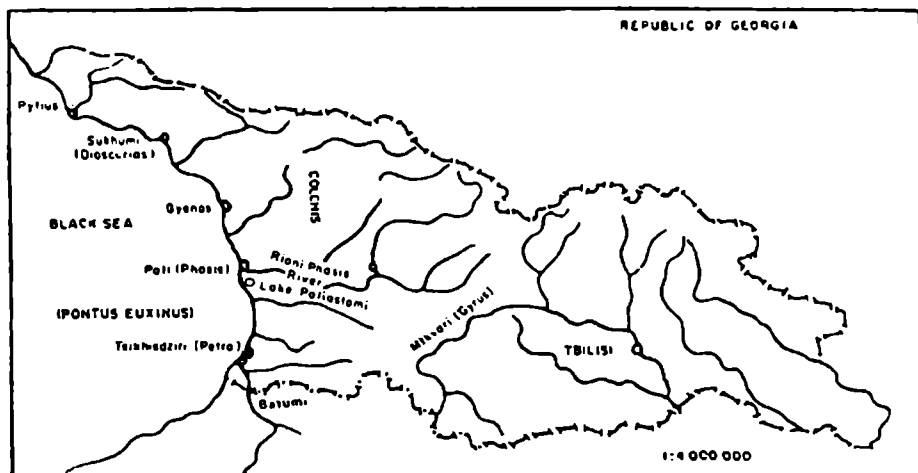

Figure 1.

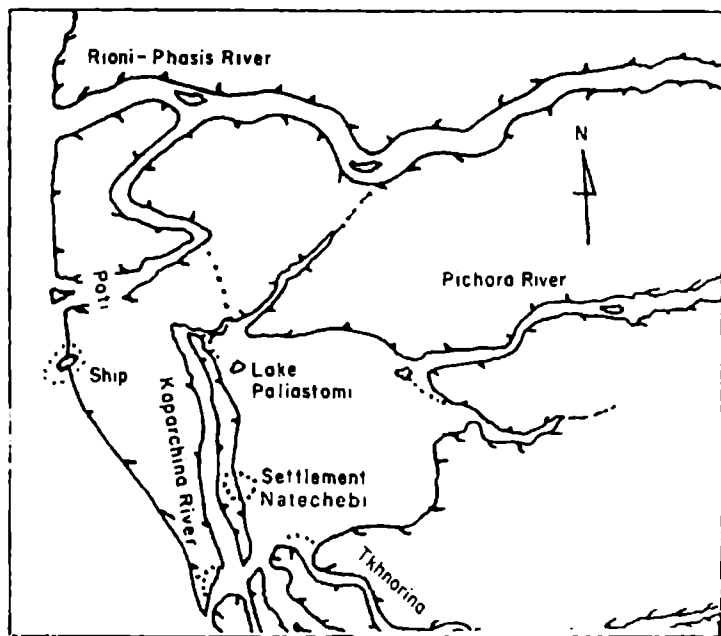

Figure 2 Map of Phasis (Poti) and the Lake Paliastomi area

an image in relief. The sculptured bust of a female and amphoras were also recovered from the bottom of the bay

In researching Georgian history, submarine archaeology can be of help in resolving such important historical lacunae as the migration by sea of ancient peoples, the way ancient civilization spread in Colchis, the trade and economic relations of ancient Georgia with the peoples of the Black Sea and Mediterranean Sea (Gamkrelidze, 1983: 11; 1986: 657-670)

The situation described above prompted the setting up in 1985, for the first time in Georgia, of the Black Sea Coast Hydroarchaeological Expedition at the Centre for Archaeological Studies. The first task of the expedition was to draw a hydroarchaeological map of the Black Sea coast. This necessitated a rereading and

collection of the written sources, oral traditions and geomorphological data.

From the hydroarchaeological points of view, interest is attached to the town of Poti and its environs where the ancient city of Phasis is known to have been situated. According to written sources Phasis was one of the major urban centres of Colchis, hence the commencement of submarine archaeological studies at Poti. For five years running the Black Sea Coast Hydroarchaeological Expedition has worked at Poti each autumn and spring. The main underwater archaeological exploration has been carried out on the sea shelf from Poti harbour to the village of Maltakva and in Lake Paliastomi. Aqualungs and suction dredges have been used. Unfortunately, a sonar hydrolocator, which gives good results in hydroarchaeological exploration, was unavailable.

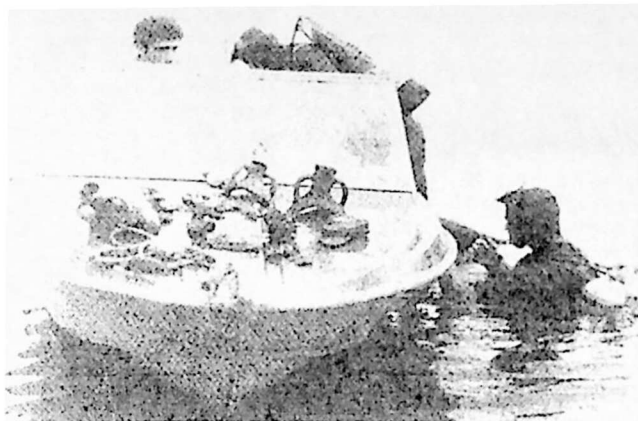

Figure 3. Expedition in Lake Paliastomi

The geomorphological situation of the shelf, in the section explored by the expedition, is rather complex. At the mouth of the southern branch of Rioni River the sea is muddy and visibility is bad. The river carries large quantities of sand, creating sand-banks in stormy weather. So far no trace of ancient culture has been found here; perhaps it is covered with a thick layer of sand. The expedition achieved much more significant results in Lake Paliastomi. In Paliastomi, within approximately 1 km of the mouth of the Maltakva, a 3rd-8th century AD settlement was detected in the north-western portion of the lake, at Natechebi (Gamkrelidze, 1987: 97-117). The attention of the expedition was drawn to the site by fishermen from Poti who had often found potsherds in their nets.

The ancient settlement in the lake extends over about 1000 m² and over 900 m² along the coast. Extending from the coast to the middle of the lake, the bed is sandy for about 200 m, then peaty-clay layers begin. While diving with aqualungs on the bottom of the lake, the slightest movement disturbs the silt and the water becomes greenish-brown in colour. A large quantity of pottery was recovered from the settlement in the lake, including constructional ceramics (bricks, tiles). Fragments of burnt wall plaster also occur, pointing to the existence here of buildings.

Bricks found in the settlement are mainly fragmentary. The bricks are rectangular about 30 cm × 25 cm and 3 cm × 5 cm thick. They were cast in wooden moulds, as is indicated by wooden imprints visible on them. The clay is coarse, and of a reddish-brown colour - small admixtures of limestone, quartz and pyroxene are visible; the clay is not fired uniformly.

The bricks found in the settlement are similar in size to those discovered at city sites of the early Middle Ages: Bichvinta, Sukhumi, Ochamchire, Gudava, Nokalakevi, Mtisdzin, Vashnari, Kobuleti-Pichvnari, Tsikhisdziri and Gonio. The settlement of Natechebi, located in Lake Paliastomi, features fragments of flat upward-curving roof tiles. The eversion resembles a truncated triangle. Its height is 35-50 mm, and thickness is 15-25 mm; the clay is largely reddish-brown, with fine admixtures. The clay is often well-fired and traces of the wooden mould are visible. Such tiles are larger but in form resemble tiles of an earlier period. Judging by the texture of the clay, the tiles and bricks from the settlement, are of local manufacture. Besides local tiles, 14 fragments of foreign flat upward-curving tiles were discovered. Their curvature in cross-section is like a truncated triangle. The tile clay is light grey with a violet hue; the clay contains a large quantity of pyroxene.

Figure 4 Third to sixth century Colchian amphora from the settlement at Natechebi

Amongst the pottery recovered from the bottom of the lake were Colchian amphoras, used to carry oil, wine and grain. Besides Samian, Sinopean and Chersonesian amphoras, fragments of jars, bowls, louteria and red-glazed plates were also found. One amphora bears the graffito $\phi\omega$ on the side. Alongside pottery of local production, wares from Asia Minor and the northern Black Sea littoral also occur, pointing to trade relations.

A burial ground was found under the water: an amphora of local manufacture stood vertically covered with the bottom of another amphora. Human bones, three bronze bowls, a fibula, glass goblets and a 20-nummus Byzantine coin of Justinian (AD 565–578) were found by the amphora; animal and bird bones were inside it.

Over the centuries the lake appears to have covered part of the settlement. The archaeological material discovered at the Paliastomi settlement is similar to that of contemporary western Georgian sites, namely, Pitunt-

Bichvinta, Archaeopolis-Nokalakvi, Sukhumi-Sebastopolis and Gudava.

Perhaps we are dealing here with the remains of Phasis, described in the works of Procopius and Agathias. This would not exclude the possibility of discovering ancient Phasis in the lower clay layers of Paliastomi, above which the settlement under discussion was discovered. Archaeological material of the 4th–2nd centuries BC has been attested here by fragments of a black-glazed Attic vessel, and the base of a Rhodian amphora.

Strabo has this to say about Phasis: 'There is a town on the river Phasis, which carries the same name; this town is in the centre of trade relations for Colchians, surrounded by river [Rioni] lake [Paliastomi] and sea' (Strabo, XI, II, section 17). Agathias writes 'There is a lake there, which is called little sea and it joins Euxine Pontos. Big cargo ships at the sea coast and near Phasis stopped at the town' (Agathias III, 21).

The 18th century Georgian historian Vakhushti Bagrationi remarks: 'There is a big lake Paliastomi at the edge of the sea, from this lake issues a river that empties into the sea, from where ships come into the lake to lie at anchor. Different species of fish are found in the lake in abundance. It is said, that this was formerly a city later covered with water' (Bagrationi, 1973: 790).

According to geomorphologists, Lake Paliastomi is a relict sea. In ancient times there was an estuary of the Rioni River. Ships would naturally enter this convenient haven with its harbour-city and then continue up the Rioni—which was then a well-known trade and transit route (Strabo, XI, VII, section 3).

Figure 5 Amphoras from the settlement of Natechebi in Lake Paliastomi

Figure 6 Fourth century amphora from the settlement of Natechebi

In 1983-84 in the northern part of Paliastomi, where the road leading to Poti crosses the River Kaparchina at the site of the construction of a new bridge, the so-called Batumi New Bridge, the builders found a large quantity of fragments of pottery. They also reported frequent clogging of the trunk of the suction dredge by broken pottery.

An inspection of the site revealed sherds of earthenware, including pointed bases of jars, parts of pots and basins, chronologically belonging to the early medieval period. In the southern part of Lake Paliastomi, at the end of the Kaparchina River, on the site of a former church a fisherman reported the existence of remains of a stone wall at a depth of 3 m. The wall runs from south to north, for about 20 m, and its surviving width exceeds 1 m. The place, which is called Naeklesiari, is boggy and full of water-plants with marsh gas rising in bubbles.

The water in the lake is opaque. Several fragments of undecorated pottery were found by the wall. These sherds do not enable the wall to be dated; it may conjecturally belong to the early Middle Ages.

According to local inhabitants, in olden times a large church existed with an icon of the Virgin Mary. The parishioners behaved badly, it is said, refusing to take off their hats before the icon; therefore God punished them by covering the church with water and removing the icon to another place. An old fisherman recalled hearing from other fishermen that silver candlesticks had been caught in their nets.

It is interesting to note that according to the Russian ambassador, Alexey Jevlev (1650-52) 'Earlier the icon of the Virgin Mary was in Guna (historical region of Georgia) being in the cathedral church of the city of Paliastomi. The priest had entered the church and, taking the holy icon, removed it from the town of Paliastomi, the city-fortress would sink in the water. . . . God's will was fulfilled and the city-fortress with its inhabitants was submerged in the water. The holy icon of the Virgin Mary was brought to the city-fortress of Kutaisi in the time of Giorgi III (1156-84). He was grandson of King David' (Jevlev, 1969: 139-140).

At the mouth of Tkhnonna, the south-eastern tributary of Paliastomi—a medium-sized crimped amphora (the clay seems to be local) was found. It is preserved in the Poti museum. Fragments of early medieval amphoras have also been found at the mouth of the Picbora, emptying into Lake Paliastomi.

The hull of a wooden ship was discovered on the sea shelf, off the shore near the Poti lemon farm within 700 m. Its length is 23 m, maximum beam 6 m. The ship's stern and sides are clearly seen in the water but the ship's hull is filled with sand and silt. Its keel is made of chestnut; the planking made of pine is in a bad state. The ship has two masts. Flat-headed wrought iron nails were used in building the ship.

The ship, discovered during hydroarchaeological explorations, in form resembles an 18th-century trader. Its thorough study will be feasible only after it has been cleared.

From 1988 the Black Sea Coast Hydro-archaeological Expedition has continued underwater exploration of the sea shelf with the research ship *Hydrobiologist* and during this

Figure 7 Fourth to six century amphoras from the settlement of Natechebi.

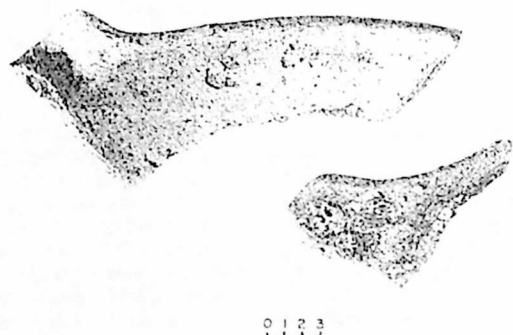

Figure 8. Third to fifth century louterias from the settlement of Natechebi.

time new hydroarchaeological methods have been developed.

The expedition conducted surveys off the coasts of Bichvinta, Sukhumi and Tsikhisdziti-Boboqvati (Gamkrelidze, 1988 44-50).

In Bichvinta, Lake Inkiti and Bichvinta backwaters are earmarked for study. Lake Inkiti was

formerly a lagoon and hence must have been a convenient mooring place for ships. In 1957 remains of a defensive structure, dating from the same period as the ancient city site of Bichvinta, were discovered to the north of Lake Inkiti. Bichvinta Bay slopes evenly towards the sea to the depth of 15 m and then dips abruptly. Any

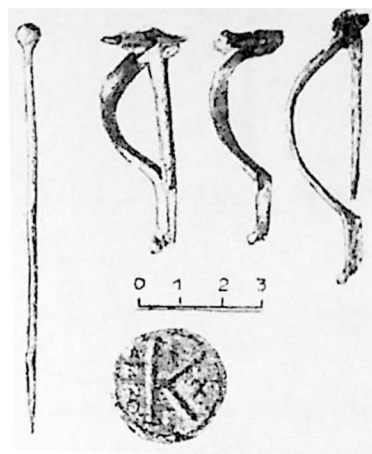

Figure 9. Sixth century fibulas and a 20-nummus Byzantine coin of Justinian from the settlement of Natechieh

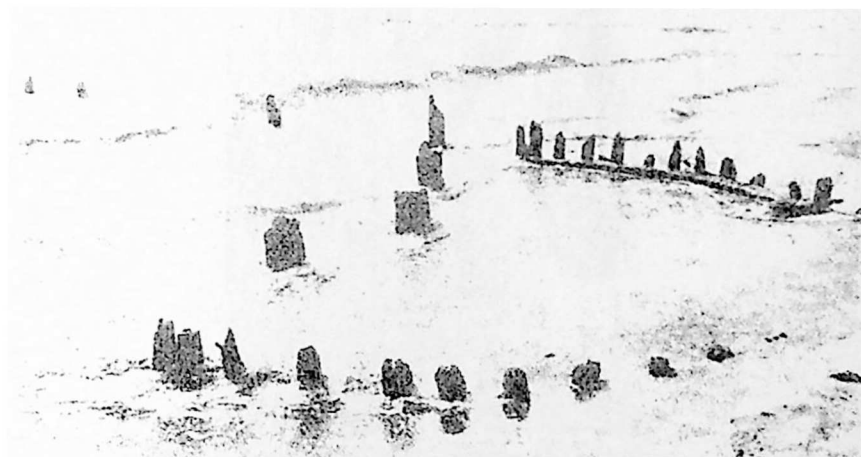

Figure 10 Ships from the Potian littoral

archaeological material finding its way into the sea from the shore must inevitably have slipped down the steep incline, and hence should be

sought away from the coast. Beyond this steep incline, at approximately 60-70 m, there is a terrace covered with silt. The terrace was studied

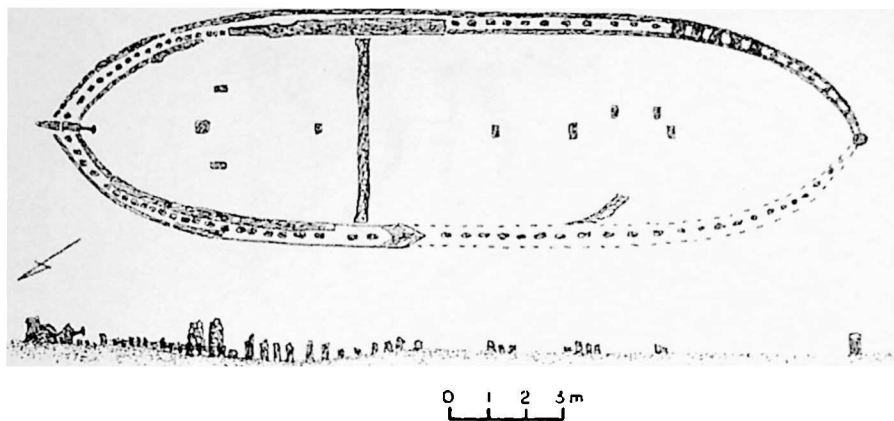

Figure 11 Ship from the Potian littoral.

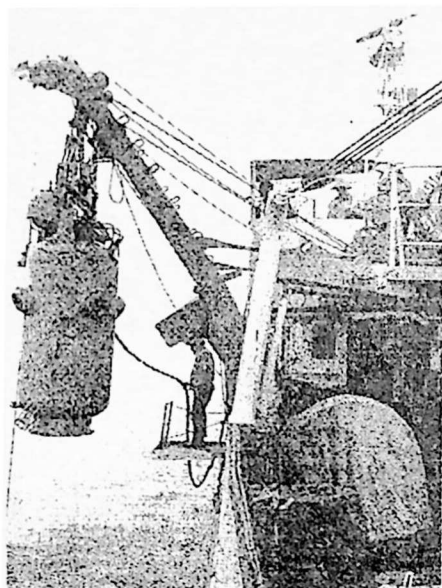

Figure 12 Expedition of the seashelf by the ship *Hydrobiologist*.

by an exploration bathysphere. In good weather, visibility at the bottom is 10 m.

The expedition hopes to continue investigation of the terrace at a future date. Beside

Sukhumi castle, in the water 120 m off the coast, walls covered with sea-shells and weeds were detected and after removing these an early medieval wall of flat rectangular bricks came

into sight. The wall is up to 2 m thick and both brick and stone have been used. Lower parts of the wall are deeply buried in sand and gravel. Of special interest was the central part of the Sukhumi Bay, where some researchers hypothesize the existence of the remains of the early Classical Dioscurias. The author dived with an exploration camera to the depth of 98 m. Unfortunately the bottom is covered with a thick layer of sand.

The expedition has also explored the Tsikhisdziri-Boboqvati section of the coast.

According to local inhabitants coins and fragments of pottery are found on the beach. Northward of the ancient city site, about 300 m from the shore, fragments of an amphora with a concave body were discovered at a depth of 30 m. A sherd of greenish glazed ceramic was also found.

The Black Sea Coast Hydroarchaeological Expedition will continue the exploration of Georgia's sea shelf in future seasons.

References

- Bagrationi, V., 1973, *Description of the Kingdom of Georgia XVIII century*. Tbilisi.
- Gamkrelidze, G. A., 1986, Problems of the development of submarine archaeology in the Georgia. *Bulletin of the Academy of Sciences, Georgia*, 3: 657-670.
- Gamkrelidze, G. A., 1983, *Prospects of Hydroarchaeology in Georgia*. Literaturuli Sakartvelo.
- Gamkrelidze, G. A., 1987, Explorations of the Submarine. Archaeological Expedition in the Poti area. *Matsne Academy of Sciences, Georgia*, 1: 97-117.
- Gamkrelidze, G. A., 1988, Archaeological remains submerged under water. *Journal Dzeglis Megoburi*, 4: 44-60.
- Jevlev, A., 1969, *Note travels in Georgia (1650-1652)*. Tbilisi.
- Kiknadze, A., 1988, Inertness and inert materials. *Romunisti* 17 January, p. 4.
- Lordkipanidze, O., 1979, *Ancient Colchis*. Tbilisi.

TRAVAUX HYDROARCHÉOLOGIQUES DE LOCALISATION DE L'ANCIENNE PHASIS

La ville de Poti et ses environs représentent un des plus intéressants secteurs archéologiques du littoral géorgien de la mer Noire, puisqu'on sait qu'était situé ici un important foyer urbain - la ville de Phasis. La tradition littéraire antique ne nous a légué que de maigres renseignements relatifs à Phasis (Skylax, Aristote, Flavius Arrien, Strabon, Pline, Pomponius Mela, Claude Ptolémée, Procope de Césarée, Agathus etc.) ¹. Le caractère fragmentaire des données écrites nous amène à la conviction que des recherches archéologiques, et particulièrement l'examen hydroarchéologique du site hypothétique de la ville de Phasis ², représentent le seul moyen réel de se livrer à l'étude de l'ancienne ville de Phasis et de ses environs.

C'est pourquoi l'expédition hydroarchéologique du littoral de la mer Noire ³ fut créée en 1985. Elle effectua des travaux dans les environs de la ville de Poti (port maritime / village de Grigolèti et lac Paléostomi).

-
1. M.D. BERDZÉNICHVILI, *Kalak Pazissis istoriisatvis (Contribution à l'histoire de la ville de Phasis)*, Tbilissi 1969 ; M.P. INADZÉ, *Les villes de l'ancienne Colchide sur le littoral de la mer Noire*, Tbilissi 1968, p. 58 ; *Sametsniéro sessis midzgunili k. Pazissis localizatsiis problémisadmi (mokhsenébébi) (Session scientifique dédiée au problème de la localisation de la ville de Phasis. Exposés)*, Tbilissi 1973 ; T.K. MIKÉLADZÉ, *Archéologuouri kvléva - dziéba Rionis kvemo tsélzé (Recherches archéologiques en aval du fleuve Rioni)*, Tbilissi 1978 ; G.A. GAMKRÉLIDZÉ, *Tskalkvècha archéologuouri expéditsiis kvléva dziéba k. Potis midamobéchi, "Matsné", istoriis, archéologuuis, etnograpiissa da khélounébis istoriis seria (Recherches de l'expédition de plongée sous-marine dans les environs de la ville de Poti, Nouvelles de l'Académie des Sciences de la R.S.S. de Géorgie, série Histoire, archéologie, ethnographie et histoire de l'art)*, Tbilissi 1987, n° 1, p. 97-117 ; L.A. YELNITSKI, *La géographie historique de l'ancienne Colchide*, VDI, 1938, n° 2 (3), p. 307-320, 311 ; R.V. GORDÉSIANI, *L'étymologie du terme "Phasis"*, *Ouvrages de l'Université Nationale de Tbilissi*, 1971, V, 2 (1409), p. 181-190 ; S.N. DJANACHIA, *Pazissi. Chromébi (Phasis, Ouvrages)*, tome II, Tbilissi 1952, p. 271-278.
 2. G.A. GAMKRÉLIDZÉ, *Les problèmes du développement de l'archéologie sous-marine en R.S.S. de Géorgie*, *Communications de l'Académie des Sciences de la R.S.S. de Géorgie*, 1986, n° 3 (122), p. 502-504.
 3. G.A. GAMKRÉLIDZÉ, *Recherches de l'expédition de plongée sous-marine...*, p. 97.

Nous supposons qu'il s'agit justement des lieux cités par Strabon : "Sur la rive de la rivière Phasis s'étend la ville du même nom, port commercial des Colches, qui a devant elle d'un côté la rivière, de l'autre - un lac, et du troisième - la mer" (XI, 2, 17).

La situation géomorphologique du fond marin entre la ville de Poti et le village de Grigolèti, étudié par l'expédition hydroarchéologique, est extrêmement complexe. C'est pourquoi nous n'avons pas encore mis au jour de matériel archéologique. La situation est particulièrement difficile du point de vue hydroarchéologique à l'embouchure du bras du fleuve Rioni, où les eaux sont troubles et la visibilité très mauvaise.

Durant les tempêtes se forment à cet endroit des collines de sable sous-marines. De façon générale la zone côtière de ce plan d'eau (région du port Grigolèti) est sablonneuse, ce qui favorise des modifications fréquentes du fond marin.

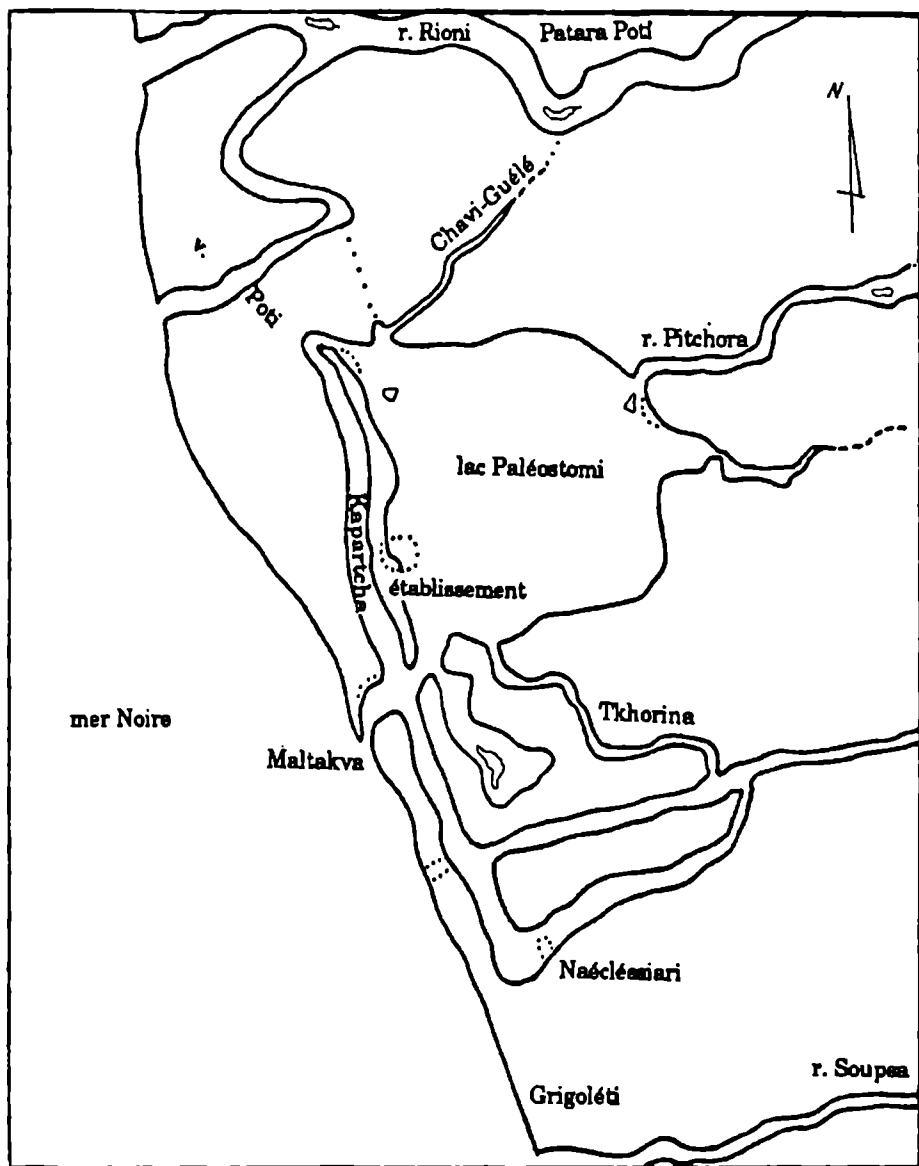
L'expédition s'attacha à la reconnaissance des secteurs maritimes situés en face de la citronneraie de Poti et du vieux pont de Batoumi, car elle possédait des renseignements transmis de façon orale concernant des découvertes de fragments de vaisselle en argile à cet endroit : de plus, autrefois, le lac Paléostomi rejoignait la mer près du pont de Batoumi. Malheureusement, à l'exception de quelques morceaux de vaisselle datant du début du Moyen Age, nous n'avons pas été en mesure de mettre au jour du matériel archéologique en ces endroits. Il est possible que les restes de la culture ancienne soient ensevelis sous une épaisse couche de sable.

Dans la partie Sud du lac Paléostomi (dans un endroit nommé "Naèclèssiari" (en géorgien : "où il y avait autrefois une église")), à une profondeur de deux mètres sous l'eau, nous avons trouvé les ruines d'un mur construit de gros cailloux. Le mur a une orientation Sud-Nord, et est conservé sur une longueur de vingt mètres, et son épaisseur atteint un mètre. Vraisemblablement ce mur date du Moyen Age.

On a aussi trouvé de la céramique dans le lac Paléostomi, près du nouveau pont (à Kapartcha), à l'embouchure des fleuves Pitchora, Tkhnorina et Maltakva.

Dans la partie nord-ouest du lac Paléostomi on a découvert les restes d'un établissement des IIIème.VIIème siècles après J.-C. Les restes du village de Natèkhèbi occupent une superficie d'environ 800 m² sous l'eau et environ 700 m² sur terre.

La partie du village de Natèkhèbi située dans le lac comporte environ 100 mètres de sol sablonneux (à partir de la berge), ensuite commencent des couches de glaise tourbeuse et de tourbe. Leur épaisseur est approximativement de deux à cinq mètres. A quelques endroits la couche de tourbe est ensevelie sous une couche de sable (nous avons employé la méthode du forage géologique pour établir la stratigraphie). C'est justement dans les couches inférieures de glaise tourbeuse que fut mis au jour un matériel archéologique des IVème.IIème siècles avant J.-C. ; le fond profilé d'un récipient noir lustré et le fond d'une amphore de Rhodes.

On a exhumé beaucoup de céramique du fond du lac (à Natékhebi). Parmi ce matériel on trouve aussi de la céramique de construction - des briques cuites carrées et des morceaux de tuiles. Remarquons aussi la présence d'enduits en argile cuite.

Les fragments d'amphores occupent une place importante au sein du matériel exhumé du lac Paléostomi ; il s'agit en grande majorité d'amphores colchidiennes locales au corps allongé et dont la section de prise est située au milieu. On y trouve aussi des fragments d'amphores importées en forme de chéneau faites d'argile brune bien pétrie.

On rencontre aussi des morceaux d'amphores faites d'argile grise fortement mélangée de pyroxène.

On a aussi remonté du fond du lac des morceaux de céramique de production locale colchidienne : pithos, cruches, petites assiettes etc.

Toujours sous l'eau on a découvert une tombe grandement endommagée, où l'on trouva une amphore en position verticale au corps allongé et à la prise au milieu, à la partie supérieure manquante et recouverte de la partie inférieure d'une seconde amphore gaufrée. L'amphore contenait des os d'animaux et d'oiseaux calcinés. Sur un côté de l'amphore - le graffiti "ϕω". Près d'elle on a trouvé des os humains calcinés. A gauche de l'amphore on a découvert trois fibules en bronze et une épingle. On a trouvé aussi des fragments de récipients en verre de couleur verdâtre en forme de verres à pied et une monnaie byzantine en cuivre (20 noumies) de Justin II (565-578).

Les eaux du lac Paléostomi sont troubles, la visibilité est mauvaise, ce qui rend le travail des plongeurs très difficile.

Le matériel archéologique du lac Paléostomi provenant de l'établissement de Natékhebi se rapporte au même type que le matériel découvert plus tôt lors des fouilles archéologiques des sites de la Géorgie occidentale à l'époque citée plus haut ; parmi ces derniers citons Pityos-Pitsounda, Archéopolis-Nokalakévi, Goudava etc.

On peut supposer qu'il s'agit des ruines de la ville de Phasis des IIIème-VIIème siècles après J.-C., citée dans les sources byzantines. Il est possible que cet établissement (ou une de ses parties) ait été enseveli sous l'eau à la suite de cataclysmes géomorphologiques ayant eu lieu dans la zone du lac Paléostomi, de l'embouchure des fleuves Rioni et Soupsa ⁴. C'est pourquoi la ville de Phasis a vraisemblablement changé d'emplacement plusieurs fois au cours des siècles ⁵.

4. D.A. KHAKHOUTAICHVILI, La Nature et l'Homme sur la zone côtière de la Colchide à l'époque holocène, *Recueil du Caucase et du Proche-Orient*, VII, Tbilissi 1984, p. 146-151.

5. *Séminaire scientifique dédiée au problème...*, p. 22.

Ein Rhyton mit Götterdarstellung aus der Kolchis

Bei Mtsdziri, einem Dorf im Cablatal ca. 8 km von Vani (West-Georgien) entfernt, ist ein teilweise zerstörtes Grab entdeckt worden, das folgendes Inventar enthielt: ein goldenes strahlenförmiges Ohrgehänge, einen goldenen Halsreif, diverse Eisengegenstände wie einen Stab und einen Drahtstift, Bruchstücke eines Bronzegefäßes sowie ein Silberhryton (Abb. 1; 2).

Nach den Funden datiert das Grab in das 4. Jh. vor Chr.¹. Von den entdeckten Gegenständen ist besonders das silberne Rhyton von Interesse, das im archäologischen Museum von Vani aufbewahrt wird. Leider ist es stark beschädigt: nur zwei Bruchstücke sind besser erhalten: die Protome in Gestalt eines plastisch wiedergegebenen Ziegenbockmenschen mit anschließendem Gefäßunterteil (Abb. 1; 2,1), sowie ein Blechstück vom Gefäßkörper mit Efeudarstellung (Abb. 2,3).

Die Figur des Ziegenbockmenschen

Die Figur (H und L 7,6 cm; Abb. 2,1) hat ein menschliches, jedoch mit Ziegenhörnern und -ohren versehenes Haupt sowie Tierbeine. Das linke Horn ist (wahrscheinlich sekundär) zurückgebogen. Das rechte Horn ist ebenfalls gebogen und zeigt mit der Spitze zum linken. Die im Querschnitt runden, gerillten Hörner wurden vermutlich einzeln angefertigt und später am Kopf befestigt. Die Figur ist mit spitzen Ohren dargestellt, die für wilde Ziegenböcke charakteristisch sind. Die linke Ohrspitze zeigt nach rechts. Der Mittelscheitel ist von vertikal verlaufenden Linien und horizontalen plastischen Wellen unrahmt, die eine um den Kopf gelegte Zopffrisur markieren. Die Haartracht um den dicken, massiven Hals wird durch ein Schuppenornament angedeutet, Schnurrbart und der bis auf die Brust herabreichende Bart werden durch senkrechte Kerblinien und waagrecht erhabene Wellen gebildet. Die Mundwinkel sind nach unten gezogen. Die in Hochrelief dargestellten mandelförmigen Augen setzen dicht an der Nasenwurzel an, der linke Augenschlitz ist ein wenig höher. Die darüberliegenden, zusammengewachsenen Brauen sind in Tiefrelief gearbeitet. Auch die Backenknochen sind in der Seitenansicht reliefiert. Die Nase ist gerade und massiv. Auf der Brust der Figur ist eine Fratze mit großen Ohren und behaartem Haupt sowie nach unten hängenden Beinen dargestellt.

Die Läufe des Mischwesens sind für Paarhufer bzw. Ziegen typisch. Die Vorderbeine bedeckt ein fächerförmiges Ornament über dem Knie. Das linke Bein ist kleiner als das rechte. Auf den Hinterbeinen befindet sich eine Reihe von Kerben. Der gespaltene Huf des rechten Hinterlaufes ist besonders plastisch herausgearbeitet. Die Kerben laufen weiter über den Rücken der Figur und verbinden sich am Hals mit dem bereits beschriebenen Schuppenornament. Bei aufmerksamer Betrachtung sind schräge Einkerbungen zu bemerken, die ein Kleidungsstück andeuten. Die gleichen Kerben sind auch auf dem Bauch eingeschnitten.

¹ Гамкрелдзе 1992, 76–85.

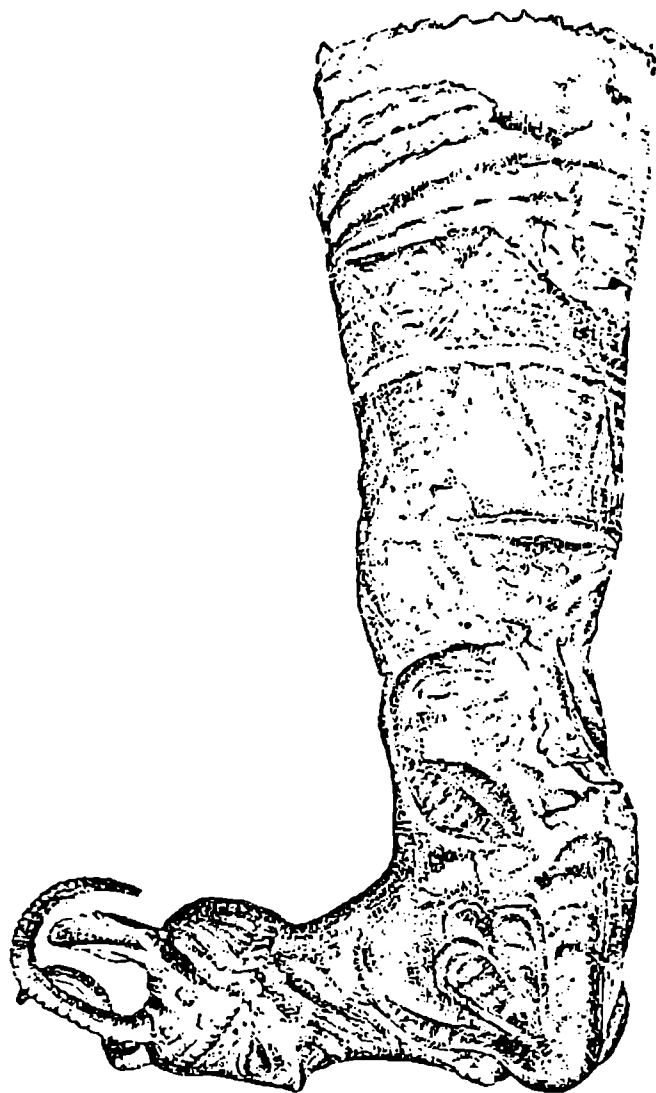

Abb. 1. Mtsdzini. Silberthyton.

1

2

3

Abb. 2. Mtisdziri. Silberhryton. 1 Vorderansicht; 2 Rekonstruktion; 3 Gefäßoberteil, Fragment. – Maße siehe Text.

Die Mischwesenprotome ist in den fragmentarischen kegelförmigen Gefäßunterteil eingefügt. Beide Teile wurden vermutlich gesondert angefertigt und erst später zusammengesetzt. Das Bruchstück schmückt ein flaches Relief mit geometrischem Ornament, bei dem drei Teile unterschieden werden können. Das erste Zierband trägt ein Motiv aus sechs von Doppellinien umrissenen Dreiecken. Innerhalb der Dreiecke befinden sich waagrechte Linien mit kleineren Einkerbungen; die Anzahl der Linien in den Dreiecken ist unterschiedlich. Das zweite geometrische Dekor besteht aus neun Rhomben. Darin verlaufen, wie in den Dreiecken, Linien mit kleinen Kerben. Auf das Rhombenfries folgen Rippen, die auch das letzte Fragment des Rhytons schmücken; vermutlich war das gesamte Gefäß derart gestaltet.

Das Blech mit Efeudarstellung

Das dritte Fragment (18,4 × 14,4 cm; Abb. 2.3) war sehr stark beschädigt und plattgedrückt. Es war ursprünglich Teil des Gefäßhalses. Ein Vergleich der Ornamente auf den verschiedenen Teilen zeigt, daß sie alle gleichartig ausgeführt worden sind. Die Kreislinien des dritten Fragments ähneln denen auf dem Ende des zweiten. Sie sind als Relief gearbeitet und nehmen einen großen Teil des Bruchstückes ein. Unterhalb und oberhalb davon sind zwischen zwei ähnlich reliefierten Doppellinien mit vertikalen Einkerbungen zwei aus parallelen Linienbündeln bestehende Flechtbänder eingesetzt (Abb. 2.3).

Den Hals des Rhytons schmückte ein florales Ornament mit Efeublättern (B des Ornamentbandes 4,0 cm). Es ist anzunehmen, daß hier kolchischer Efeu wiedergegeben wurde, der außer in der Kolchis auch in Anatolien und auf der Balkanhalbinsel vorkommt². Efeu ist häufig im Zusammenhang mit dem Dionysoskult abgebildet worden.

Für die Ausführung des Reliefs auf dem hier vorgelegten Rhyton wurde vermutlich ein besonders scharfes Werkzeug benutzt.

Herkunft und Deutung

Zur Herkunft des Rhytons gibt es unterschiedliche Theorien³. Einige plädieren für Kleinasien, andere für Iran als Ursprungsgebiet, aus dem sie sich verbreitet hätten⁴. Nach M. Maksimova ist jedoch auszuschließen, daß es für die Rhyta nur ein Entstehungszentrum gegeben hat⁵. Ich möchte der Ansicht zustimmen, daß das Rhyton autochthon bei den viehzüchtenden Völkern auf einer bestimmten Entwicklungsstufe aufkommt. Das ausgekratzte und gereinigte Horn ist das einfachste und natürlichste Trinkgefäß. Bereits die Grundform zeigt, daß sie ursprünglich aus Tierhorn hergestellt worden sind. Erst später hat man es in unterschiedlicher Formgebung aus anderen Materialien gefertigt.

² Макашилин 1960, 38.

³ Hoffman 1966, 3–8; Svoboda/Cončev 1956, 5f.; Аракелян 1971, 144.

⁴ Rostovzeff 1929, 105.

⁵ Максимова 1956, 215–235.

Bei dem Metallrhyton aus Mtisdziri dürfte es sich um ein Ritualgefäß und nicht um ein simples Trinkhorn gehandelt haben. Für einen Zeremonialgegenstand sprechen auch einige in Georgien entdeckte Bildwerke, auf denen mythologische Figuren mit Rhyta in der Hand abgebildet sind: aus Gudaut ist die Figur eines sitzenden Menschen belegt, der ein Rhyton hält, und in Grab N6, Armazischevi-Nekropole, Mcheta, hat man ein Abbild der Göttin Fortuna mit Füllhorn in der Hand gefunden. Eine entsprechende Darstellung auf einer silbernen Vase stammt aus Cichisdziri⁶; und auch aus Vani kennen wir eine kleine Figur mit Füllhorn in der Hand⁷.

Auf den sakralen Gebrauch der Rhyta verweist einerseits, daß sie häufig Attribut von Gottheiten (Gaia, Fortuna, Tyche, Erinnyen, gelegentlich auch Dionysos etc.) sind, andererseits, daß sie im Totenkult benutzt wurden und als Grabbeigabe Verwendung fanden.

Das hier vorgelegte Stück aus Mtisdziri findet zwar bislang keine exakten Vergleiche, es steht jedoch stilistisch orientalischen bzw. achaimenidischen Erzeugnissen näher als ostgriechischen: achaimenidisch ist die Gefäßrippung, orientalisch die waagrechten Streifen, Relieffierung sowie blattförmigen Tierohren, wie sie auf der Brust des Mischwens dargestellt sind.

Das Fischgrätenmuster und das geometrische Ornament auf der Figur des Ziegenbockmenschen sind für kolchische Keramik charakteristisch, die viele stilistische Gemeinsamkeiten mit Goldschmuck aus dem 5.-4. Jh. vor Chr. hat⁸. Einige dieser Ornamente wiederholen sich auf Silbergeräten. Die Ähnlichkeit der Motive veranlaßt mich zu der Annahme, daß das Exemplar aus Mtisdziri ungefähr in das 4. Jh. v. Chr. zu datieren ist. Es wurde wahrscheinlich von einem kolchischen Meister hergestellt, der von der damaligen orientalischen bzw. achaimenidischen Kunst beeinflußt war. Sein Sujet waren jedoch lokale religiöse Vorstellungen.

Das Mischwesen, der Ziegenbockmensch ist mit Oëopinrë, einer aus der georgischen Mythologie bekannten Tiere und Vögel beschützenden Gottheit, gleichzusetzen, die in vielen Merkmalen sowohl funktional als auch ikonographisch dem griechischen Gott Pan ähnelt.

Literaturverzeichnis

Hoffman 1966

H. Hoffman, Tarentine Rhyta (Mainz 1966).

Rostovtzeff 1929

M. Rostovtzeff, The animal style in south Russia and China (London 1929).

Svoboda/Cončev 1956

B. Svoboda/D. Cončev, Neue Denkmäler antiker Toreutik (Prag 1956).

Аракелян 1971

Б. Аракелян, Клад серебряных изделий из Эребуни. In: СА, 1971, Н. 1, 143-158.

Гамкрелидзе 1990

Г. Гамкрелидзе, Статуетка божества из Вани. In: „Дзеглис мегობარი“ I (Тбилиси 1990) 52-59.

⁶ Хоштария 1962, Taf. 3.

⁷ Гамкрелидзе 1990, 52-53.

⁸ Лордкипанидзе 1971, 51-63.

Гамкрелидзе 1992

Г. Гамкрелидзе, К археологии долины Фасиса (Тбилиси 1992).

Лордкипанидзе 1971

О. Лордкипанидзе, Материалы к истории художественной культуры Колхиды V в до н. э. In: ТТбидГУ 138, 1971, Н. 1, 51 -63

Макашвили 1960

А. Макашвили, Наши деревья и кустарники (Тбилиси 1960).

Максимова 1956

М. Максимова, Ритон из Келермеса. In: СА 25, 1956, 215 - 235.

Хоштария 1962

Н. Хоштария, Цихисдзирн (Тбилиси 1962).

ON THE HISTORY OF THE DEVELOPMENT OF ARCHAEOLOGY IN GEORGIA

In Georgia – a land rich in antiquities – the gathering of ancient objects has a long history. However, attempts to study the antiquities and to relate them to history were made much later.

In the Middle Ages there was a depository of antiques at the Georgian Royal Court. It was in charge of the Mechurchletukhutsesi or “royal treasurer”. When visiting a museum in Rome, the Georgian enlightened Sulkhan-Saba Orbeliani (1658-1725) recalled seeing similar objects in the “depository” of King Vakhtang VI’s (1675-1737) court (1, p. 37). The Georgian historian Teimuraz Bagrationi (1782-1846) also mentions the storage of dug-up objects, such as coins and weapons in the royal treasury in Tbilisi. Unfortunately, the depository was pillaged at the time of the sack of Tbilisi by the Persians in 1795 (2,p.52)

Until the 19th century, the study of antiquities in Georgia was of fragmentary nature. Sparse information has been preserved about some relics, being of interest inasmuch as some of them have since been either destroyed or damaged almost beyond recognition.

Descriptions of antiquities are found in the works of Georgian scholars: Sulkhan-Saba Orbeliani, Vakhushti and Teimuraz Bagrationi, as well as in the books of foreign travellers (Archangelo Lamberti, Cristoforo de Castelli, Frederic Dubois de Montpéreux, Johann Anton Guldenstendt, and others).

In the 19th century the study of antiquities acquired a more systemic character. Back in 1837, the Georgian Statistical Committee gave attention to the recording and protection of historical monuments; special instructions were drawn up and circulated to administrative offices (3). One of the compilers of the instructions was M.E. Chilashvili – a pioneer of the protection and study of antiquities. Being familiar with the state of affairs in the field, he – addressing the

meeting of the Caucasian Geographical Society on 8 December 1856 - pointed to the necessity of conducting intensive archaeological excavation in Georgia.

The need for a wide and versatile study of Georgian antiquities led to the commencement of excavational archaeology in Georgia in the mid-19th century.

The first digging, undertaken with a scientific purpose, was carried out in the summer of 1852 at the ancient city site of Uplistsikhe, about 15 km from Gori. The excavation were conducted by Dimitri K. Meghvinetkhutsesishvili (1815-1878), a pioneer of Georgian archaeology. Regrettably, very scanty data are available on him, hence the sketchiness of his life account (4). His scholarly activity was highly appraised by the eminent French Kartvelologist Marie Brosset who, in one of his works, cites his assiduity and the assistance he had received from him (5, p. 52).

Meghvinetkhutsesishvili described and studied many historical remains of Georgia, gathering important manuscripts and objects.

First serving in Gori, in 1851 he moved to Tbilisi where, among other duties, he was charged with arranging expeditions in different parts of Georgia, with the object of describing and studying historical remains.

Receiving a sum of money from the government in 1852, he began excavations at Uplistsikhe (modern Gori district). He invited an artist from Tbilisi, and purchased the necessary equipment for the digging and recording of the relict. During the excavations he kept a field journal.

Meghvinetkhutsesishvili commenced the archaeological study of Uplistsikhe by surveying the area and made drawings of the structures; he discovered and copied several Georgian inscriptions. He began by excavating the great hall of Uplistsikhe; cutting a ditch about 2 m deep, he unearthed fragment of a pillar and pottery. Wine jars were found in the room next to the great hall. He concluded that the great hall and the

adjoining structure formed the palace of a nobleman. The investigator studied all the written sources containing evidence on Uplistsikhe and the folkloristic traditions found among the local people. Concurrently with the excavation of Uplistsikhe he dug some burials too (6).

In Georgian periodicals of the mid-19th century the use of the word "archaeology" became fashionable, being invested with a broad meaning. In the articles published at the time the study and recording of archacological material were often of casual nature. The description of such material is often inserted interspersed with natural history of ethnographic and folkloristic data.

At that time, the term "archaeology" was applied to the description and study of all kinds of antiquities (books, churches, and monasteries, icons, epigraphic monuments, etc.) while the search for remains buried in the ground was given less attention. This was but natural because at the time archaeology had not yet taken the shape of a science in its present-day meaning.

The Geographic Society was one of the first to devote some attention to Georgian antiquities. At its first meeting in 1850, the Society decided on the creation of a museum and an archive. Its members were asked to gather relicts, compile catalogues. Its members were asked to gather relics, compile catalogues, and to take part in expeditions. The Museum was opened in the spring of 1852. It was housed at the time in a building in present-day Al. Chavchavadze street. It was the first museum in the Caucasus of the period. By 1854 the Caucasian Museum already counted 8300 exhibits. Its historical and archaeological collections were replenished by many relics found in digging. A large quantity of numismatic material, weapons and armour, adornments, etc. was amassed.

In 1863 the Museum ceased to exist, its collection being transferred to the newly opened Caucasian Museum in Tbilisi (7). Like its predecessor, the new museum too had an ethnographic and natural history bias, though neither history nor archaeology were ignored.

Subsequently, the modern State Museum of Georgia became the successor of the Caucasian Museum.

One of the active persons that founded the Caucasian Museum was Platon Ioseliani (1809-1875), member of the Geographical Society. He was the author of noteworthy Katvelological studies; especially interesting are his works in history and archaeology, namely those dealing with the origin of towns in Georgia. In support of his views, Ioseliani conducted small-scale exploratory excavations on an ancient city site near the modern village of Zhinvali. He discovered and excavated remains of cobblestone structures, with fragments of pottery and metal wares.

Back in 1844, Ioseliani wrote about the presence of many ruins in Mtskheta that still awaited the explorer.

In 1867, an accidental find was made in Mtsketa of a trimmed stone with an inscription on 75 A.D. It was discovered at Bagineti, on the right bank of the Mtkvari, during earthwork operations connected with the reconstruction of the road. In later years ancient burials formed of stone slabs were found in Mtsketa; the burials yielded pottery, metal weapons, adornments, etc. These items were later added to the depository of the Caucasian Museum.

Following these archaeological finds in Mtsketa interest in Georgia grew further among historians and archaeologists. In 1872 an Archaeological Committee of Caucasus was set up in Tbilisi with the aim of coordinating historico-archaeological studies in the Transcaucasus. Soon the Committee merged with the "Society of the Amateurs of Caucasian Archaeology" that was established in 1873 in Tbilisi.

The founding of the latter society was preceded by preparatory work. Thus, in 1873 D. Bakradze's article was published in Georgian magazine "Tsiskari", familiarizing the Georgian readers with prospects of archaeological studies in his native country (8, pp.3-10). Bakradze's article, entitled: "Concerning the Society of the Amateurs of Caucasian

Archaeology, the foundation of which is contemplated in Tiflis" dealt with the necessity of historico-archaeological study of the Caucasian region, the importance of the geographic situation of the region for the historical development of the country, and an assessment was given of the place of the inscriptions found on historical monuments in the study of the country's past; he outlined a programme imbued with progressive ideas for the proposed archaeological society; the question was raised in the article regarding the protection of monuments, their mapping, description, purchase, and excavation.

Dimitry Z. Bakradze (1826-1890), the author of this programme article, was one of the founders and an active member of the Society of the Amateurs of Caucasian Archaeology (9, pp.137-145).

In Bakradze's view, the search for the sources and materials of Georgian history was one of the principal approaches in this field of research. He believed – quite correctly – that materials for Georgian history should be gathered chiefly through historical-archaeological search. His ultimate objective was the study of Georgian antiquities as a whole. This goal was naturally beyond the powers of a single scholar, hence the need for pooling the scholarly effort. By this time, scholars working in Georgia – though not organized into a corporate body – carefully gathered and studied materials important for Georgian history. That is why the progressive public received the idea of founding a society of amateurs of archaeology with delight and enthusiasm. The work of P. Ioseliani, S. Baratashvili, R. Eristavi, D. Kipiani, G. Orbeliani, D. Bakradze and others was known in scholarly circles, as it is apparent from the Georgian periodicals of the time.

The Charter of the Society of the Amateurs of Caucasian Archaeology was endorsed on 23 March 1873. It was decided that the Society would be set up in Tbilisi, and that its aim would be to protect old buildings – and antiquities in general – from destruction. As far as possible, the Society was to purchase antiquities from the population, to search for material on its own, and to conduct research. Every member

was to report on the results of his study to a meeting of the Society, and then publish it on the recommendation of the Committee of the Society. The Society was to establish close scientific and scholarly contacts with the various societies of the Caucasus, Russia, and Europe with a view to obtain fresh information. The Charter envisaged the organization of special expeditions and excavations.

The Society was authorized by the government to publish its papers. In 1875 the first book of the Society came out in Tbilisi. Edited by D. Bakradze and A. Berge, the volume contained the protocols of the meeting of the Society and scholarly papers (10).

On the day of the inauguration of the Society of the Amateurs of Caucasian Archaeology in 1873, a brief review paper was read at its session. Dealing with the prospects of archaeological studies in the Caucasus, the paper noted the need for an archaeological study of the Black Sea littoral in view of the discovery there of such interesting monuments as dolmens. The need for an archaeological study of the environs of Sukhumi, Poti, and Bichvinta was also pointed out in the paper.

One of the sessions of the Society was addressed by D. Bakradze. Speaking about the future development of archaeological explorations in Georgia, he focussed attention on the sites of future excavations that promised better results. He gave priority to the study of the early periods of the Transcaucasus inasmuch as information on those periods was very meagre. He referred specially to Mtskheta and Vashnari as points whose archaeological study would, in his opinion, be very fruitful. To back his view, in 1874 Bakradze conducted archaeological explorations near the village of Vashnari (Ozurgeti district). The digging yielded fragments of pottery, glass, iron and bronze wares, as well as remains of a building, namely parts of a marble pillar, bricks, and tiles (10, p.185).

Bakradze's historico-archaeological studies were summed up in his monograph: "Old Christian Monuments of the Caucasus", included

in the volume of the Society of the Amateurs of Caucasian Archaeology. About 320 monuments – mostly Christian – are described and studied in the work (10, pp.19-173).

Bakradze was one of those researchers who tried to use newlydiscovered archaeological material in the study of Georgian history, for he was well aware of the importance of archaeological investigations when dealing with the ancient history of Georgia (11, p. 38).

With Bakradze's active participation, the Society recorded almost every casual archaeological finds in the territory of the Caucasus.

In 1877, in the settlment of Qazbegi, when digging the foundation of a house, close to the present-day house-museum of AL. Qazbegi, bronze objects (pins, bracelets) were found, as well as the so-called radial earring, a gold plaque, rings of a bronze chain, and a silver cup.

Vani – situated near the confluence of the Sulori and Rioni rivers – is one of the notheworthy archaeological sites that early claimed the attention of those interested in ancient history. In 1876, the Georgia newspaper "Droeba" (N 52) reported on the discovery of burials and various gold objects in the village of Sachino (mod. Vani). The discovery of separate items in Vani was reported already in 1848.

In 1880, the Georgian writer and public figure Giorgi Tsereteli (1842-1900) informed the public about the objects found in Vani (13, p. 337). This partially prompted the small-scale excavations conducted in 1889 on the Akhvledianebis gora hill in Vani, on the instruction of the Archaeological Socicty. In 1878-1880 G. Tsereteli carried out archaeological explorations of the Mghvimevi cave (in the Qvirila valley, between Sachkhere and Chiatura); near Sachkhere, on the slope of the hill of Modinakhe fortress, remains of burials were discovered, featuring pottery and metal wares; in the Qvirila valley, near Shorapani fortress, he found remains of an ancient clay water-pipe; near Shorapani

burials were in evidence; in Kutaisi, near the bank of the Rioni, close to the modern "Red Bridge", an ancient bath was unearthed; northward of the Bagrat church remains of a caved-in burial were found casually (13, p. 150).

In 1880 two ancient settlement sites were found while digging at the village of Chognari, on the Poti-Tbilisi railway line (13, p. 484).

In the 1880s there was a small museum of archaeology and local lore in Sukhumi. Later, owing to the impending war, the museum was transferred to the interior of the country (13, p. 125).

In 1886 small-scale excavations were conducted in Sukhumi, in the western part of present-day Rustaveli garden. Fragments of pottery were found, including those of an amphora and black- and red-glazed wares. A coin of the city of Amisus was also discovered here.

In 1880, eleven burials were excavated in the village of Dighomi, at the confluence of the Dighmis-tsqali and Mtkvari. The burials chiefly contained silver adornments and earthenware vessels. Weapons were not found in any of the burials (13, pp. 498-501).

The foregoing is in the main the history of inception of archaeology as a science in Georgia, which to some extent paved the way for extensive archaeological studies in the subsequent period (12).

References and Notes

1. Sulkhan-Saba Orbeliani. A Journey to Europe. Tbilisi, 1940 (in Georgian).
2. Teimuraz Batonishvili. The History from the beginning of Iberia, i.e. Georgia. St. Petersburg, 1848 (in Georgian).
3. The Central State Historical Archives of Georgia, fonds 16, file 5433.
4. For details see G. Gamkrelidze. The first Georgian archaeologist. Newspaper: "Literary Georgia", Tbilisi, 1981, February 27 (in Georgian).

5. M. Brosset. Rapports sur un voyage archéologique dans la Géorgie. Onzième rapport, St. Petersburg, 1850, III.
6. The "Kavkaz" newspaper, 1852, Nos 43, 66, 70.
7. For details see G. Zhordania. The Foundation of the Caucasian Museum, Tbilisi, 1951 (in Georgian).
8. D. Bakradze. Concerning the Society of the Amateurs of Caucasian Archaeology, the foundation of which is contemplated in Tiflis. "Tsiskari," Tbilisi, 1873, Nos 3 and 4 (in Georgian).
9. G. Gamkrelidze. On the history of archaeological studies in Georgia. Magazine: "Tsiskari," 1982, Tbilisi, N. 8.
10. Transactions of the Society of the Amateurs of Caucasian Archaeology. Tiflis, Book I (1875), II (1877).
11. D. Bakradze. The History of Georgia. Tiflis, 1889 (in Georgian).
12. G. Gamkrelidze. Materials for the history of archaeology in Georgia in the second half of the 19th century. "Historical Collection", VII, Tbilisi, 1977 (in Georgian).
13. The Protocols of the Preparatory Committee of the V. Archaeological Congress in Tiflis. 1882.

SUMMARIES

ON THE INFLUENCE OF BIO-GEOGRAPHICAL ENVIRONMENT AND EXTERNAL FACTOR ON THE PROCESS OF THE COLCHIS HISTORY DEVELOPMENT

(Summary)

Ancestors of the Georgians have lived on the territory of contemporary Georgia from the earliest times. Complex process of historical development of Georgia has been proceeding here, on this territory, in this bio-geographical environment for millennia. One of the most important regions of ancient Georgia was Colchis (West Georgia).

It is generally admitted, that the ancient world-wide famous country of Colchis, to which the Argonauts had sailed, as the wellknown Greek myth says, was located right on the East coast of the Black Sea, i.e. on the territory of contemporary West Georgia.

The valley of the Rioni river, which is often mentioned in ancient Greek and Roman literary sources as Phasis, is situated in Central Colchis. The main process of development of Colchis was going on in the valley of Phasis.

Bio-geographical environment (geographical environment) is a basis for the historical development of any community, region or country.

Based on the study of written and archaeological sources and on the physical and geographical data one can say, that Colchis might have held highly developed position in terms of administrative and economic development. As archaeological discoveries prove, hills, rises, canyons and flatlands provided good conditions for habitation.

Colchis is bounded on the north by the Larger Caucasus range, on the south – by Lesser Caucasus, on the east – by the Likhi range and on the west – by the sea. Nature has poured upon Colchis fertile valleys

and green pastures. Lots of rivers and subtropical climate facilitated early development of agriculture.

In terms of geographical environment the Kolkheti lowland of Colchis and foothills surrounding it represent unique natural region. It is possible to develop highly intensive agricultural production there. The local climate allows to cultivate various food crops and gather good harvests.

The Kolkheti Lowland climate is humid subtropical. This region is most of all affected by the Black Sea. That's why winter is not very cold there and summer is relatively cool. The length of vegetative period provides possibility for gathering several harvests per year.

Coastal part of the Kolkheti Lowland is covered with grassy swamps, boggy and liana forests with evergreen forest covers. Interesting information about natural and geographic characteristics of the river of Phasis (Rioni) basin gives Hippocrates in his work "On Air, Waters and Places". He describes the influence of climatic, physical and geographic conditions of the place on its inhabitants.

Colchis is rich in various ores. Copper has been excavated since early times there playing leading part in the development of copper and bronze metallurgy. Iron, tin, gold, cornelian, antimony, etc. have been excavated there as well.

Such is the geographical environment of Colchis, which has cardinally affected the passage of the ancient Colchis history. The geographical environment, geo-political situation and economic-administrative activity created preconditions for the emergence of the State of Colchis on the territory of West Georgia at the end of the 6th century B.C. (with its center in Rioni Valley)

External political factor has profoundly influenced historical development of Colchis. Its part is evident in the relationships with Greece, Iberia, Pontus and Rome .

Greek colonization is one of the external factors for Colchis. In our opinion initially the Greek settlements were trade colonies founded in a country rich in natural resources.

Greek colonization mainly had constructive influence on the development of the country. The Black Sea coastal part of Colchis was

involved in the trade relationship of Colchis with the external world, which was caused by the existence of trade transit main (Phasis) and sea communications.

Several buffer cities such as Dioskurias, Gyenos, Phasis, etc. appeared between the Classical countries and Colchis starting from the end of 4th century B.C. while internal part of Colchis was politically and economically affected by the Iberian Kingdom. Sceptuchyas of Sairkhe, Kutaisi, Nokalakevi, Vani were under the influence of Iberian Kingdom (Strabo, XI, II, 18).

Starting from the 2nd century B.C. Pontus' king Mithridates VI Eupator (a new external political factor) appeared on the political horizon of Colchis. He took in hand the coastal cities. The politics of the Iberian Kingdom towards the Pontic Kingdom was inconstant (see the Georgian written sources and the newest archaeological materials).

Between the kings of Pontus and Iberia there was a kind of agreement, in accordance with which they divided Colchis into the spheres of influence (Memnon, 30). At the end of the third war between Rome and Pontic Kingdom Mithradates chased by Pompeius escaped through the mountains to Colchis (Strabo, XII, III, 28). On his way he destroyed the city of Vani and settlements in the Rioni Valley. Starting from about the 3rd century B.C. the middle stream of Rioni was brought under the influence of Iberian Kingdom.

After the defeat of Mithradates VI Eupator Colchis became subject to the invasion of Pompeius (city of Vani was destroyed). Pompeius appointed Aristarchus as a ruler of Colchis. Internal Colchis seems to maintain a kind of independence. Initially Rome relied upon the local government.

Colchis was divided into Sceptuchyas (Strabo, XI, II, 18). It was not turned into a Roman province, because the Romans were forced to take into consideration local geopolitical conditions. Historical sources say nothing whether Pompeius had left any part of his troops in Colchis.

After Aristarchus West Colchis was invaded by Pharnaces. He needed that part of Colchis as a strategic communication for the forthcoming battles in the South.

West Colchis had special strategic and economic importance for Pharnaces and Rome. Successful fight for the dominance in Black Sea North Coast and in the east would have been impossible without complete influence on the Colchian Black Sea coast. Some considerations make us suppose, that only West Colchis was subject to the political influence of Rome.

As a result of our work we can make the following conclusions: Bio-geographic environment of Colchis has cardinally affected the passage of the ancient history of Colchis. Bio-geographic environment has mainly created preconditions for the emergence of a developed socio-environment on the territory of West Georgia. The State of Colchis with the center in the Rioni valley was founded there at the end of the 6th century B.C. Political centre has initially been there as well.

In accordance with the written and archaeological sources and the physical and geographical data Colchis held economically developed position in the period in question. Natural relief of Colchis was successfully used for the erection of dwellings and fortifications. In the Hellenistic period the Rioni valley (Phasis) seems to be main transit and trade route.

Greek colonization mainly had constructive influence on the development of the country. Later on Colchian coast joined the external relationship of ancient Colchis.

Starting from the end of the 4th century B.C. between the Classical countries and Colchis appeared several buffer cities – Dioskurias, Gyenos, Phasis. Internal part of Colchis was influenced politically and economically by Iberian Kingdom. Classical economic and cultural innovations were mainly spread from the coastal cities.

The appearance of Mithradates VI Eupator, who took in hand coastal cities, turned out to be destructive for Colchis. At the end of the third war between Rome and Pontus Mithradates chased by Pompeius escaped through the mountains to Colchis. On his way he destroyed the city of Vani.

Rome did not manage to gain foothold in the Internal Colchis, the coastal cities became subject to the influence of Rome and then of Byzantine. The coastal Colchis was of special importance in terms of

strategic and economic importance for Pharnaces and Rome. Successful fight for the dominance in Black Sea North Coast and in the East would have been impossible without complete influence on the Colchian Black Sea coast.

ON THE TOPO-ARCHAEOLOGY OF THE CITY PHASIS-POTI

(Summary)

Poti or as Greek and Roman written sources call it Phasis is the most important port of Georgia and one of the junctions of transit road between Asia and Europe.

Poti (Phasis) is mentioned by pseudo -Scylax, Plato, Strabo, Pliny, Pomponius Mela, Flavius Arrianus, Agathias and etc. Despite the fact that location of ancient Phasis is generally defined by the Greek and Roman written sources, contemporary scientists are still faced with the problem of finding out its accurate localization, because the town of antiquity has not been proved archaeologically yet.

The article considers all the written sources and archaeological data about Phasis. The archaeological data have been compared with geographical and geo-morphological ones.

Archaeological studies of the town of Poti and its environs has started quite long time ago. In 1834 a traveller and a student of local lore Dubois de Montpéreux discovered remains of a fortress of Roman and Byzantine period in the eastern part of Poti (on the territory of the present airport), near the place called Najikhuri. He has even published a plan of the fortress.

The oldest archaeological data found on the territory of Poti, in the north-west part of Paliastomi Lake is a fragment of Attic glazed vessel dated to the 4th century B.C., a bottom of Rhodian amphora dated to the 3rd century B.C. and fragments of Sinopean type ceramics dated to the 2nd century B.C. found in Kavkasia street in Poti.

Remains of an ancient Colchian settlement have been discovered in Poti environs, in the east of the town, at the distance of about 10-15 kilometers from the sea, in the villages of Chaladidi and Sakorkio.

In the southern part of Poti on the Paliastomi lake coast and in the lake itself place "Natekhebi", in 1985 were discovered remains of the 3rd-8th centuries settlement. In the layers there were found construction ceramics (bricks, pantiles); amphoras, pots, bowls, louteria, bronze fibulas, nails, scoops, glass items and etc. Byzantine copper coins of Constantinius II (337-361), Justinian II (565-578). The "Natekhebi" settlement findings are housed at the Poti museum.

Natekhebi settlement may possibly represent remains of Phasis described in the works of Byzantine writers Procopius of Caesarea and Agathias. We have expressed this consideration at the first stage of studying the Natekhebi settlement in 1985.

Therefore, based on written sources, topo-archaeological and geo-morphological data, Phasis of the Classical epoch should be searched in the triangle between Paliastomi lake, rivers of Rioni (Phasis), Pichora, Supsa and villages of Chaladidi and Sakorkio. Because of local geomorphological changes – accumulation of river drift in the sea shelf; movement of peat layers; swampy soil; inconstancy of sea level - presumably part of Phasis frequently was found under the water. Therefore the town was moving to different places within the above-mentioned triangle in different epochs.

ON THE TRANSPORTATION OF OIL TO PHASIS-POTI

(According to archaeological materials)

(Summary)

The article is dedicated to new archaeological data obtained from the town of Poti (West Georgia). A settlement Natekhebi dated to the 3rd–8th centuries was discovered near the town of Poti. It is possible that this settlement represents remains of Phasis of Byzantine period described in the works of Procopius of Caesarea and Agathias.

Among numerous findings of Hydroarchaeological Expedition of the Black Sea coast on the settlement of Natekhebi the most interesting is sediment of oil – asphaltenes in amphoras with the hobble in the middle.

Oil-fields known since old times are located in south from Poti, in valleys of Supsa river and in Natanebi and in East Georgia - in Navtluhi, Shiraki, Eldari.

Different goods were exported and imported via transit and trade road (see Strabo, Pliny). The archaeological data enables us to ascertain that oil in amphoras was transported to the town of Phasis-Poti. As it can be seen from the above in Colchis people knew many characteristics of oil-products. As Procopius of Caesarea communicates, the Greeks called oil "Cholchian Medea's Oil" (BG, VIII, 11).

AN ATTEMPT ON RECONSTRUCTION OF COLCHIS- MOSVINICAL TOWERS

(“Adeishvili gora” archaeological materials in the context of
Xenophon’s Anabasis)

(Summary)

The evidence of Xenophon, Dionysius of Halicarnassus, Apollonius Rhodius and Vitruvius considers ancient Colchian wooden fortified structures. The remains of such a structure were excavated on the Adeishvili hill, in the village of Mtisdziri. Special attention attracts a defensive structure excavated on the upper terrace of Adeishvili hill, a strategic point for the city of Vani. Clay, wood and stone served as the principal building materials for the structure. The building is quadrangular in shape and consists of two rooms differing in size. The inner area of the southern room is 26,88 m² and that of the northern – 13,44 m². The socle, on which the log structure rested, is made of stone and clay. Remains of local and imported pottery dating from the 4th century B.C. have been founded in the ruins of the structure. The time of destruction of the log structure is 330±40 B.C. as determined by carbon dating.

Apart from local ceramics, a small quantity of imported pottery (Attic, and Mendeian) was also unearthed at “Adeishvili gora” of Mtisdziri.

The materials discovered by the Mtisdziri (“Adeishvili gora”) archaeological team are preserved together with those of the Vani Archaeological Expedition at the Vani Museum.

With respect to its geographical situation Mtisdziri was in a strategically advantageous place. The terrain could be successfully used in the building of fortifications. In the Classical time Mtisdziri was a fortified point within the defensive system of the city of Vani and its environs.

The fortifying and sealing off of the valley was apparently not a difficult problem. Furthermore, the “Adeishvilis gora” hill somewhat

juts out of a chain of similar hills, on the controlling a fairly large portion of the Rioni-Phasis valley.

The cultural layers of Mtsidziri are most widely represented by pottery which, in conjunction with archaeological evidence of a different type, helps to form a definite idea about the economic activity and the external and internal (Colchian) commercial links of the ancient "Mtsidziri" settlement.

On "Adeishvili gora" we may be dealing with a variety of logs' structure characteristic of the eastern Black Sea littoral, in particular Colchis, referred to in the works of Xenophon, Dionysius of Halicarnassus, Apollonius Rhodius and Vitruvius.

The evidence of Vitruvius on timber structures is of special interest: unlike Xenophon, he gives a detailed description of the timber structures of the Colchians.

In the article is expressed consideration that archaeologically studied building on the Adeishvili hill is typologically of ancient origin reported as one of wooden towers of a fortified settlement "Mosvini"

SOME CONSIDERATIONS ON THE ICONOGRAPHY OF MEDEA FROM COLCHIS

(In the context of a bas-relief found in the Soukhumi Bay)

(Summary)

On the bottom of the bay near the town of Soukhumi (Black Sea coast), where the estuary of Besleti river is, marble stele with a bas-relief was found. It is a tombstone with the dimensions: 157 cm x 92 cm x 12 cm. The stele is dated from the second half of the 5th century B.C. It is kept at the Soukhumi museum.

The Soukhumi Bay is the place where presumably was situated the town of Dioskuria mentioned in antique written sources, in particular in the work of the 4th century B.C. author Pseudo-Scylax of

Carianda (Periplus..., 81). It is significant, that fragments of amphoras and black glazed vessels and coins are often found there after the heavy sea.

There is a three-figure composition engraved on the stele. Sitting woman with a child and a standing young lady holding a box in upraised hands. Right the figure of young lady holding the box draws our attention, because it may be an allegoric portrayal of Colchian Medea. We can find images of boxes in Greek mythology and art, particularly on relieves and painted pottery. It may have several interpretations: first Pandora's box, second – jewelry box, third – Medea's medicine box. The article discusses many examples of Medea's images holding a box. For example an image of Medea holding a box on the crater kept in Hermitage of St. Petersburg with an inscription ΜΗΔΕΙΑ.

Out of many-sided talents of Medea we dwell on her skill of reviving the deceased, which is connected with the worship of the decedents. Colchian Medea is often described in Greek and Roman literature holding a box with medicines. For example: Apollonius Rhodius, *Argonautica* III, 803, 815, 835, 845.

Based on the arguments cited in the article, the image on the bas-relief which might has been ordered to a stone cutter to be erected in Colchis, can be interpreted as Colchian Medea's allegoric image. So we can consider the medicine box as one of the attributes of Medea, together with grass, snakes and the so-called Phrygian hat.

A FIGURINE OF THE DIONYSUS TYPE DEITY FROM THE VANI CITY-SITE

(Summary)

An anthropomorphous clay figurine (height 12,3 cm) was found at the Vani city-site in the complex of templar-cult constructions. It represents a man wearing long, sleeveless clothing and holding a rhyton in his left hand. It is supposed that the figurine represents a local deity of viticulture, fertility, which was assimilated with the cult of Dionysus spread from the Classical world.

TOWARDS INTERPRETATION OF THE CLAY OBJECT FROM ADEISHVILIS GORA CONSTRUCTION

(Summary)

An unusual clay object having cylindric shape and flat bottom was discovered during the investigation of a construction located on the plateau Adeishvilis gora and dated to the 3rd – 4th cent. A.D. The body of the object is widely ribbed and four rolls stretch down to the bottom. The space between them is grooved. The clay texture is grey-brownish, with admixture of limestone and pyroxene. The clay is inferiorly fired. Judging by the clay quality, it can be inferred that the object is of local manufacture. It may be the foot of a candlestick or a lampstand.

The foot of the type just referred to, is the first one, found in the 3rd – 4th cent. layers on the territory of Western Georgia.

ABOUT "MUKHIRISI" MENTIONED BY PROCOPIUS OF CAESAREA AND AGATHIAS

(Summary)

The study is based on discovered archaeological materials of the village of Mtisdziri (Vani district, Georgia). The Mtisdziri team of the Vani Archaeological Expedition conducted field work during five seasons. The archaeological relics of Mtisdziri chronologically refer to the pre-Classical, Classical, and early Mediaeval periods. The materials discovered by the Mtisdziri archaeological team are preserved in the Vani Museum.

The village of Mtisdziri lies near hills (within 8 km of Vani). The hills create a natural barrier with a closed-in valley. The fortifying and sealing off of the valley was apparently not a difficult problem. Furthermore, the "Adcishvilis gore" hill somewhat juts out of a chain of similar hills, on the one hand controlling a fairly large portion of the river Rioni valley and, on the other, commanding one of the roads leading from the Qumuri river gorge.

The cultural layers of Mtisdziri are most widely represented by pottery which, in conjunction with archaeological evidence of a different type, helps to form a definite idea about the economic activity and the external and internal (Lazician) commercial links of the population of ancient "Mtisdziri".

Two periods of construction are identifiable in 4th-8th c.c. A.D. Mtisdziri, traced clearly in the remains of a structure on the plateau of Adcishvilis gora. The area of the quadrangular building is 145.85 sq.m: it consists of two rooms differing in size. Such defences, erected on hills, are attested at various points of Colchis (Lazica). The structure in question appears to be part of a large fortification complex.

The pottery of the last stage of Mtisdziri is mainly represented by building materials (tiles, bricks). Fragments of household and kitchenware pottery of local manufacture also occur (pots, bowls, jars and amphorae). This stage is characterized by the presence of red-glazed pottery and imported glass vessels.

The fact should be noted that the place-name Mukhuri is attested close to the village of Mtisdziri (towards the village of Dablagomi). We are presumably dealing with the remains of the fortified point of Mukhirisi or Mokhirisi, referred to in Byzantine sources (Procopius of Caesarea, Agathias), or the remains of one of the fortified points of the Mukhirisi area (Μουχέρσις).

On the basis of the latest archaeological evidence from Mtisdziri (in the middle reaches of the Rioni), and with account of extensive analogous material, certain general conclusions can be arrived at.

The archaeological relics unearthed at Mtisdziri are closely related to synchronous archaeological material from the lower reaches of the Rioni and, in general, of the entire Colchis, being an integral part of this common archaeological culture.

The Mtisdziri settlement became involved in the foreign trade relations of Colchis. This was due to the closeness of Mtisdziri to the Rioni-Phasis trade-and-transit route, and is corroborated by the discovery of imported goods (pottery, glass).

The area of the middle reaches of the river Rioni in the period under study was densely populated. In the initial stages of its development the Mtisdziri settlement formed a part of the farming area of the city of "Vani" and in its last stage it belonged to the Mukhirisi area, the central part of which lay in the middle reaches of the Rioni.

დამოწმებული ლიტერატურა

BIBLIOGRAPHY

კოლხეთის ისტორიული განვითარების პროცესზე
ბიოგეოგრაფიის და საგარეო ფაქტორის გავლენის შესახებ.

ალექსიძე ზ., ცხოვრება ფარნავაზისი, ჟურნ. „მნათობი“, 1984, №12, გვ. 152-157.

ანთელავა ილ., XI-XIV სს. საქართველოს საისტორიო წყაროები, თბ., 1988.

ბერაძე თ., ოდიშის პოლიტიკური გეოგრაფიიდან, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული, თბ., 1967, გვ. 135-141.

ბერძენიშვილი ნ., საქართველოს ისტორიის საკითხები, I ტ., თბ., 1964.

ბერძენიშვილი მ., ქალაქ ფაზისის ისტორიისათვის, თბ., 1969.

ბოზოჩაძე ლ., ადრეანტიკური ხანის სამარხები თეთრიწყაროს მახლობლად, მასალები საქართველოს და კავკასიის არქეოლოგიისათვის, III ტ., თბ., 1963, გვ. 27-28.

ბრაგვაძე ზ., კოლხეთის აღმოსავლეთი რეგიონების (ყვირილის ხეობის) ქართიზაციის საკითხისათვის, საქ. მეცნ. აკად. „მაცნე“ (ისტ... სერია), თბ., 1990, №4, გვ. 137-150.

ბერაძე თ., ზღვაოსნობა ძველ საქართველოში, თბ., 1981.

გაგუა გ., კოლხეთის აგროკლიმატური რესურსების რაციონალური გამოყენების პრობლემა, თბ., 1988.

გამყრელიძე გ., წყალქვეშა არქეოლოგიური ექსპედიციის კვლევა-ძიება ქ. ფოთის მიდამოებში, „მაცნე“, ისტორიის... სერია, თბ., 1987, №1, გვ. 98-117.

გამყრელიძე გ., ცენტრალური კოლხეთის ძველი ნამოსახლარები, თბ., 1982.

- გამყრელიძე გ., აზო-ფარნავაზის დროინდელი კოლხეთის ისტორიისათვის, საქ. მეცნ. აკად. „მაცნე“ (ისტ... სერია), თბ., 1985, №3, გვ. 86-97.
- გამყრელიძე გ., მითრიდატე ეპატორი და კოლხეთ-იბერიის ისტორიის ზოგიერთი საკითხი, საქ. მეცნ. აკად. „მაცნე“ (ისტ... სერია), თბ., 1989, №2, გვ. 59-69.
- გამყრელიძე გ. ისტორიულ-ტოპოარქეოლოგიური ძიებანი, თბ., 1993.
- გოზალიშვილი გ., მითრიდატე პონტოელი, თბ., 1965.
- გრიგოლია გ., ფხაკაძე გ., ბარამიძე მ., ლორთქიფანიძე გ., დასავლეთ საქართველოს საძიებო-არქეოლოგიური ექსპედიციის 1966 წ. მუშაობის შედეგები, მასალები საქართველოს და კავკასიის არქეოლოგიისათვის, V ტ., თბ., 1973, გვ. 17-38.
- გეორგიკა, III (ბერძნული ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა ს. ყაუხჩიშვილმა), თბ., 1936.
- გეორგიკა, II (ბერძნული ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა ს. ყაუხჩიშვილმა), თბ., 1965.
- გორდენიანი რ., რჩეული ნაშრომები, „ლოგოსი“, თბ., 2000.
- გუგუშვილი პ., მარცვლეული შეურნება საქართველოში და ამიერკავკასიაში, თბ., 1954.
- დიონ კასიოსი, ცნობები საქართველოს შესახებ (ბერძნული ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა ნ. ლომოურმა), თბ., 1966.
- დუნდუა გ., იჭრებოდა თუ არა მონეტა ვანში?, საქ. მეცნ. აკად. „მაცნე“ (ისტ... სერია), თბ., 1974, №2, გვ. 146-159.
- დუნდუა გ., ლორთქიფანიძე გ., მონეტები ვანიდან, კრებ. ვანი, III, ტ., თბ., 1977, გვ. 119-152.
- დუნდუა თ., კოლხეთი, იბერია და პონტოს სამეფო, ნუმიზმატიკური მასალების მიხედვით, თბ., 1993.
- ვაშაკიძე ვ., ელნისტური ხანის ქართლის სამეფოს სოციალური ისტორიიდან, თბ., 1991.
- ვახუშტი ბატონიშვილი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ქარსლის ცხოვრება, ტ. IV, თბ., 1973.
- ზაქარაია პ., ნოქალაქეში 1973-77 წლებში ჩატარებული სამუშაოების საერთო ანგარიში, კრებ. ნოქალაქე-არქეოპოლისი, თბ., 1981, გვ. 77-119.

თოლორდავა ვ., დაკრძალვის წესები ელინისტური ხანის საქართველოში, თბ., 1980.

ინაძე მ., ძველი კოლხეთის საზოგადოება, თბ., 1994.

ინაძე მ., მცირე აზიის სატაძრო ქალაქების წარმოქმნა-განვითარების საკითხისათვის სტრაბონის ცნობების მიხედვით, კრებ. ივ. ჯავახიშვილისადმი მიძღვნილი, თბ., 1976, გვ. 136-144.

ინაძე მ., აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის ბერძნული კოლონიზაცია, თბ., 1982.

ინაძე მ., სატაძრო ცენტრები ძველ კოლხეთში, საქ. მეცნ. აკად. „მაცნე“ (ისტ... სერია), თბ., 1986, №4, გვ. 32-53.

ინაძე მ., ძველი კოლხეთის საზოგადოების სოციალურ-პოლიტიკური ისტორიის ზოგიერთი საკითხი, საქ. მეცნ. აკად. „მაცნე“ (ისტ... სერია), თბ., 1987, №4, გვ. 46-67.

ინაძე მ., კოლხეთის სამეფოს სკეპტუხიათა საკითხისათვის, საქ. მეცნ. აკად. „მომამბე“, XXVI ტ., თბ., 1961, №6, გვ. 783-790.

კახიძე ამ., საქართველოს ზღვისპირეთის ანტიკური ქალაქები, თბ., 1971.

კახიძე ამ., აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის ანტიკური ძეგლები (ფიჭვნარის ბერძნული სამაროვანი), ბათუმი, 1975.

კეცხოველი ნ., საქართველოს მცენარეული საფარი, თბ., 1959.

კვირკველია ნ., უცხოელი მეცნიერები უძველესი ქართველი ტომების მელითონეობის შესახებ, თბ., 1976.

კორძაძეა მ., საქართველოს ჰავა, თბ., 1961.

ლამბერტი არქანჯელო, სამეგრელოს აღწერა, თბ., 1938.

ლანჩავა ომ., ქუთაისის ძველი ისტორიისათვის, თბ., 1975.

ლიჩელი ვ., ძველი ვანი, სამეურნეო უბანი, თბ., 1991.

ლიჩელი ვ., ძვ. წ. III-I სს. შიდა კოლხეთის მატერიალური კულტურის შესწავლისათვის, საქ. მეცნ. აკად. „მაცნე“ (ისტ... სერია), თბ., 1981, №2, გვ. 41-51.

ლომოური ნ., კლავდიოს პტოლემეაიოსის ცნობები საქართველოს შესახებ, მასალები საქართველოს და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვ. 32, თბ., 1955.

ლომოური ნ., ნოქალაქევი-ციხეგოჯი, კრებ. ნოქალაქევი-არქეოპოლისი, I ტ., თბ., 1981, გვ. 18-47.

ლომოური ნ., კოლხეთის სანაპიროს ბერძნული კოლონიზაცია, თბ., 1962.

ლორთქიფანიძე ოთ., არქეოლოგია და საქართველოს ძველი ისტორიის ზოგიერთი საკითხი, საქ. მეცნ. აკად. „მაცნე“ (ისტ... სერია), თბ., 1976, №2, გვ. 110-128.

ლორთქიფანიძე ოთ., ანტიკური სამყარო და ძველი კოლხეთი, თბ., 1966.

ლორთქიფანიძე ოთ., ვანის ნაქალაქარი (გათხრები, ისტორია, პრობლემები), კრებ. ვანი, I ტ., თბ., 1972, გვ. 7-42.

ლორთქიფანიძე ოთ., ვანის ნაქალაქარი (გათხრები, ისტორია, პრობლემები), კრებ. ვანი, III ტ., თბ., 1977, გვ. 13-27.

ლორთქიფანიძე ოთ., მასალები ძვ. წ. V ს. კოლხეთის მხატვრული კულტურის ისტორიისათვის, თბილისის უნივერსიტეტის შრომები, თბ., 1971, №1 (138), გვ. 51-63.

ლორთქიფანიძე ოთ., ძველი კოლხეთის კულტურა, თბ., 1972.

ლორთქიფანიძე ოთ., ანტიკურ ხანაში ინდოეთიდან შავი ზღვისკენ მომავალი გზის შესახებ, საქ. მეცნ. აკად. „მოამბე“, XIX, თბ., 1957, №3, გვ. 377-384.

მამულია გ., კლასობრივი საზოგადოებისა და სახელმწიფოს ჩამოყალიბება ძველ ქართლში, თბ., 1979.

მარუაშვილი ლ., საქართველოს ფიზიკური გეოგრაფია, II, თბ., 1970.

მახარაძე გ., საირხის ნაქალაქარის ისტორიის მნიშვნელოვანი ეტაპი, არქეოლოგიური ჟურნალი, I, თბ., 2000, გვ. 43-66.

მელიქიშვილი გ., საქართველოს, კავკასიისა და მახლობელი აღმოსავლეთის უძველესი მოსახლეობის საკითხისათვის, თბ., 1965.

მუსხელიშვილი დ., საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები, თბ., 1977.

ნადირაძე ჯ., ყვირილის ხეობის არქეოლოგიური ძეგლები, თბ., 1975.

ნადირაძე ჯ., საირხე, საქართველოს უძველესი ქალაქი, თბ., 1990.

ნაკაიძე ნ., ძვ. წ. IV-III სს. ქვეერსამარხები დაჭრილების სამაროვნიდან, კრებ. კავთისხევის არქეოლოგიური ძეგლები, თბ., 1980, გვ. 28-41.

პლუტარქე (თარგმნა და განმარტებები დაურთო ა. ურუშაძემ), თბ., 1957.

რუხაძე ჯ., ლომის კულტურა დასავლეთ საქართველოში, მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის, XI, თბ., 1960, გვ. 75-91.

სანიკიძე ლ., პონტოს სამეფო, თბ., 1956.

საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, I ტ., თბ., 1970.

ურუშაძე აკ., ძველი კოლხეთი არგონავტების თქმულებაში, თბ., 1964.

- ფლავიუს არიანე, მოგზაურობა შავი ზღვის გარშემო (ბერძნული ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა ნ. კეჭელაძემ), თბ., 1961.
- ქართლის ცხოვრება (გამოსცა ს. ყაუხჩიშვილმა), I ტ., თბ., 1955.
- ქორიძე დ., თბილისის არქეოლოგიური ძეგლები, II, თბ., 1958.
- ყაუხჩიშვილი თ., საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი, I, II, III, თბ., 2000.
- ყაუხჩიშვილი თ., ბერძენი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ, თბ., 1967.
- ყაუხჩიშვილი თ., ჰიპოკრატეს ცნობები საქართველოს შესახებ, თბ., 1965.
- ყაუხჩიშვილი თ., აპიანე, თბ., 1959.
- ყაუხჩიშვილი თ., პერაკლიდე და მისი ცნობები საქართველოს შესახებ, კრებ. აღმოსავლური ფილოლოგია, I, თბ., 1969, გვ. 186-190.
- ყაუხჩიშვილი თ., ვანის ახლად აღმოჩენილი ბერძნული წარწერა, კრებ. ქართული წყაროთმცოდნეობა, VII, თბ., 1987, გვ. 131-143.
- ყაუხჩიშვილი თ., სტრაბონის გეოგრაფია (ცნობები საქართველოს შესახებ), თბ., 1957.
- ყორანაშვილი გ., გეოგრაფიული გარემოს როლი საზოგადოების განვითარებაში, თბ., 1975.
- შარდენი ჟან, მოგზაურობა სპარსეთსა და აღმოსავლეთის სხვა ქვეყნებში (თარგმნა მ. მაგალობლიშვილმა), თბ., 1975.
- ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, I წიგნი, თბ., 1963.
- ძველაია მ., კოლხეთის დაბლობი, თბ., 1973.
- ძიძიგური ლ., ძველი კოლხეთის სამეურნეო კულტურა, თბ., 1974.
- წერეთელი გ., არმაზის ბილინგვა, „ენიკის“ მოაზრება, თბ., 1943, №13, გვ. 1-83.
- წერეთელი კ., არამეული ენა საქართველოში, ჟურნ. „მნათობი“, თბ., 1976, № 6, გვ. 150-157.
- წერეთელი კ., არამეული ენა, თბ., 1982.
- ჭყონია ა., ვანის ნაქალაქარის ოქროს სამკაულები, კრებ. ვანი VI, თბ., 1981.
- ზაზარაძე ნ., საქართველოს ძველი ისტორიის ეთნოპოლიტიკური პრობლემები (მოსხები), თბ., 1984.
- ჯავახიშვილი ივ., ქართველი ერის ისტორია, I, ტ., 1960.

- ჯავახიშვილი ივ., ქართველი ერის ისტორია, II ტ., თბ., 1948.
- ჯანაშია ს., შრომები, II ტ., თბ., 1952.
- ჯანაშია ს., შრომები, III ტ., თბ., 1959.
- ჯაფარიძე ა., საქართველოს ცხოველთა სამყარო, III ტ., თბ., 1963.
- ჯანელიძე ჭ., საქართველოს ბუნებრივი გარემო ქვის ხანაში, საქართველოს არქეოლოგია, I ტ., თბ., 1991, გვ. 50-69.
- ჯაფარიძე ვ., ძველი ვარდციხე „ვარდიგორა“, კრებ. ძეგლის მეგობარი, თბ., 1977; №46, გვ. 43-50.
- ჯაფარიძე ვ., ანტიკური ხანის შორაპნის ახალი არქეოლოგიური მონაცემები, თბ., 1990.
- Апакидзе А., Николаишвили В., Гиунашвили Г., Маишгаладзе Г., Дзnelадзе М., Садралзе В., Давлианидзе Р., Глonti Н., Археологические раскопки в Мцхета и ее округе, ПАИ, в 1982 г., Тб., 1985, с. 44-46.
- Армянская география VII в., издал К. Патканов, С.-Петербург, 1877.
- Ахвледиани Д., Черепница Грузии эллинистической эпохи по материалам Ванского городища (автореферат канд. диссертации). Ереван, 1986.
- Берадзе Т., Мореплавание и морская торговля в средневековой Грузии, Тб., 1989.
- Бузанд фавстос, История Армении, Ереван, 1953.
- Вернадский В., Биосфера и ноосфера, М., 1989.
- Гагошидзе Ю., Самалю, Тб., 1979.
- Гамкრелидзе Г., К археологии долины Фасиса, Тб., 1992.
- Гвинчидзе Г., Нововыявленный некрополь древней Цихе-Годжи-Археополиса, Тб., 1978.
- Гозалишвили Г., О древнем торговом пути в Закавказье, Труды института истории, Тб., 1956, с. 153-160.
- Голенко К., Денежное обращение Колхиды в римское время, Лен., 1964.
- Джанелидзе Ч., Палеогеография Грузии в голоцене, Тб., 1980.
- Дундуа Г., Нумизматика античной Грузии, Тб., 1987.

- Дундуа Г., Лордкипанидзе Г., Грузия и Митридат IV, сб., Причерноморье в эпоху эллинизма, III симпозиум в Цхалтубо, Тб., 1985, с. 601-608;
- Капанадзе Д., Голенко К., К вопросу о происхождении колхидок, ВД И, М., 1957, № 4, с. 88-95.
- Качарава Д. Книрквелиа Г., Города и поселения Причерноморья Античной эпохи, Тб., 1991.
- Качарава Д., Город Гиэнос в античную эпоху (Авторсферат канд. диссертации), Тб., 1972.
- Кигурадзе Н., Дапнарский Могильник, Тб., 1976.
- Куфтин Б., Археологические раскопки в Цалкинском районе, Тб., 1948.
- Латишев В., Известия о Скифии и Кавказе, Записки классического отд. имп. археологического общества, С. - Петербург, 1904.
- Ломоурн Н., Грузино-римские взаимоотношения., Тб., 1979.
- Ломоурн Н., К истории Понтийского царства, V ч., Тб., 1981.
- Лордкипанидзе Г., О характере колхо-греческих взаимоотношений в VI-IV вв. до н. э., Материалы I симпозиума в Цхалтубо, Тб., 1979, с. 322-326.
- Лордкипанидзе Г., К истории Древней Колхиды, Тб., 1970.
- Лордкипанидзе Г., Колхида в VI-II вв; до н. э. Тб., 1978.
- Лордкипанидзе О., Древняя Колхида (Миф и археология), Тб., 1979.
- Лордкипанидзе О., К проблеме греческой колонизации Восточного Причерноморья (Колхиды), Материалы I симпозиума в Цхалтубо, Тб., 1977.
- Лордкипанидзе О., Микеладзе Т., О демографической ситуации в Колхиде в период Великой греческой колонизации, Материалы II симпозиума по истории Причерноморья, Тб., 1981, с. 292-314.
- Лордкипанидзе О., Наследие Древней Грузии, Тб., 1989.
- Максимова М., Античные Города юго-восточного Причерноморья, М., 1956.
- Манацян Я., Маршруты Понтийского похода Помпея и путь отступления Митридата в Колхиду, ВДИ, М., 1940, № 3-4, с. 89-100.
- Мечников Л., Цивилизация и великие исторические реки, М., 1924.

- Микеладзе Т., О времени начала и характере колонизации в восточном Причерноморье, Ист. Филол., разыскания, I, Тб., 1980, с. 164-170;
- Молев А., Митридат Евпатор, Саратов, 1976.
- Мухелишвили Д., Некоторые проблемы источниковедческой критики Грузинских средневековых источников, "Мацне", Известия АИГ, Тб., 1986, № 3, с. 57-70.
- Немировский А., Понтийское царство и колхида, сб., Кавказ и Средиземноморье, Тб., 1980, с. 154-160.
- Придик Е., Новые кавказские клады, Материалы по археологии России, 34, Петроград, 1914.
- Перихания А., Храмовые объединения Малой Азии и Армении, М., 1959.
- Рапович А., Восточные провинции Римской империи I-III вв., М.-Л., 1949.
- Санникидзе Л., Экспансия Рима в Понте и Закавказье (автореферат канд. диссертации), Кутаиси, 1953.
- Трапиш М., Труды, II т., Сухуми, 1969.
- Тодуа Т., Колхида в составе Понтийского царства, Тб., 1990.
- Уклеба Д., Антропогенные ландшафты Грузии, Тб., 1983.
- Утченко С., Кризис и падение Римской республики, М., 1965.
- Хахутайшвили Д., Кахидзе А., Пичвари в эллинистическую эпоху, сб., Причерноморье в эпоху эллинизма, III симпозиум в Цхалтубо, Тб., 1985, с. 517-519.
- Хахутайшвили Д., Производство железа в Древней Колхиде, Тб., 1987.
- Цкитишвили Г., Результаты работ на Цихиа-гора, ПАИ, Тб., 1976, с. 60-61.
- Цицерон, Речь за закон Манилия, Хрестоматия по истории Древнего Рима (ред. С. Утченко), М., 1962, с. 172-175.
- Шамба Г., Эшерское городище, Тб., 1980.
- Шамба С., Монеты Эшерского городища, "Мацне", Сообщения АИГ (серия ист...), Тб., 1980, № 3, с. 142-145.
- Шелов Д., Колхида в системе понтийской державы Минтридата VI, ВДИ, М., 1980, № 3, с. 28-43.

- Шелов Д., Алпиан историк Митридатовых войн, сб. Проблемы античной культуры, М., 1986, с. 113-117.
- Ямпольский З., К изучению древнего пути из Каспийского моря по р. Кура через Грузию и Черному морю. Труды Института истории, Тб., 1956, с. 153-160.
- Cicero M Tullii, De imperio en Pompei sive pro Lega Manile, oratio ad Quirites (ed. A. Gofinan), Part I, S.-Peterburg 1911.
- Claessen H., Skalnik P., The Early State, Hague, 1978.
- Bandinelli R., Archeologia e culture, Milan, 1961.
- Bickerman E., Chronology of the Anciens World, London, 1969.
- Braund D., Georgia in Antiquity, Clarendon press, Oxford, 1994.
- Kacharava D., Greek Imports of archaic and chassical times in Colchis, Archäologischer Anzeiger, Berlin, 1995, pp. 63-73.
- Lordkipanidze O., Archäologie in Georgien von der Altsteinzeit bis zum Mittelalter, Weinheim, 1991.
- Jankins A., Recent Acquisitions of Greck Coins by the British Museum, The Numismatic chronicle, London, 1959, pp. 32-37.
- The loeb clavtical library, London, 1957.
- Tsetskhladze G., Zu den kolchischen Sklaven in der griechischen Welt, "KLIO," 72, 1990, 1, pp. 151-159.
- Reinach Th., Mitridate Eupator, roi de Pont, Paris, 1890.
- Vallet Georges, La Colonisation Grecque en occident, XIII "Mejdunarodni kongress istoricheskix nauk", I vol, III part, M., 1973. p.p. 53-72.

ქალაქ ფასისის (ფოთის) ტოპოარქეოლოგიისათვის

დამოწმებული ლიტერატურა

- ათონის ივერიის მონასტრის 1074 წ. ხელნაწერი აღაპები, საეკლესიო მუზეუმის გამოცემა, გრ. ჩარკვიანის სტამბა, ტფილისი, 1901.
- ფლავიუს არიანე, მოგზაურობა შავი ზღვის გარშემო, ბერძნული ტექსტი ქართული თარგმანით ნ. კეჭალაძისა, თბ., 1961.

- ბაგრატიონი თეიმურაზ, ახალი ისტორია, გამოსცა ლ. მიქიაშვილმა, თბ., 1983.
- ბატონიშვილი დავითი, ბაგრატი, ახალი ისტორია; ახალი მოთხრობა, თბ., 1941.
- ბერძნიშვილი მ., ქ. ფაზისის ლოკალიზაციისათვის, თბილისის უნივერსიტეტის შრომები, XXIII, თბ., 1942, გვ. 3-21.
- ბერძნიშვილი მ., ქალაქ ფაზისის ისტორიისათვის, თბ., 1969.
- ბოროზდინი ა., სამეგრელო, თბ., 1934.
- ბურჯანაძე შ, ლიხთ-იმერეთის 1737 წ. რუკა როგორც ფეოდალური საქართველოს ისტორიის პირველწყარო, საქ. მეც. აკადემიის ხელნაწერთა ინსტიტუტის მოამბე, I, კრებ., თბ., 1959, გვ. 177-198, 195.
- გაბაშვილი ტიმოთე, მიმოსვლა, თბ., 1956.
- გამბა ჟაკ ფრანსუა, მოგზაურობა სამხრეთში, კერძოდ, ამიერკავკასიაში, რომელიც განხორციელა 1820-1824 წწ. შევალზე გამბამ, მეფის კონსულმა თბილისში, I ტ., თარგმნა მ. მგალობლიშვილმა, თბ., 1987.
- გამყრელიძე ალ., ამიანე მარცველინი და მისი ცნობები საქართველოს შესახებ, ბიზანტიელ მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ, გეორგიკა, I ტ. ლათინური ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა ა. გამყრელიძემ, თბ., 1961, გვ. 75-165.
- გამყრელიძე ალ., პომპონიუს მელას ცნობები საქართველოს შესახებ, ქართული წყაროთმცოდნეობა, კრებ. I, თბ., 1965, გვ. 11-47.
- გამყრელიძე გელა, წყალქვეშა არქეოლოგიური ექსპედიციის კვლევა-ძიება ქ. ფოთის მიდამოებში, საქ. მეც. აკად. მაცნე (სერია ისტ. არქ...), თბ., 1987, №1, გვ. 97-117.
- გამყრელიძე გ., ისტორიულ-ტოპოარქეოლოგიური ძიებანი, თბ., 1993.
- გამყრელიძე გ., ფოთი-ფასისის ტოპოარქეოლოგიისათვის, თბ., 1998.
- გიულდენშტედტი იოჰან, მოგზაურობა და ჩანაწერები საქართველოში 1771 წ., გამოსცა გ. გელაშვილმა, თბ., 1962.
- გორდუზიანი რ., ფაზისის ეტიმოლოგიისათვის, თბილისის სახ. უნივერსიტეტის შრომები, B 2(140) თბ., 1971, გვ. 181-185.

გრიგოლია გ., ფასისის ლოკალიზაციისათვის, ქ. ფასისის ლოკალიზაციის პრობლემებისადმი მიძღვნილი სესიის მოხსენებები, თბ., 1973 გვ. 36-55.

გრიგოლია გ., ეგრის-ლაზიკის საისტორიო გეოგრაფიის პრობლემები, თბ., 1994.

დადიანი ნიკო, ქართველთ ცხოვრება, გამოსცა შ. ბურჯანაძემ, თბ., 1962.

დიდი სჯულისკანონი, გამოსცეს ე. გაბიაშვილმა, ე. გიუნაშვილმა, მ. დალაქიძემ, გ. ნინუამ, თბ., 1975.

დიუმა ალექსანდრე, კავკასია, გამოსცა თ. ქიქოძემ, თბ., 1964.

იევლევი ალექსი, 1650-1652 წწ. ელჩობის საანგარიშო აღწერილობა (გამოსცა იას. ცინცაძემ), თბ., 1969.

ინაძე მ., აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის ბერძნული კოლონიზაცია, თბ., 1982, გვ. 119-124.

კეკელია ჯ., ფასისის ლოკალიზაციის გეოგრაფიული ასპექტების შესახებ, საქ. მეც. აკად. მოამბე, თბ., 1981 №2, (102), გვ. 55-508.

კოხი, სპენსერი - კ. კოხისა და ო. სპენსერის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ, გამოსცა ლ. მამაცაშვილმა, თბ., 1981.

ლამბერტი არქანჯელო, სამეგრელოს აღწერა, იტალიურიდან თარგმნა ალ. ჭყონიამ, თბ., 1938.

ლომოური ნ., კლავდიოს პტოლემეაიოსი, გეოგრაფიული სახელმძღვანელო, ცნობები საქართველოს შესახებ, მასალები საქ. და კავკასიის ისორიისათვის, 32 ნაკვ., თბ., 1955.

ლომოური ნ., ძველი საქართველოს სავაჭრო გზების საკითხისათვის, ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის ინსტ. შრომები, ტ. IV, ნაკვ. I, თბ., 1958, გვ. 99-119.

ლორთქიფანიძე ოთ., მიქელაძე თ., ფასისის ისტორიულ-არქეოლოგიური შესწავლის პრობლემა, ქ. ფასისი ლოკალიზაციის პრობლემებისადმი მიძღვნილი სესიის მოხსენებები, თბ., 1973, გვ. 17-36.

ლორთქიფანიძე ოთ., მდინარე-ღვთაება ფასისი, აკც-ს ჟურ. ძიებანი, თბ., 1998, გვ. 66-75.

მასალები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიისა და ტოპონიმიკისათვის, გამოსცეს ზ. ალექსიძემ, შ. ბურჯანაძემ, I წიგ., თბ., 1964.

მელაშვილი ნ., ორფიკული არგონავტიკა, თბ., 1977.

მელიქიშვილი გ., საქართველოს, კავკასიისა და მახლობელი აღმოსავლეთის უძველესი მოსახლეობის საკითხისათვის, თბ., 1965.

მიქელაძე თ., არქეოლოგიური კვლევა-ძიება რიონის ქვემო წელზე, კოლხეთის არქ. ექსპედიციის შრომები, I ტ., თბ., 1978.

მიქელაძე თ., ფოთის არქეოლოგიური ექსპედიციის 1964 წ. ჩატარებულ სამუშაოთა შესახებ, 1964 წ. არქ. კვლევა-ძიებისადმი მიძღვნილი მოკლე ანგარიშები, XIV, თბ., 1965, გვ. 48-51.

მოამბე, ჟურნ. „მოამბე“, იტალიელი მოგზაურები საქართველოში XV ს., იოსაფა ბარბარო, ამბროზიო კონტარინი, ტფ., 1894, გვ. 45-61.

ნაჭყებია ნ., ფოთი (ეკონომიურ-გეოგრაფიული ნარკვევი) თბ., 1957.

ნიკოლეიშვილი მ., ქუთაისის მუზეუმის მასალებიდან, კრებ. ქართული წყაროთმცოდნეობა, III, თბ., 1971, გვ. 156-157.

პაჭკორია მ., ფოთის წარსულიდან, თბ., 1967.

პაჭკორია მ., ფურცლები კოლხეთის ისტორიიდან, თბ., 1974, გვ. 16-21.

საქართველო სახ. მუზეუმის ისტორიული დოკუმენტები და არქივები, II, იმერეთის სამეფოს პოლიტიკური საბუთები 1784-1810, გამოსცა შ. ბურჯანაძემ, თბ., 1953.

ურუშაძე აკ., ძველი კოლხეთი არგონავტების თქმულებაში, თბ., 1964.

ფოგტი ჰ., შენიშენები ქართველური ენების წინაისტორიის შესახებ, სამეცნიერო-ბიბლიოგრაფიული კრებული, 2-3, თბ., 1964, გვ. 92-97.

ქათბი ჩელების ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ, თარგმნა და გამოსცა გ. აღასანიაშვილი, თბ., 1978.

ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი, IX-XIII სს., გამოსცეს თ., ენუქიძემ, ე. სილოგაევამ, ნ. შოშიაშვილმა, თბ., 1984.

ქრონიკები და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიისა და მწერლობისა, გამოსცა თ. ჟორდანიამ, II წიგ., ტფილისი, 1897.

ქრონიკები და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიისა და მწერლობისა, გამოსცა თ. ჟორდანიამ, III წიგ., თბ., 1967.

ქც 4 - ქართლის ცხოვრება, გამოსცა ს. ყაუხჩიშვილმა, IV ტ., თბ., 1973.

ყაუხჩიშვილი ს., გეორგიკა, ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ, ბერძნული ტექსტი ქართული თარგმანით, III ტ., ტფილისი, 1936.

- ყუხჩიშვილი ს., გეორგიკა, ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ, ბერძნული ტექსტი ქართული თარგმანით, IV ტ., I ნაკვ., მასალები საქ. და კავკასიის ისტორიისათვის, თბ., 1941.
- ყუხჩიშვილი ს., გეორგიკა, ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ, ბერძნული ტექსტი ქართული თარგმანით, V ტ., თბ., 1963.
- ყუხჩიშვილი ს., გეორგიკა, ბიზანტიური მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ, ბერძნული ტექსტი ქართული თარგმანით, IV ტ., II ნაკვ., თბ., 1952.
- ყუხჩიშვილი ს., გამყრელიძე აღ., გეორგიკა, ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ, ტექსტები ქართული თარგმანით, I ტ., თბ., 1961.
- ყუხჩიშვილი ს., გეორგიკა, ბიზანტიური მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ, ბერძნული ტექსტი ქართული თარგმანით, VI ტ., თბ., 1966.
- ყუხჩიშვილი თ., ბერძნული წარწერები საქართველოში., თბ., 1951.
- ყუხჩიშვილი თ., სტრაბონის გეოგრაფია, ცნობები საქართველოს შესახებ., თბ., 1957.
- ყუხჩიშვილი თ., ჰიპოკრატეს ცნობები საქართველოს შესახებ, თბ., 1965.
- ყუხჩიშვილი თ., ბერძენი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ, I, თბ., 1967.
- ყუხჩიშვილი თ., ბერძენი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ, II, თბ., 1969.
- ყუხჩიშვილი თ., პერაკლიდე და მისი ცნობები საქართველოს შესახებ, კრებ. აღმოსავლური ფილოლოგია, თბ., 1969.
- ყუხჩიშვილი თ., საქართველოს ისტორიის ძველი ბერძნული წყაროები, თბ., 1976.
- შარდენი ჟან, მოგზაურობა სპარსეთისა და აღმოსავლეთის სხვა ქვეყნებში, თარგმნა და კომენტარები დაურთო მ. მგალობლიშვილმა, თბ., 1975.
- შპაიდელი მ., კავკასიის საზღვარი, II ს. გარნიზონები აფსაროსში, პეტრასა და ფასისში, საქ. მეცნ. აკად. მაცნე (ისტ. არქ. სერია), თბ., 1985, № 1, გვ. 134-140.
- ხოშტარია ნ., პალიასტომის ტბის ისტორიისათვის, უკრ. მეცნიერება და ტექნიკა, თბ., 1953, №9, გვ. 28-33.

- ჯანაშია ს., ფასილი, შრომები, II ტ., თბ., 1952.
- ჯანელიძე ჭ., ფასისის ლოკალიზაციის გეოგრაფიული ასპექტები, ქ. ფასისის ლოკალიზაციის პრობლემებისადმი მიძღვნილი სესიის მოხსენებები, თბ., 1973, გვ. 5-16.
- Акты, собранные Кавказской археографической комиссией, т., Тиф., 1866-1904.
- Брун Ф., Восточный берег черного моря по древним периплам и по компасным картам, Черноморье, II т., Одесса, 1880.
- Гамкрелидзе Г. А., К археологии долины Фасиса, изд. "Мецниერба", Тбилиси, 1992, стр. 30-48.
- Гамкрелидзе Г. А., Гидроархеологические работы в зоне предполагаемого расположения древнего Фасиса, Причерноморье в VI-V вв. до н. э., материалы V симпозиума по древней истории Причерноморья, Вани 1987, Тб., 1990. стр., 215-219.
- Дуinda Г., Нумизматика античной Грузии, Тб., 1987.
- Ельницкий Л., Из исторической географии древней Колхиды, ВДИ, Мос., 1938, № 2, стр. 309-315.
- Куфтин Б., Материалы к археологии Колхиды, I т., Тб., 1950.
- Латышев В., Известия древних писателей о Скифии и Кавказе, Записки классического отделения императорского археологического общества, т. II, вып. I, С. Петербург, 1904.
- Латышев В., Известия древних писателей о Скифии и Кавказе, ВДИ, М., 1948, № 1 (23), стр. 223-315.
- Ломоури Н., Из исторической географии древней Колхиды, Вестник древней истории, Мос., 1957, № 4, стр. 96-110.
- Лордкипанидзе О. Д., О транзитно-торговом пути из Индии к черному морю в античную эпоху, Сообщения АНГ, "Моамбе", XIX т., Тб., 1957 №3, стр. 377-384.
- Лордкипанидзе О., К проблеме греческой колонизации восточного причерноморья (Колхиды), Материалы V симпозиума по древней истории Причерноморья, Цхалтубо 1977, Тб., 1979, стр. 187-256.
- Лордкипанидзе О. Д., Божества города Фасиса, Вестник древней истории, Мос., 1997, №1, стр. 15-34.

- Лордкипанидзе Г. А., О характере колхо-греческих взаимоотношений в VI-IV вв до н. э., Материалы V симпозиума по древней истории Причерноморья, Тб., 1979 стр. 25-33.
- Монперэ Фредерик дюбуа, Путешествие вокруг Кавказа, перевод Н. Данксвич-Пушиной, Сухуми, 1937.
- Пахомов Е. А., Монетные клады Азербайджана и Закавказья, Баку, 1926, стр. 37.
- Платон, Сочинения. т. 2, М., 1970, стр. 83.
- Цагарели Ал., Грамоты и другие исторические документы XVIII столетия, относящиеся Грузии, V т., С.- Петербург, 1891.
- Цагарели Ал., Грамоты и другие исторические документы XVIII столетия, относящиеся Грузии, II т., С. - Петербург, 1898.
- Шафранов Н., Где была греческая колония Фазис? "Кавказ", Тифлис, 1880 № 71, стр. 3.
- Шафранов Н., Образование Рионской низменности в течении исторического периода, Сб. сведений о Кутаисской губернии, I вып., Кутаис., 1885, стр. 51-56.
- Gamkrelidze G., Travaux hydroarcheologiques de localisation de l ancienne Phasis, Le Pont-Euxin vu par les Grecs, Universite de Besançon, Paris, 1990, pp. 223-236.
- Gamkrelidze Gela, Hydroarchaeology in the Georgien Republic (the Colchian littoral), The International Journal of Nautical Archaeology, London, New York, 1992, vol. 21, № 2, pp. 101-119.
- Kacharava D.D. The town of Phasis as described in Graeco-Roman and Byzantine literary sources, Tbilisi, 1991, pp. 1-14.
- Lordkipanidze O., Phasis, The river and city in Colchis, Geographica historica, Band 15; F. Steiner Verlag GmbH, Stuttgart, 2000.
- Montperceux Frederic Dubois, Voyage autour du Caucase, v. III, Paris, 1839-1843.

ნავთობის ტრანსპორტირების შესახებ ფასის-ფოთში

დამოწმებული ლიტერატურა

- აბულაძე ილ., ძველი ქართული ენის ლექსიკონი. თბ., 1973.
- ანდრონიკაშვილი მ., ნარკვევები ირანულ-ქართული ენობრივი ურთიერთობიდან, ტ. I. თბ., 1966.
- ბერძნიშვილი მ., ქ. ფაზისის ისტორიისათვის. თბ., 1969.
- გამყრელიძე გ., ცენტრალური კოლხეთის ძველი ნამოსახლარები, თბ., 1982.
- გამყრელიძე გ., წყალქვეშა არქეოლოგიური ექსპედიციის კვლევა-ძიება ქ. ფოთის მიდამოებში, საქ. მეცნ. აკად. მაცნე (ისტ. სერია), № 1. თბ., 1987, გვ. 97-117.
- გამყრელიძე გ., ფოთი-ფასისის ტოპოარქეოლოგიისათვის. თბ., 1998.
- დიუბონი პ., კაჭარავა დ. ფისის მოლესილობის ნაშთები არქაულ ბერძნულ ამფორებზე სიმაგრის ნამოსახლარიდან, შავიზღვისპირეთის ძველი ისტორიისა და არქეოლოგიის IX საერთაშორისო სიმპოზიუმი, ვანი, 1999 წ. მოხსენებათა მოკლე შინაარსები. თბ., 1999, გვ. 7.
- ზაქარაია პ., ლექქინაძე ვ., გუდაეაში 1971 წ. ჩატარებული გათხრების ანგარიში, საქ. სახ. მუზეუმის არქეოლოგიური ექსპედიციები, III. თბ., 1974, გვ. 139-153.
- თბილისის ისტორია (რედ. მ. დუმბაძე, ვ. გუჩუა), ტ. I. თბ., 1990.
- ინაიშვილი ნ., ციხისძირის ახ.წ. I-VI სს. არქეოლოგიური ძეგლები, თბ., 1993.
- კასაბ ტეზგორი დ., სინოპი და ვაჭრობა მისი ამფორებით, შავიზღვისპირეთის ძველი ისტორიისა და არქეოლოგიის IX საერთაშორისო სიმპოზიუმი, ვანი, 1999 წ. მოხსენებათა მოკლე შინაარსები. თბ., 1999, გვ. 21-22.
- ლორთქიფანიძე ოთ., ვაჭრობა შავ ზღვაზე „აბრეშუმის გზის“ ისტორიული წანამძღვარი, შავიზღვისპირეთის ძველი ისტორიისა და არქეოლოგიის IX საერთაშორისო სიმპოზიუმი, ვანი, 1999 წ. მოხსენებათა მოკლე შინაარსები. თბ., 1999, გვ. 26-28.
- ორბელიანი სულხან-საბა, ქართული ლექსიკონი, ტფ., 1928.

- რამიშვილი რ., არქეოლოგიური გათხრები ბიჭვინტაში, მასალები საქართველოს და კავკასიის არქეოლოგიისათვის, ტ. IV. თბ., 1965, გვ. 107-122.
- ურუშაძე აკ., ძველი კოლხეთი არგონავტების თქმულებაში, ბერძნული ტექსტები ქართული თარგმანითა და შენიშვნებით. თბ., 1964.
- ფუთურიძე რ., გვიანანტიკური ხანის დასავლეთ საქართველოს არქეოლოგიური ძეგლები, მასალები საქართველოს და კავკასიის არქეოლოგიისათვის, ტ. II. თბ., 1959, გვ. 54-94.
- ფუთურიძე რ., ბიჭვინტის შიდაციხის ცენტრალური ნაწილის არქეოლოგიური გათხრების შედეგები. კრებ. დიდი პიტიუნტი, თბ., 1975, გვ. 127-160.
- ყაუხჩიშვილი ს., გეორგიკა, ბერძნული ტექსტები ქართული თარგმანითა და შენიშვნებით, თბ., 1965.
- ძველაია მირ., კოლხეთის დაბლობი. თბ., 1973.
- ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, I წიგნი (რედ. ილ. აბულაძე), თბ., 1963.
- ჯაფარიძე ვ. ვარდციხის ნაქალაქარი, თბ., 1989.
- Античные государства Северного Причерноморья (ред. Г. А. Кошеленко), М., 1984.
- Воронов Ю. Н., Бгажба О. Х., Материалы по археологии Цесбелды. Тб., 1985.
- Воронов Ю. Н., Археологическая карта Абхазии. Сухуми, 1969.
- Гайдукевич В. Ф., Раскопки Тиритаки в 1935-1940 гг. Материалы и исследования по археологии СССР, № 25. М.-Л., 1952, с. 15-134.
- Гамкrellidze Г. А., К археологии долины Фасиса. Тб., 1992.
- Колхидская низменность (ред. Т. З. Кикнадзе). М., 1990.
- Кострин К. В., Исследование смолистого осадка из древних амфор, найденных при раскопках Танаиса, СА, № 3. М., 1971, с. 264-265.
- Кострин К. В., Исследование нефти из средневековых амфор, найденных близ станицы Пролетарской, СА, № 1. М., 1965, с. 291-293.

- Леквинадзе В. А., Хведелидзе Л. Н. Массовые археологические находки из раскопок Археополиса, კრებ. ნოქალაქევი-არქეოპოლისი, ტ. I. თბ., 1981, с. 120-149.
- Лордкипанидзе О. Д. О транзитно-торговом пути из Индии к черному морю в античную эпоху. Сообщения АНГ, "მოამბე," т. XIX, № 3. Тб., 1957, с. 377-384.
- Успенский В. А. Исследование древней амфоры с нефтью, найденной в Тиритаке, МИА, № 25. М.-Л., 1952, с. 415-421.
- Хоштариа Н. В. Археологическое исследование Уреки. მასალები საქართველოს და კავკასიის არქეოლოგიისათვის, ტ. I. თბ., 1955, გვ. 25-78.
- Яacobсон А. Л. Керамика и керамическое производство среншевской Таврики. Л., 1979.
- Gamkrelidze G. Hydroarchaeology in the Georgien Republic (the Colchian littoral). The International journal of Nautical Archacology, vol.21, № 2. London, New York, 1992, p. 101-119.
- Gamkrelidze G. Travaux hydroarcheologiques de localisation de l ancienne Phasis. Le Pont-Euxin vu par les Grecs, Universiie de Besançon. Paris, 1990, p. 223-236.
- Braund D. Georgia in Antiquity, Clarendon press. Oxford, 1994.
- Forbes R. J. Bitumen and petroleum in antiquity. Leiden, 1936.

კოლხურ-მოსუნიკური ძეგურ-ბათქაშიანი კოშკის
რეკონსტრუირების ცდა
(ადეიშვილების გორის არქეოლოგიური
მონაცემები ქსენოფონტის ანაბასისის კონტექსტში)

დამოწმებული ლიტერატურა

- გამყრელიძე გ., ცენტრალური კოლხეთის ძველი ნამოსახლარები, თბ., 1982.
- გამყრელიძე გ., ისტორიულ-ტოპოარქეოლოგიური ძიებანი, თბ., 1993.

ყაუხჩიშვილი თ., ბერძენი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ, თბ., 1977.

ყიფიანი გ., ამაშუკელი ნ., კოლხური და ფრიგიული სახლები, თბ., 1995.

ჩიქოვანი თ., გვირგვინიან-ერდოიანი საცხოვრებლის და ვიტრუვიუსის კოლხური სახლის ურთიერთობისათვის, საქ. მეცნ. აკად. „მაცნე“, 1966, № 6, გვ. 211-222.

ჯაფარიძე ვ., ძველი ვარციხე, ვარდიგორა, „ძეგლის მეგობარი“, 1977, № 46, გვ. 43-50.

ჯიბლაძე ლ., კოლხეთის დაბლობის ბრინჯაოს ხანის ნამოსახლართა სტრატეგრაფია, ქრონოლოგია და პერიოდიზაცია, თბ., 1997.

Гамкрелидзе Г. А., К археологии долины Фасиса, Тб., 1992.

Джандиери М., Деревянное здание V в. до н.э. на Ванском городище, сб., Местные этно-политические объединения Причерноморья в VII-IV вв. до н.э., Тб., 1988, с. 234-245.

Лордкипанидзе О. Д., Древняя Колхида, Тб., 1979.

Куфтин Б., Материалы к археологии Колхиды, т. II, Тб., 1950.

Ксенофонт., Анабасис (перевод М. Максимова), М.-Л., 1951.

**ზოგიერთი მოსაზრება კოლხი მედეას იკონოგრაფიისათვის
(სოხუმის ყურეში აღმოჩენილ ბარელიეფთან კონტექსტში)**

დამოწმებული ლიტერატურა

აპოლონიოს როდოსელი, არგონავტიკა, ბერძნული ტექსტი ქართული თარგმანით გამოსცა აკ. ურუშაძემ, თბ., 1970.

აპოლონიოს როდოსელი, არგონავტიკა, თარგმანი და შესავალი წერილი აკ. გელოვანისა, თბ., 1975.

ბარნაველი ს., მარმარილოს სტელა შავი ზღვის ფსკერიდან, ხელოვნების ისტორიის ინსტიტუტის XI სამეცნიერო სესიის თეზისები, თბ., 1956, გვ. 8.

ლორთქიფანიძე ოთ., ანტიკური სამყარო და ძველი კოლხეთი, თბ., 1966.

ლორთქიფანიძე ოთ., არგონავტიკა და ძველი კოლხეთი, თბ., 1986.

- მიქელაძე თ., ქართველი ტომებისა და ბერძნული სამყაროს ურთიერთობის გენეზისისათვის, საქ. მეცნ. აკად. საზოგადოებრივ მეცნ. განყოფილების მოამბე, თბ., 1960, № 2, გვ. 189-195.
- ურუშაძე აკ., ძველი კოლხეთი არგონავტების თქმულებაში, თბ., 1964.
- ცანავა რ., მედეა და ქართული სამყარო, საქ. მეცნ. აკად. მაცნე (სერია ენა და ლიტ.), თბ., 1982, № 1, გვ. 85-91.
- ციციშვილი ირ., ხელოვნების იშვიათი ძეგლი, ჟურ. ღრუბა, თბ., 1954, № 9, გვ. 20.
- ყაუხჩიშვილი თ., საქართველოს ისტორიის ძველი ბერძნული წყაროები, თბ., 1976.
- Абакелия Н., Миф и ритуал в Западной Грузии, Тб., 1991.
- Блаватский В., Греческая скульптура, М.-Лен., 1939, с. 47-79.
- Грач Н., Фрагмент стелы V в. до н.э. из Пантикалея, Труды гос. Эрмитажа, т. XIII, Лен., 1972, с. 56-61.
- Грифцов Б., Искусство рельефа, кн. Искусство Греции, М., 1923, с. 94-118.
- Ельницкий Л., По поводу Сухумской стелы. Сб., Античная история и культура Средиземноморья и Причерноморья, Леп., 1968, с. 130-135.
- Кобылина М., Изображения восточных божеств, М., 1978.
- Колпинский Ю., Искусство древней Греции, Всеобщая история искусств, т. I, (ред. А. Чегодаева), М., 1956.
- Колпинский Ю., Великое наследие Античной Эллады, М., 1988.
- Лордкипანიძე О., Сухумская стела (К вопросу о датировке), Сов. Археология, М., 1968, N 1, с. 166-176.
- Лордкипანიძე О., Древняя Колхида, миф и археология, Тб., 1979.
- Мифологический словарь (ред. Е. Мелетинский), М., 1990.
- Передольская А., Краснофигурные Аттические вазы в Эрмитаже (Каталог), Леп., 1967.
- Сидорова Н., Тугушева О., Забелина В., Античная расписная керамика, М., 1985.
- Трапш М., Мраморный барельеф из Сухуми, Вестник древней истории, М., 1954, № 1, с. 163-165.

- Цветаева Г.**, Дом и частная жизнь, кн. Античная цивилизация, М., 1973, с. 97-115.
- Boardman J.**, Greek sculpture, The archaic period, "Thomes and Hudson," London, 1985.
- Boardman J.**, Athenian black figure vases, "Thomes and Hudson," London, 1985.
- Boardman J.**, Athenian red figure vases, The classical period, "Thomes and Hudson," London, 1989.
- Carpenter Thomas**, Art and Myth in Ancient Greece, "Thomes and Hudson," London, 1991.
- Conze A.**, Die Attischen Grabreliefs, Berlin, 1893-1922, B. I-IV.
- Cook R.**, Greek art, " Peli. books," 1976.
- Lazzi-Hafter Adrienne**, Der Schuwalow-maler, I, Mainz, 1976.
- Lazzi-Hafter Adrienne**, Der Schuwalow-maler, II, Mainz, 1976.
- Lexicon Iconographicum Mythologiae classical**, "Artemis verlag Zürich und Düsseldorf, B. VI (1), 1992, B. II (1), 1984.
- Lordkipanidse N.**, Zur ikonographischen Interpretation der Medea-Gestalt in der antiken kunst der nacheuripideischen Zeit, Ancient Greek Literature and Contemporaneity. Conference dedicated to the 125 the birth anniversary of G. Tsereteli, Tbilisi, 1996, pp. 61-63.
- Picard C.**, La stele grecque de Soukhumi en Kolchide, Revue Archeologique, Paris, 1956, serie VI, XLVIII, pp. 81-82.
- Simon E.**, Die Tipen der Medeadarstellung in der Antiken Kunst, Sonderdruck aus Zeitschrift "Gymnasium," 1954, № 3, pp. 204-226.
- The Oxford History of Classical Art**, "Oxford university press," edited by J. Boardman, 1993, pp. 83-147; 136, 143.

დიონისეს ტიპის ღვთაების ქანდაკება ვანის ნაქალაქარიდან

დამოწმებული ლიტერატურა

- გამყრელიძე გ. ცენტრალური კოლხეთის ძველი ნამოსახლარები, თბ., 1982.
ლორთქიფანიძე ოთ., მათიაშვილი ნ., ფუთურძე რ. და სხვ., ვანის
არქეოლოგიური ექსპედიციის მუშაობის შედეგები, საეკლესიო
არქეოლოგიური კვლევა-ძიება, თბ., 1974, გვ. 45-52.
მცირე სჯულის კანონი (გამოსცა ე. გიუნაშვილმა), თბ., 1972.
Магнашвили Н. Эллинизм и религиозные верования древних колхов.
Материалы III симпозиума по древней истории Причерноморья,
Тб., 1985, с. 489-497.
Fougart P. Le culte de Dionisos en Atique, Paris, 1904.
Lexicon Iconographicum Mythologiae classical, "Artemis verlag Zürich und
München," B. III (1), გვ. 474-491.

ერთი კერამიკული ნივთის ინტერპრეტაციისათვის ადგიშვილების გორის ნაგებობიდან

დამოწმებული ლიტერატურა

- არჩვაძე თ. აღმოსავლეთ საქართველოს გვიანფეოდალური ხანის
მოუჭიქავი თიხის ნაწარმი. - ფსაძე, III, თბ., 1978, გვ. 111-133.
გამყრელიძე გ. ცენტრალური კოლხეთის ძველი ნამოსახლარები, თბ., 1982.
კილურაძე ნ. ჭრაქები ბიჭვინტის ნაქალაქარიდან. დიდი პიტიუნტი, II,
თბ., 1977, გვ. 211-222.
მინდორაშვილი დ. შუასაუკუნეების მოუჭიქავი კერამიკა უფლისციხიდან
(ჭრაქები). - ძმ, № 2, 1988, გვ. 30-32.
სინაურიძე მ. აღმოსავლეთ საქართველოს ადრეფეოდალური ხანის
კერამიკა. - მსმკი, I, 1966, გვ. 39-90.

ფირცხალავა მ., ყიფიანი გ. ცენტრალური ტერასის დასავლეთ ნაწილში
1978-81 წწ. ჩატარებული საველე მუშაობის შედეგები, ვანი, VIII,
თბ., 1986, გვ. 52-78.

ჩიკოძე ც. ქალაქი თელავი. თბ., 1979.

ჭილაშვილი ლ. ქალაქი რუსთავი. თბ., 1958.

Античные государства Северного Причерноморья, ред. Г.
Колешенко, М. 1984.

Арсеньева Т. М. Светильники Танаиса, М. 1988.

Ахмедов Г. Неполитная керамика Орен-кала. – МИА, 67, М. 1959, გვ.
221-231.

Вайдов Р. Мингечаур в III-VIII вв., Баку, 1961.

Вальдгауер О. Ф. Античные глиняные светильники. С-Петербург, 1914.

Гайдукевич В. Ф. Боспорские города. Л. 1981.

Гайдукевич В. Ф. Раскопки Тиритаки в 1935-1940 гг. – МИА, N 25, 1952.
с. 15-134.

Геюшев Р. Керамика г. Кабалы I-X вв. Баку, 1962.

Кастанаян Е. Г. Лепная керамика Боспорских городов. Л. 1981.

Кобылина М. М. Керамическое производство Фанагории в IV в. – СА, 3,
1966, с. 172-186.

Кругликова И. Т. О гончарной мастерской Горгиппии. – СА, 2, М. 1962,
с. 218-224.

Кругликова И. Т. Синдская гавань Горгиппия Анапа. М., 1975.

Месхия Ш. А. Города и городской строй феодальной Грузии. Тб., 1959.

Нариманишвили Г. К. Керамика Картли V-I вв. до нашей эры. Тб., 1991.

Perlzweig J. Lamps of the roman period, The Athenian Agora, vol. VII,
Princeton, 1961.

პროკოპი კესარიელის და აგათიას თხზულებებში მოხსენიებული „მუხირისის“ შესახებ.

დამოწმებული ლიტერატურა

- ბერძენიშვილი ნ. საქართველოს ისტორიის საკითხები, ტ. VIII, თბ., 1975.
- გამყრელიძე გ. ცენტრალური კოლხეთის ძველი ნამოსახლარები (სოფ. მთისძირი), თბ., 1982.
- გეორგიკა II, (თარგმანი და კომენტარები ს. ყაუხჩიშვილის), ტფილისი, 1934.
- გეორგიკა IV, ნაკვ. I, (თარგმანი და კომენტარები ს. ყაუხჩიშვილის), თბ., 1941.
- გეორგიკა I (თარგმნეს და კომენტარები დაურთეს ს. ყაუხჩიშვილმა და ალ. გამყრელიძემ), თბ., 1961.
- გეორგიკა, ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ (თარგმანი და კომენტარები ს. ყაუხჩიშვილის), II, თბ., 1965.
- გრიგოლია გ. ეგრისის სამეფოს სტრატეგიული ცენტრების (ნესოსი, ტელეფისი) ლოკალიზაციისათვის, არქეოლოგიური კრებული I, თბ., 1994, გვ. 112-145.
- ინაიშვილი ნ. ციხისძირის I-VI სს. არქეოლოგიური ძეგლები, თბ., 1993.
- კეკელიძე კ. ეტიუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, VII, თბ., 1961.
- ლანჩავა ომ. დასავლეთ საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიიდან (მუხირისი), საქ. სსრ მეცნ. აკად. ჟურნ. „მაცნე“ (ისტორიის, არქეოლოგიისა, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია), 1974, № 4, გვ. 129-136.
- ლანჩავა ომ. ქუთაისი ეგრის-ლაზიკის ციხე-ქალაქთა სისტემაში (IV-X სს.), ქუთაისი, 1996.
- ლომოური ნ. ეგრისის სამეფოს ისტორია, თბ., 1968.
- ლომოური ნ. Notitia dignitatum-ის ზოგიერთი ცნობის გარკვევისათვის, თსუ-ს კრებ. არქ., კლასიკური ფილოლ., ბიზანტინისტიკა, თბ., 1975, გვ. 68-69.
- ლორთქიფანიძე ოთ. ბიჭვინტის წითელლაკიანი კერამიკა, საქ. მეცნ. აკად. საზოგ. მეცნ. განყ-ის „მომამბე“, თბ., 1962, № 1, გვ. 231-255.

- მუსხელიშვილი დ. საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები, თბ., 1977.
- ჩაკვეტაძე ვლ. გეგუთის ციხე-დარბაზი, თბ., 1958.
- ჯავახიშვილი ივ. ქართველი ერის ისტორია, I, თბ., 1960.
- ჯანაშია ს. ეგრისის სამეფოს წარმოშობა, შრ., II, თბ., 1952.
- ჯაფარიძე ვ. მუხირისი მხარე („ქვეყანა“) და ქალაქი კოლხეთში, არქ. კვლევის ცენტრის V სესია „მსოფლიო კულტურულ-ისტორიული პროცესი და საქართველო“, მოხსენებათა თეზისები, თბ., 1998, გვ. 16-18;
- ჯაფარიძე ვ. ეგრისის მატერიალური კულტურა ახ.წ. I-VII სს. (აეცორეფერატი ისტ. მეცნ. დოქტორის ხარისხის მოსაპოვებლად), თბ., 1999, გვ. 36-39.
- Адоиц Н. Г. Армения в эпоху Юстиниана, С.-Петербург, 1908.
- Гамкрелидзе Г., Древние поселения в среднем течении р. Риони (автореферат дис.), Тб., 1979.
- Гамкрелидзе Г. К археологии долины Фасиса, Тб., 1992.
- Ланчава О. Кутаиси в системе городов-крепостей Эгриси-Лазики (IV-X вв.), (автореферат дис.), Тб., 1995.
- Леквинадзе В. Монументальные памятники Западной Грузии (автореферат дис.), М., 1973, გვ. 10-18.
- ПАИ – Полевые археологические исследования в 1982 г., Тб., 1985, с. 49-51.

К изучению Центральной Колхиды (Античная эпоха)

Список использованной литературы

- Апакидзе Д. Б., Центральная колхида в Эпоху поздней бронзы - раннего железа, Тбилиси, 1991.

- Арриан Флавий., Путешествие по берегам Черного моря. (Греческий текст с груз. переводом, с комментариями, изд. Н. Н. Кечагмадзе), Тбилиси, 1961.
- Археология Грузии (ред. О. Лордкипанидзе), Тбилиси, Том I, 1991 (на груз. яз.).
- Багратиони Вахушти., История Грузии, Тбилиси. 1973 (на груз. яз.).
- Берадзе Т. Н. Мореплавание в древней Грузии, Тбилиси, 1981 (на груз. яз.).
- Бердзенишвили М. Д. К истории города Фазиса, Тбилиси, 1969 (на груз. яз.).
- Вашакидзе Н. В., Лордкипанидзе Г. А. Колхский пифос, сб. "Памятники Юго-Западной Грузии", V, Тбилиси, 1975, с. 93-106 (на груз. яз.).
- Витрувий, Десять книг об архитектуре, (перевод Ф. А. Петровского), Москва, 1936.
- Гагонидзе Ю. М. Памятники раннесантичной эпохи из Ксанского ущелья, Тбилиси, 1965 (на груз. яз.).
- Гамкрелидзе А. Г. Сведения Помпония Мелы, сб. "Груз. источниковедение", I, Тбилиси, 1965.
- Гамкрелидзе Г. А. К изучению древнеколхидских оборонительных сооружений. Сообщение Академии наук Грузии, 88, Тбилиси, 1977, № 2, с. 501-504.
- Гамкрелидзе Г. А. К истории Колхиды времен Азо-Фарнаваза. Известия АН Грузии, Мацне, 1985, № 3, с. 86-97.
- Гамкрелидзе Г. А. Древние поселения Центральной Колхиды, Тбилиси, 1982 (на груз. яз.).
- Гамкрелидзе Г. Работы Причерноморской подводно-археологической экспедиции, сб. Полевые археологические исследования, Тб., 1987, с. 60-67.
- Гамкрелидзе Г., О работе Причерноморской гидроархеологической экспедиции, сб. Полевые археологические исследования, Тб., 1991, с. 77-89.
- Гамкрелидзе Г., Гидроархеологические работы в зоне предполагаемого расположения древнего Фасиса, сб. Причерноморье в VII-V вв. до

н. э. (материалы V симпозиума в Вани 1987 г.), Тб., 1990, с. 215-229.

Гамкрелидзе Г. А., Вопросы развития подводной археологии в Грузии, Сообщения АН Грузии, 1986, № 3, Тбилиси, с. 657-680.

Гамкрелидзе Г. А., Материалы к истории археологии в Грузии во второй половине XIX века, Исторический сборник, VII, Тбилиси, 1977, с. 288-308 (на груз. яз. с русским резюме).

Гамкрелидзе Г. А., Митридат Евпатор и некоторые вопросы истории Колхиды и Иберии, "Мацне", Известия АН Грузии, Тбилиси, 1989, №2, с. 59-69.

Гамкрелидзе Г. А., Новооткрытое раннесредневековое сооружение из Ванского Мтисдзири. Мацне, Тбилиси, 1978, № 3, с. 109-123 (на груз. яз.).

Гамкрелидзе Г. А., Античная эпоха или иберийско-колхидская эпоха? сб. ВАГ, III, Тбилиси, 1985, с. 123-135. (на груз. яз.).

Гамкрелидзе Г. А., Статуэтка божества из Вани, журн. "Дзеглис мегобари", Тбилиси, 1990, с. 52-59 (на груз. яз. с русским резюме).

Гамкрелидзе Г. А., Экспедиция на озеро Палеостомы, АО, Москва, 1985.

Гамкрелидзе Г. А., Работы гидроархеологической экспедиции, АО, Москва, 1986.

Георгиа. Сведения византийских писателей о Грузии (издали и примечаниями снабдили А. Г. Гамкрелидзе, С. Г. Каухчишвили), I, Тбилиси, 1961 (греческий текст с груз. переводом).

Георгиа. Сведения византийских писателей о Грузии (издал и примечаниями снабдил С.Г. Каухчишвили), II, Тбилиси, 1965 (греческий текст с груз. переводом).

Гелашвили Г. А., Путешествие Гюльденштедта в Грузию, I, Тбилиси, 1962.

Гзелишвили И. А., Железоплавильное производство в древней Грузии, Тбилиси, 1964.

Гогадзе Э. М., Культура поселений Колхиды эпохи бронзы и раннего железа, Тбилиси, 1982.

- Гоголишвили В. М., Проблема изучения древних памятников Колхидской низменности. Бюллетень комиссии по изучению четвертичного периода, М.-Л., 1940, № 6-7, с. 109-110.
- Гозатишвили Г. К., О древнем торговом пути в Закавказье. Сб.: Труды Института истории АН Грузии, II, Тбилиси, 1956, с. 153-160.
- Гордзенаши Р. В., К этимологии термина "Фазис", сб., ТТГУ, В 2 (140), Тбилиси, 1971, с. 181-186 (на груз. яз).
- Григола Г. К., Пхакадзе Г. А., Барамидзе М. В., Лордкипанидзе Г. А., Результаты работ западно-грузинской археологической разведочной экспедиции в 1966 году, сб., МАГК, V, Тбилиси, 1973, с. 17-38 (на груз. яз).
- Дзвеляя М.Ф., Колхидская низменность, Тбилиси, 1973 (на груз. яз).
- Джанашия С. Н., Труды, II, Тбилиси, 1952 (на груз. яз).
- Джапаридзе В. М., Джамая Д. К., Берадзе Т. Н., Мелитаури К. Н., Отчет о работе Вардцхской археологической экспедиции, ПЛИ, Тбилиси, 1976, с. 79-81.
- Джапаридзе В. М., Старие Вардцixe (Вардигора). Сб. "Дзеглис мегобари", № 46, Тбилиси, 1977, с. 26-30 (на груз. яз).
- Джикия Л., Археологические памятники Кутаиси и его окрестностей (автореферат дисс.), Тбилиси, 1979.
- Дундуа Г. Ф., Нумизматика античной Грузии, Тбилиси, 1987.
- Исвлев Алексей, Статейный список посольства в Имеретию 1950-1951 гг. (издан - И. З. Цинцадзе), Тбилиси, 1969.
- Инадзе М. П., Причерноморские города древней Колхиды, Тбилиси, 1968.
- Инадзе М. П., Первые сведения о г. Кутаиса, кавказско-Ближневосточный сб., Тбилиси, 1984, с. 152-161 (на груз. яз).
- Каухчишвили Т. С., Сведения Геродота о Грузии, Тбилиси, 1960 (греческие тексты с груз. переводом).
- Каухчишвили Т. С., Сведения греческих писателей о Грузии (скилак Кариандский, Скимп Хисокий, Дионисий Периегэт), I, Тбилиси, 1967 (греческие тексты с груз. переводом).
- Каухчишвили Т. С., Сведения Гиппократа О Грузии, Тбилиси, 1965 (греческие тексты с груз. переводом).

- Каухчишвили Т. С.**, География Страбона (Сведения о Грузии), Тбилиси, 1967 (греческие тексты с груз. переводом).
- Каухчишвили Т. С.**, Новая греческая надпись из Вани, Грузинские источниковедение, VII, Тбилиси, 1987, с. 131-143 (на груз. яз.).
- Каухчишвили Т. С.**, Греческие надписи из Вани САНГ, 48, Тбилиси, 1967, № 1, с. 253-258.
- Картлис цховреба** (История Грузии), изд. С. Г. Каухчишвили, I, Тбилиси, 1955 (на груз. яз.).
- Кахидзе А. Ю.**, Города Причерноморья Грузии в античную эпоху (Кобулет-Пичвარი), Тбилиси, 1971 (на груз. яз.).
- Качаравა Д. Д.**, О Хронологии и топографии поселения античного времени у г. Очамчире. САНГ, 62, Тбилиси, 1971, № 3, с. 753-756 (на груз. яз.).
- Квириквелия Г. Т.**, Раскопки в ЦПКО им. Габашвили г. Кутаиси, ПАИ, Тбилиси, 1987, с. 62.
- Кигурадзе Н. Ш.**, Лордкипанидзе Г. А. Дапнарские селище и могильник, сб. КСИА, № 151, М., 1977, с. 55-64.
- Кигурадзе Н. Ш.** Дапнарский могильник, Тбилиси, 1976.
- Куфтин Б. А.**, Материалы к археологии Колхиды, II, Тбилиси, 1950.
- Ламберти А.**, Описание Колхиды, сб. материалов для описания местностей и племен Кавказа, Тифлис, 1913, вып. 43, раз. 1, с. 2-232.
- Ланчава О. И.**, К истории древнего Кутаиси, Тбилиси, 1975 (на груз. яз.).
- Ланчава О. И.**, Результаты работ Кутанинкой экспедиции, ПАИ, Тбилиси, 1987, с. 65-66.
- Латышев В.В.**, Известия древней писателей о Скифии и Кавказе, сб. "Записки классического отделения импер. археологического общества", Санкт-Петербург, 1904 (греческие и латинские тексты с Русск. переводом).
- Личели В. Т.**, Древний Вани, Тбилиси, 1991 (на груз. яз.).
- Ломоури Н. Ю.**, Клавдий Птолемей, "Географическое руководство", Известия о Грузии. Сб. МИГК, 32, Тбилиси, 1955, с. 39-65 (греческий текст с груз. переводом).

- Лордкипанидзе Г. А. Колхида в VI-II вв. до н.э., Тб., 1978.
- Лордкипанидзе О. Д., Населения Древней Грузии, Тбилиси, 1989.
- Лордкипанидзе О. Д., О транзитно-торговом пути из Индии к Черному морю в античную эпоху, САНГ, XIX, Тбилиси, 1957, № 3, с. 377-384 (на груз. яз).
- Лордкипанидзе О. Д., Тайна, какую хранит Вани, Кутаиси, 1984 (на груз. яз).
- Лордкипанидзе О. Д., Ванское городище (статья вторая), сб. "Вани", III, Тбилиси, 1977, с. 159-175.
- Лордкипанидзе О. Д., Античный мир и древняя Колхида, Тбилиси, 1966 (на груз. яз.).
- Лордкипанидзе О. Д., Древняя Колхида, Тбилиси, 1979.
- Лордкипанидзе О. Д., Лапчавა О. И. Проблемы истории Кутаиси в свете новых археологических открытий, сб. "Давид Агмашенебели", Тбилиси, 1990, с. 45-53 (на груз. яз).
- Лордкипанидзе О. Д., Путуридзе Р. В., Толордава В. А., Киппани Г. Г., Личели В. Т., Гамкрелидзе Г. А. Итоги работ Ванской археологической экспедиции, сб. ПАИ, Тбилиси, 1976, с. 41-43.
- Маруашвили Л. И. Физическая география Грузии, II, Тбилиси, 1970 (на груз. яз.)
- Микеладзе Т. К., Барамидзе М. В. О некоторых итогах полевых исследований в Колхидской низменности в зонах новосток. Археологические исследования на новостойках Грузии, Тбилиси, 1976, с. 95-101.
- Мицишвили М. Н., Итоги раскопок за 1973 год крепости Цихесулори, сб. "Вани", III, Тбилиси, 1977, с. 43-51 (на груз. яз).
- Мухелишвили Д. Л., Основные вопросы исторической географии Грузии, I, Тбилиси, 1977 (на груз. яз).
- Мухелишвили Д. Л., Некоторые проблемы источниковедческой критики грузинских средневековых источников, Известия АН Грузии, 1986, № 3, с. 57-70.
- Надирадзе Д. Ш., Археологические памятники Квирильского ущелья, Тбилиси, 1975 (на груз. яз.).

- Прокопий из Кесарии, Война с готами** (перевод С. П. Кондратьева), М., 1950.
- Толордава В. А.,** Археологические раскопки в Даблагоми в 1973-1974 годах, сб. "Вани", III, Тбилиси, 1977, с. 71-80 (на груз. яз).
- Урушадзе А. Д.,** Древняя Колхида в сказании об аргонавтах (греческие и латинские тексты с груз. переводом), Тбилиси, 1964.
- Хоштария Н. В.,** Древние поселения Колхидской низменности и проблема их исследования. Сообщения АН Грузии "Моамбе" VI, Тбилиси, 1945, № 6, с. 465-473 (на груз. яз).
- Чикопани Т. А.,** Колхидский дом Витрувия в свете грузинского этнографического материала, сб. ВГМГ, XXII-B, Тбилиси, 1961, с. 403-406.
- Эвлия Челеби,** Книга путешествия (перевод Г. В. Путуридзе), Тбилиси, 1973, вып. II.
- Braund D.,** Georgia in Antiquity, Clarendon press, Oxford, 1994.
- Gamkrelidze G.,** From Colchian mythology, Tbil., 1990.
- Gamkrelidze G.,** On the history of the inception and development of archaeology in Georgia, Tbil., 1990, (preprinter).
- Lordkipanidze O.,** Archäologie in Georgien von der Altsteinzeit bis zum Mittelalter, Weinheim, 1991.

წიგნის დასასტამბად მომზადებაში დახმარებისათვის
ავტორი უღრმეს მადლობას უძღვნის:

მარინე გაბუნიას

მაია ჩარკვიანს

სანდრო გამყრელიძეს

The author's address:

Centre for Archaeological Studies of the Academy of
Sciences.

14, D. Uznadze str.

Tbilisi, 380002

GEORGIA